

Tvang, makt og ambivalens

**En studie av hvilken betydning
lovreglene om bruk av makt og tvang
overfor psykisk utviklingshemmede
kan få i det daglige omsorgsarbeidet**

Tina Luther Handegård

**Avhandling til graden Doctor Rerum Politicarum
Institutt for sosiologi
Universitetet i Tromsø
Våren 2005**

ISBN-nr.: 82-497-0290-5

Salgspris kr. 250,-

FORORD

Arbeidet med denne avhandlingen ble igangsatt i begynnelsen av 1999 med prosjektmidler fra "velferdsprogrammet" til Norges forskningsråd. Jeg takker Norges Forskningsråd for den finansielle støtten som har gitt meg mulighet til å realisere dette arbeidet. Jeg er også Norges Forskningsråd takknemlig for den tålmodighet de har vist meg i forbindelse med at tidsfristene ble vanskelige å holde da jeg fikk to barn midt i prosjektperioden. Dette prosjektet hadde imidlertid ikke resultert i en dr. avhandling hadde det ikke vært for den økonomiske støtten jeg har fått fra min arbeidsgiver Nordlandsforskning. En stor takk til NF.

Denne studien baserer seg bl.a. på resultater fra to spørreundersøkelser hvor i alt ledere fra 277 boliger har bidratt med å besvare spørreskjema. I tillegg har jeg gjort deltakende observasjon i fem boliger, hvor jeg har fulgt personalet i ca fem måneder. En stor takk til dere alle for at dere stilte opp.

Mine kollegaer på Nordlandsforskning og Senter for Funksjonshemmede forskning har vært til uunnværlig støtte og hjelp i denne prosessen. En spesiell takk til Marit Sundet, Willy Lichtwarck og Johans Sandvin som har vært mine portåpnere og som fikk meg til å gjøre dette prosjektet. En spesiell takk skylder jeg også Terje Olsen, Cecilie Høy Anvik, Trond Bliksvær, Berit Skorstad, Ingrid Fylling og Sissel Tryggstad som hver på sin måte har vært viktige "hjelpere". Takk også til Jan Tøssebro og Håkan Sandersen for konstruktive kommentarer i forbindelse med mitt sluttseminar.

Foruten disse som allerede er nevnt er det en som har hatt en spesielt viktig rolle for meg, og det er min veileder Mårten Søder ved Universitetet i Uppsala. Han har vært til uvurderlig hjelp, støtte og inspirasjon.

Sist – men ikke minst – takk til min mann Per for å ha lest og kommentert og støttet meg gjennom denne prosessen som arbeidet med avhandlingen har vært. Takk også til mine døtre: Ida, Anna og Mathilde som jeg er så heldig å få være mor til.

Bodø, 24. januar 2005
Tina Luther Handegård

INNHold

KAPITTEL 1

LOVREGULERT TVANG

- OM BAKGRUNN OG RAMME FOR AVHANDLINGEN.....	9
INNLEDNING	9
OMSORG SOM NORMALISERINGSARBEID, MAKTUTØVELSE OG AMBIVALENS	11
<i>Normaliseringsarbeidet</i>	12
<i>Maktutøvelse</i>	13
<i>Ambivalens</i>	14
TIDLIGERE FORSKNINGS OG EVALUERINGSPROSJEKTER	16
<i>Hva skjer i våre naboland mht lovregulering av makt og tvang?</i>	18
<i>Omsorgsforskning og forskning på bofelleskap/gruppeboliger</i>	19
HVA PREGET DEBATTEN I FORKANT AV LOVENDRINGEN OG HVORDAN DEN BLE TIL?	20
VEIEN VIDERE	22

KAPITTEL 2

GRENSER FOR TVANG –

ROM FOR FORTOLKNING?	24
INNLEDNING	24
HVA ER TVANG IFØLGE KAPITTEL 6A I LOV OM SOSIALE TJENESTER?	24
EKSEMPLER PÅ TVANGSTILTAK OG KRITERIER SOM UTLØSER TVANGSTILTAK	26
<i>Tvangstiltak vedrørende hårklipp</i>	27
<i>Tvangstiltak vedrørende tannpuss</i>	29
<i>Kriterier som skal utløse tvangstiltak som har til hensikt å stoppe utagering/uønsket adferd:</i>	31
<i>Kriterier for bruk av tvang for å hindre utagerende adferd/uønsket adferd:</i>	32
FRA KAPITTEL 6A TIL KAPITTEL 4A.....	32
BEGREPENE TVANG OG MAKT	33
<i>Myndighetenes offisielle forståelse av begrepene tvang og makt.</i>	34
<i>En sosiologisk forståelse av begrepene makt og tvang</i>	36
GRENSER FOR TVANG - ROM FOR FORTOLKNING	43
AVSLUTNING	47

KAPITTEL 3

ENDREDE RAMMEBETINGELSER

I OMSORGEN FOR UTVIKLINGSHEMMEDE	48
INNLEDNING	48
FØRSTE OG ANDRE FASE:	
DEN INSTITUSJONSBASERTE SÆR OMSORGEN	49
<i>Trekk ved institusjonsomsorgen.....</i>	<i>50</i>
<i>Trekk ved rettsikkerheten på institusjonene.....</i>	<i>52</i>
TREDJE FASE: HVPU-REFORMEN	54
<i>Trekk ved omsorgen etter HVPU-reformen.....</i>	<i>55</i>
<i>Trekk ved rettssikkerheten etter HVPU-reformen.....</i>	<i>58</i>
AVSLUTNING	58

KAPITTEL 4

HVA INNEBÆRER OMSORG I DET SEN MODERNE SAMFUNN?	60
INNLEDNING	60
OMSORG OG OMSORGSARBEID.....	60
OMSORG SOM KVALITET	62
OMSORG, MAKT OG TVANG.....	63
Å FORSTÅ OMSORG I EN GENERELL SAMFUNNSMESSIG KONTEKST	64
ØKENDE RETTSLIGGJØRING AV OMSORGEN	67
AVSLUTNING	69

KAPITTEL 5

STUDIENS METODISKE GRUNNLAG	71
INNLEDNING	71
DEN KVANTITATIVE STUDIEN.....	72
DEN KVALITATIVE STUDIEN	74
<i>Utvalg og tilgang.....</i>	<i>75</i>
<i>Observasjon og feltnotater .....</i>	<i>75</i>
<i>Fra feltnotater til analyse.....</i>	<i>78</i>
ETISKE REFLEKSJONER	79
METODISKE UTFORDRINGER	79
NØYTRAL ELLER PARTISK?	81
HVA HAR BIDRATT TIL Å FORME MIN FORSKER- ROLLE, OG HVILKEN ROLLE HAR JEG VALGT Å ETTERSTREBE?.....	83
NÆRHET OG DISTANSE	85
MIN EGEN REDSEL OG FRYKT FORSTYRRER FORSKERROLLEN	87

EVALUERINGSSTUDIE VS FORSKNINGSPROSJEKT	89
AVSLUTNING	91

KAPITTEL 6

STRUKTURELLE TREKK VED BOLIGER GENERELT OG BOLIGER MED INNSLAG AV TVANG.....	93
INNLEDNING	93
TYPE BOLIG	94
TREKK VED DE UTVIKLINGSHEMMEDE	96
<i>Antall tjenestemottakere, kjønnsammensetning og alder .....</i>	<i>96</i>
<i>Grad av utviklingshemming og funksjonsnivået hos tjenestemottakerne.....</i>	<i>97</i>
<i>Adferden til tjenestemottakerne .....</i>	<i>99</i>
TREKK VED PERSONALET	100
<i>Antall stillingshjemler og type stillinger.....</i>	<i>100</i>
<i>Utdanning .....</i>	<i>102</i>
<i>Kjønn og alder .....</i>	<i>103</i>
<i>Ansettelsestid og tidligere praksis .....</i>	<i>105</i>
AVSLUTNING	105

KAPITTEL 7

FORTELLINGEN OM TJENESTEMOTTAKERNE OG DERES BOMILJØ	107
INNLEDNING	107
I HAGEBYVEIEN HOS PETTER	107
I MYRVEIEN HOS LARS.....	110
I STRANDVEIEN HOS BJØRN	113
I SKOGVEIEN HOS TOVE	115
I FJELLVEIEN HOS EVA	119
ULIKE OMSORGSProfiler: DEN ADFERDS-	122
ORIENTERTE, DEN ”PASSIVT BRUKERSTYRTE” OG.....	122
DEN ”HVERDAGSLIVSORIENTERTE”	122

KAPITTEL 8

OMSORGSARBEID –

FORMALISERT ELLER BASERT PÅ SKJØNN?	124
INNLEDNING	124
OMSORGSARBEID OG SKJØNN	125
HVORDAN DE GJØR DET OG HVA DE SYNES OM DET.....	128
<i>Hva styrer omsorgsarbeidet hos de som jobber på boliger med en adferdsterapeutisk profil?.....</i>	<i>128</i>
<i>Hva synes de som jobber på boliger med en adferdsterapeutisk profil? .....</i>	<i>135</i>

<i>Hva styrer omsorgsarbeidet hos de som jobber på boliger med en "passivt brukerstyrt" profil?</i>	138
<i>Hva synes de som jobber på boliger med en "passivt brukerstyrt" profil?</i>	143
<i>Hva styrer omsorgsarbeidet hos de som jobber på boliger med en "hverdagslivs profil"?</i>	145
<i>Hva synes de som jobber på boliger med en "hverdagslivs" profil?</i>	149
AVSLUTNING	153

KAPITTEL 9

KJØNN	155
INNLEDNING	155
KJØNN.....	155
<i>Kjønn og den "passivt brukerstyrte" profil</i>	157
<i>Kjønn og den adferdsterapeutiske profilen</i>	159
<i>Kjønn og den "hverdagslivsorienterte" profilen</i>	162
KJØNNSFORSKJELLER VS KJØNNSDOMINANS	165
KJØNN OG KONTEKST I LYS AV DET KVANTITATIVE MATERIALET	166
MANNSDOMINANS BIDRAR TIL MASKULIN OMSORG HOS BEGGE KJØNN	175

KAPITTEL 10

KOMPETANSE	177
INNLEDNING	177
SAMMENLIGNING AV PERSONALET'S KOMPETANSE OG BEHOV FOR VIDEREUTDANNING	178
<i>Veiledning og konsultasjoner</i>	182
<i>Boliger med innslag av tvang har en sterkere kompetansekultur</i>	187
<i>Kompetanse og den adferdsterapeutiske profil</i>	189
<i>Kompetanse og den "hverdagslivsorienterte" profil</i>	191
<i>Kompetanse og den "passivt brukerstyrte" profil</i>	194
OPPSUMMERING	196

KAPITTEL 11

OMSORGSKULTUR I ENDRING?	198
DEN ADFERDSTERAPEUTISKE PROFILEN	198
DEN "PASSIVT BRUKERSTYRTE" PROFILEN	199
DEN "HVERDAGSLIVSORIENTERTE" PROFILEN	200
BETYDNINGER LOVEN HAR FÅTT FOR DET DAGLIGE OMSORGSARBEIDET.....	201
EN REAKTIV LOV?.....	203

MAKT OG TVANG – IKKE TO SIDER AV SAMME SAK	206
HELT TIL SLUTT	209
LITTERATURLISTE.....	210
VEDLEGG 1	
NÆRMERE OM STATISTISKE MÅL OG	
FREMGANGSMÅTER.....	220
VEDLEGG 2	
TABELLER OG FIGURER	223
VEDLEGG 3	
SPØRREUNDERSØKELSEN.....	226

Oversikt over tabeller og figurer

Tabell 6.1 – I hvilken type bolig arbeider du i?	95
Tabell 6.2 - Ulike trekk ved tjenestemottakerne.	97
Tabell 6.3 – Grad av utviklingshemming hos tjenestemottakerne.	97
Tabell 6.4 – Funksjonsnivået til tjenestemottakerne.	98
Tabell 6.5 – Eldste tjenestemottaker sett i forhold til de to undersøkelsene.	99
Tabell 6.6 – Tjenestemottakere med utagerende adferd.	99
Tabell 6.7 – Ca. hvor ofte har den tjenestemottaker som viser mest utagerende adferd slik adferd.	100
Tabell 6.8 – Hvor mange stillingshjempler er knyttet til boenheten.	100
Tabell 6.9- Angi de ulike stillingsbrøkene som finnes og hvor mange som fyller hver enkelt stillingsbrøk.	101
Tabell 6.10 - Type utdanning.	102
Tabell 6.11 – Ulike faktorerers betydning i forhold til antall menn i personalgruppen	104
Tabell 6.12 – Gjennomsnittsalderen til personalet sett i forhold til antall menn i personalgruppen.	104
Tabell 6.13 - Hvor lenge har nåværende personalgruppe i snitt jobbet i Boenheten?.....	105
Tabell 9.1 Viktigheten av å ha menn i personalgruppen for å kunne bistå tjenestemottakerne med vanskelig adferd, sett i forhold til de to undersøkelsene. Prosent og antall	167
Tabell 9.2 Ulike variablers betydning i forhold til antall menn i personalgruppen	168
Tabell 9.3 Viktigheten av beskyttelse sett i forhold til de to undersøkelsene.	168
Tabell 9.4 Faktoranalyse. Rotert Varimax. Holdninger og verdispørsmål.	170
Tabell 9.5 Grupperingsvariabel: Boliger med tvang - boliger generelt	172
Tabell 10.1 Hvordan vurderer du personalets kompetanse i forhold til de krav som stilles til tjenesten.	178
Tabell 10.2 Er det yrkesgrupper som bør rekrutteres til boenheten?	178
Tabell 10.3 Hvordan oppleves bemanningssituasjonen.	179
Tabell 10.4 Hvor mange av personalet har det siste året deltatt på kompetansehevede tiltak.	180
Tabell 10.5 Planlegger noen av personalet å begynne på en formell videreutdanning som leder frem til en eksamen det inneværende år.	181
Tabell 10.6 Planlegger noen av personalet å delta i andre kompetansehevede tiltak det inneværende år	182
Tabell 10.7 Hvor ofte får personalet veiledning fra habiliteringstjenesten.....	183

Tabell 10.8 Ulike variablers betydning i forhold til hvor ofte personalet får veiledning fra habiliteringstjenesten	183
Tabell 10.9 Hvor ofte får personalet veiledning/konsultasjon fra andre.....	184
Tabell 10.10 Hvor mange ganger det siste året har dere fått ekstern veiledning/konsultasjon.....	185
Tabell 10.11 Hvilke behov er det en etterspør veiledning på.....	186
Tabell 10.12 Mener du at dere får den hjelp som dere trenger ved disse veiledningene/konsultasjonene.....	187

Figurliste

Figur 1 Om forholdet mellom makt og tvang.....	44
Figur 2 Faktorene og deres forklaringsstyrke.....	223
Figur 3 KMO og bartlett's Test.....	224
Figur 4 Faktorladningene.....	224
Figur 5 Diskriminantanalyse.....	225

KAPITTEL 1

LOVREGULERT TVANG

- OM BAKGRUNN OG RAMME FOR AVHANDLINGEN

INNLEDNING

1.1.1999 trådte Kapittel 6A i Lov om sosiale tjenester i kraft. Kapitlet het ”Rettigheter for og begrensning og kontroll med bruk av tvang og makt m v overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming”. Formålet med loven er jfr. § 6A-1 at ”tjenestetilbudet til personer med psykisk utviklingshemming skal utformes med respekt for den enkeltes fysiske og psykiske integritet, og så langt som mulig i overensstemmelse med tjenestemottakerens selvbestemmelsesrett” (Rundskriv I-41/98). Det presiseres videre i merknadene til loven at ”hovedsiktemålet er å unngå unødig bruk av tvang og makt overfor de forholdsvis få psykisk utviklingshemmede som i perioder har alvorlige adferdsproblemer” (Rundskriv I-41/98). Lovgiverne anser det som viktig å minne om at det å yte tjenester til mennesker med slike problemer krever ydmykhet og respekt for tjenestemottaker og en forståelse av problemene og bakgrunnen for disse. I loven defineres tvang svært vidt, som alle tiltak som tjenestemottakeren motsetter seg, samt tiltak som er så inngripende at de uansett motstand må regnes som tvang (Rundskriv I-41/98).

Det slås fast allerede i tittelen på loven, at den skal gjelde enkelte personer med psykisk utviklingshemming. Når det gjelder hva psykisk utviklingshemming er, eller betyr, er det vanlig å se det som en samlebetegnelse for en rekke ulike tilstander med høyst ulike årsaker og symptomer. Tradisjonelt har betegnelsen psykisk utviklingshemmet omhandlet personer med en IQ under 70¹, mens det i dag er mer vanlig å bruke følgende definisjon:

”En tilstand med signifikant nedsatt intelligens og samtidig forekommende mangler eller svekkelser i adaptiv adferd, personens alder tatt i betraktning. Tilstanden må manifestere seg før 18-års alderen” (Rundskriv 15-10/2004 s. 29).

---

¹ Ofte klassifisert ut i fra følgende intelligenskvotient – IQ: Mild/lett psykisk utviklingshemming IQ: 50-69, moderat psykisk utviklingshemming IQ: 35-49, alvorlig psykisk utviklingshemming IQ: 20-34, dyp psykisk utviklingshemming IQ: <-20 (WHO’s ICD10).

Det poengteres imidlertid i lovverket som omhandler bruk av makt og tvang at ICD-10 skal ligge til grunn for diagnostikk av psykisk utviklingshemmede (Rundskriv 15-10/2004). Ifølge Melgaard (2000) var det i 1998 registrert 19 699 mennesker med psykisk utviklingshemming i Norge. Noe som utgjør ca. 4,5 promille av befolkningen. Når det i loven står at den bare gjelder for enkelte personer med psykisk utviklingshemming menes det at *”reglene bare er aktuelle for den gruppen som i tillegg til diagnosen psykisk utviklingshemming har slike adferdsproblemer at det oppstår fare for vesentlig skade enten på dem selv eller omgivelsene”* (Rundskriv I-41/98). Ut i fra dette regnet en tidligere med at kap. 6A ville berøre om lag 600-800 psykisk utviklingshemmede (Ot.prp. nr. 57 (1995-96). Det viste seg imidlertid at i år 2000 ble ca. 1100 personer vurdert omfattet av regelverket (Syse og Røed, 2001).

Hensikten med denne studien er å besvare følgende problemstilling: **hvilken betydning lovreglene om bruk av makt og tvang overfor psykisk utviklingshemmede kan få i det daglige omsorgsarbeidet?** En av grunnene til at dette ble min problemstilling var at jeg tidlig i feltarbeidet opplevde at det var dette omsorgsarbeiderne var opptatt av, samtidig som jeg så at lovreglene og praktiseringen av dem fikk ulik betydning alt etter hvilken omsorgskontekst de ”slo ned i”. Et sentralt tema i omsorgskonteksten viste seg å være om omsorgsarbeidet var formalisert eller basert på skjønn. Et annet tema som vokste ut av deler av empirien var at menn og kvinner forholdt seg forskjellig til denne problematikken. Jeg så bl.a. at enkelte menn var bekymret der kvinner var ”alene” på jobb, dvs. uten at noen av de mannlige kollegaer var der og kunne beskytte både kvinnene og tjenestemottaker. Mens kvinnene ikke følte seg tryggere sammen med de mannlige kollegaer, men tvert i mot følte at det var mindre utagering når de var ”alene” på jobb. Jeg ble derfor opptatt av å finne ut om man kan se det veletablerte kjønnsmonster med en maskulin og en feminin tilnærming til hvordan menn og kvinner praktiserer lovreglene i det daglige omsorgsarbeidet. Alt etter hvilken omsorgskontekst lovreglene ”slo ned i” så jeg også at det var forskjeller i måten man forholdt seg til kompetanse på, og hvilken betydning lovens kompetansekrav fikk i de ulike omsorgsmiljøene. Mine problemstillinger så imidlertid annerledes ut da jeg startet med dette prosjektet. I utgangspunktet skulle jeg nemlig studere så vel karakteren på de problem som gir opphav til bruk av tvang og makt, og hvorvidt det finnes noen sammenhenger mellom ulike kontekstuelle faktorer og forekomsten av tvangstiltak, samt hva som utløser bruk av tvangstiltak. Fokuset skulle med andre ord rettes inn på å forstå karakteren på de problemer som loven skulle bidra til å håndtere. Spesielt i forhold til hva det var som gjorde at den lovregulerte tvangsbruken ble valgt som handlingsstrategi og hvilke konsekvenser det fikk for de involverte aktører. Men i og med at arbeidet med denne avhandlingen har vært preget av en induktiv prosess, viste det seg etter hvert som jeg kom i gang med

feltarbeidet at mitt fokus ble noe justert i forhold til det jeg hadde som utgangspunkt. Etter at jeg hadde gjort deltakende observasjon i noen av de boligene som er med i studien ble det altså mer og mer klart for meg at det spørsmålet som ble mitt overordnede tema var: **hvilken betydning lovreglene kunne få i det daglige omsorgsarbeidet?**

Jeg skal redegjøre for avhandlingens metodiske grunnlag og utfordringer i Kapittel 5, men vil allerede her presisere at mine informanter har vært tjenesteyterne i boligene. Det er altså personalet jeg har studert, enten ved å samtale med dem mens jeg har observert dem i relasjon til tjenestemottakerne, eller ved at jeg har snakket med dem enkeltvis på personalrommet eller som personalgruppe ved ”rapporten” under vaktskifte eller på personalmøter. I tillegg har lederne ved boligene vært informanter i to spørreundersøkelser som er gjennomført som en del av studien.

I dette innledningskapitlet skal jeg beskrive konteksten som avhandlingen inngår i, samt plassere denne studien i forhold til annen forskning på området.

Jeg ser på de tilfeller av tvang som reguleres av loven som frembrakt av en omsorgssituasjon der ambivalensen mellom hjelp og makt utgjør et sentralt punkt. Utgangspunktet mitt er at tvang må forstås i relasjon til den sosiale situasjonen som bidrar til denne form for maktutøvelse.

Sentrale trekk ved det som foregår i boenheter for psykisk utviklingshemmede er opprettholdelsen av ”normale” livsmønstre. Sandvin, Søder, Lichtwarck og Magnussen (1998) fremhever at personalet i bofellesskap antas å vite hva det ”normale” er og skal være, mens beboerne er i bofellesskapet fordi de trenger hjelp og støtte for å kunne mestre et liv som er i overensstemmelse med normalitetens krav. Personalet er i boligene for å hjelpe de psykisk utviklingshemmede slik at de får en viss struktur og orden i hverdagen. *”Beboerne er i denne type bolig nettopp fordi de ikke på egen hånd kan leve selvstendig i henhold til visse normer for det å bo”* (ibid.:115).

OMSORG SOM NORMALISERINGSARBEID, MAKTUTØVELSE OG AMBIVALENS

I mange analyser av omsorg fokuseres det på motsetningen mellom det byråkratisk rasjonelle ved offentlig virksomhet på den ene siden, og omsorgens karakter av nærhet og spontanitet på den andre siden. Denne motsetningen fremstår på ulike måter i omsorgsforskningen. Den analyseres som et spørsmål om omsorgsform. Hvor den byråkratiske organisasjon kjennetegnet av maktsentralisering, spesialisering og samordning, har blitt ansett å stå i motsetning til omsorgens krav på frihet til å fatte adhoc beslutninger, til personorientering og samordning gjennom

feedback (Abrahamsson og Søder 1977, Ressner og Søder 1982 og Szebehely 1995). De samme motsetninger er også blitt formulert som ulike rasjonalitetsformer. Hvor den vitenskapelige- instrumentelle- eller arbeidstakerrasjonaliten blir drøftet i forhold til en mer partikularistisk omsorgsrasjonalitet (Wærness 1987, 1996). Denne type analyser har både bidratt til innsikt i omsorgsarbeidets spesifikke karakter og til en fruktbar kritikk av organisatoriske og institusjonelle mønster i den offentlige omsorgen.

I tiden etter HVPU-reformen² har det vært vanlig å bruke metaforer som ”institusjonen” og ”hjemmet”. Institusjonene har da fått et negativt fortegn, spesielt i forhold til de politiske dokumenter som dannet grunnlaget for HVPU-reformen, men også relatert til Goffmans analyse av den totale institusjonen (Goffman 1967). Hjemmet derimot har ofte blitt omtalt med positivt fortegn (Wuttudal 1995, Sundet 1995b). Dette bygger ofte på en normativ positiv forestilling om det ”gode hjemmet”, hvor man karakteriserer god omsorg med begreper som nærhet, fleksibilitet, omsorgsrasjonalitet og spontanitet.

På samme måte som disse dikotome analyseskjemaene i annen omsorgsforskning risikerer å overforenkle virkeligheten, og se bort fra den empiriske mikse som utgjør omsorgsarbeidets hverdag, tenderer analyser som fokuserer på typologien ”institusjonen” og ”hjemmet” å overse sentrale trekk i arbeidet med å gi omsorg til psykisk utviklingshemmede. For å forstå den virkeligheten hvor behovet for og implementeringen av tvang finnes, trenger vi andre teoretiske instrument enn disse normative bildene. I en slik analyse er det spesielt tre innslag som blir viktige å fange opp. Det er for det første arbeidets karakter av normaliseringsarbeid. For det andre den maktutøvelse som er forbundet med dette arbeidet. Og for det tredje den ambivalens som dette arbeidet skaper for omsorgarbeiderne.

Normaliseringsarbeidet

Omsorgsarbeid handler om å gi hjelp og støtte til mennesker som av ulike grunner ikke selv klarer å håndtere sin hverdagssituasjon. Ett av punktene i kritikken av tradisjonelle institusjoner har vært at den støtte og hjelp – som nettopp gis i segregerte miljøer – gis former som avviker fra de former vi tar for gitt i våre ”normale hverdagsliv”. Derfor oppleves de som de-humaniserende. Ikke minst har ulike former for tvangstiltak vist seg å forekomme rutinemessig i slike miljøer uten at noen involverte reagerer.

Et av de ledende ideologiske prinsipper for HVPU-reformen har vært det såkalte ”normaliseringsprinsippet”. Her er den bærende tanken at utviklingshemmede skal

---

² Reformen innebar en avvikling både av helsevernet for psykisk utviklingshemmede (HVPU), og av den tradisjonelle institusjonsomsorgen.

leve under livsvilkår som ligger så nært det ”normale” som mulig. Prinsippet har spilt en viktig rolle for avinstitusjonaliseringen i store deler av verden, og kanskje spesielt i Skandinavia. Som et av de sentrale målsettingene i HVPU-reformen har det også gjort personalet som arbeider i gruppeboliger og bofellesskap oppmerksomme på dette normaliseringsideal. Men prinsippet er for abstrakt for å kunne gi noe direkte veiledning i arbeidet (Søder 1993). For å kunne håndtere hva som er ”normalt” i ulike situasjoner må personalet stole på sine egne forestillinger om hva som er ”normalt”. Dette er naturligvis påvirket av personalets sosialisering og liv utenfor omsorgssituasjonen.

Gjennom en slik normativ betoning av det ”normale”, er det kanskje ikke så rart at Sandvin m.fl., i en studie av gruppeboliger, konstaterer at arbeidet i gruppeboligen består av å skape ”normale” livssituasjoner for mennesker som av ulike grunner har vanskeligheter med å opprettholde dette på egen hånd (Sandvin m. fl. 1998, se også Gildemeister 1991). Kjernen i arbeidet i gruppeboliger er å opprettholde den sosiale orden, og å fremme og utvikle ”normale” romlige og tidsmessige mønster for beboerne. Så vel romlig som tidsmessig struktureres det sosiale livet ut ifra en forestilling om det ”normale”. Man kan beskrive disse normalitetsidealene og normalitetsforestillingen som skjelettet i den virksomheten som skjer på boenheter for psykisk utviklingshemmede.

Hva som er det normale kan gis ulik fortolkning. Den konkrete manifestasjonen påvirkes av andre forestillinger. Forestillinger som forankres i det ”målrettede miljøarbeidet” gir for eksempel opphav til andre sosiale mønster enn en ”antroposofisk” influert forestilling, men disse variasjonene kan ses på som kjøttet på skjelettet. Det grunnleggende normaliseringsstemaet er det samme.

En formulering av normaliseringsprinsippet beskriver normalisering som *”as much as possible the use of culturally valued means in order to inable, establish and/or maintain valued social roles for people”* (Wolfensberger 1972). Et av de dilemmaene som oppstår i normaliseringsarbeidet er nettopp at opprettholdelsen av normale livsmønstre av og til forutsetter anvendelse av midler som ikke er normale (”culturally valued”). Et nærliggende eksempel er naturligvis anvendelsen av ulike former for tvangstiltak som settes i verk for at de etterstrevde normale mønstrene skal kunne opprettholdes, for den personen det gjelder og/eller dennes nærmeste omgivelser.

Maktutøvelse

Det normaliseringsarbeidet som utføres innebærer også maktutøvelse. Personalet har posisjonsmakt i den forstand at de er ansatt for å ta ansvar for opprettholdelsen av den elementære normale orden. Deres posisjon som ansatte innebærer at

ansvaret og makten overfor virksomheten delegeres til dem. Oppgaven med å tilrettelegge livsmønsteret for de utviklingshemmede innebærer at det er de som definerer hva som er "normalt". De utviklingshemmedes underordning forsterkes nettopp av at de er psykisk utviklingshemmet. Deres behov for omsorg fremkommer fordi de har vanskeligheter med å orientere seg kognitivt, med å definere situasjoner, kalkulere ulike handlingsstrategier og forutse konsekvenser. Personalets overordning kan ses på som posisjonsmakt som forsterkes av at omsorgsmottakerne kommer til kort. Selv omsorg som utøves med stor lydhørhet overfor mottakerens behov og uttrykte ønsker innebærer derfor utøvelse av makt. Empiriske studier av gruppeboliger og bofelleskap har for eksempel vist hvordan makten kommer til uttrykk i kontroll av de utviklingshemmedes utførelse av hverdagsysler, kontroll av økonomi (Folkestad 2004, Sundet 1995), rapportering og systematisk oppfølging, men også i pedagogisk styring ved utførelsen av ulike hverdagsysler (ibid.).

Enkelte ganger er denne maktutøvelsen bevisst og håndteres systematisk som ett middel for å oppnå visse terapeutiske og/eller pedagogiske mål. Dette er for eksempel tilfellet i adferdsterapeutisk arbeid. Men ofte skjer maktutøvelsen mer ubevisst og på en mer uproblematisk måte gjennom at både personalet og de utviklingshemmede aksepterer maktforskjellene, at de tar den for gitt. I andre situasjoner kan konflikter oppstå. Da blir maktutøvelsen åpen og mer problematisert av de berørte aktørene.

Hvordan makten utøves varierer derfor mellom ulike omsorgsmiljøer og mellom ulike situasjoner. Derfor er det også grunn til å anta at grensen mellom maktutøvelse og tvang viser lignende variasjoner.

Normaliseringsarbeid forutsetter en viss maktutøvelse. Men hvilket grunnlag har denne makten og hvordan kommer makten til uttrykk? Hvor går eventuelt grensen mellom makt og tvang? Er det store variasjoner fra boenhet til boenhet når det gjelder hvor grensen går mellom ikke tvang, tvang i følge loven og uakseptabel tvang?

Ambivalens

Flere studier har vist at det omsorgsarbeidet som personalet på boliger utfører er preget av usikkerhet og ambivalens. Det at de ansatte opprettholder og kontrollerer de "normale" livsmønstre betyr ikke at de ideologisk sett planlegger og vurderer dette som målet med arbeidet. Tvert imot kan en enkelte ganger si at personalets refleksjoner omkring det arbeidet de utfører og hvordan de forholder seg til ideen om det "normale", kjennetegnes av usikkerhet og ambivalens. Det som går igjen i slike undersøkelser er personalets opplevelse av dårlig samvittighet (Sandvin m.fl.

1998 og Jensen 1992). En del av denne ambivalensen er koblet til forestillingen om det ”normale”. Hvordan skal en avveie kravet om normalitet mot de særskilte problem eller behov visse tjenestemottakere har? Omsorgsarbeidet er fult av slike store og små avveininger.

Ambivalensen er også koblet til maktaspektet. Hvor mye kan og bør en ta over for de psykisk utviklingshemmede? Hvilke ”normale” livsmønstre skal en opprettholde som absolutte og hvilke kan en forholde seg mer fleksibelt til? Hvor mye hensyn skal en ta til tjenestemottakerens egne ønsker? Uansett hva man gjør – hvilken løsning man velger – er man usikker på hvorvidt man handler riktig, og man innser at man kunne gjort ting annerledes.

Som nevnt ovenfor gir det uttalte ideologiske prinsippet som forventes å styre virksomheten – normaliseringsprinsippet – ingen entydig veiledning. De normaliseringsforestillingene som personalet arbeider ut i fra er ofte styrt av de forestillinger og erfaringer som man bærer med seg i rollen som deltaker i en kultur. Disse forestillinger gir ikke noen entydig veiledning i konkrete situasjoner – kanskje nettopp fordi det er det unormale, det som man i hverdagskulturen definerer som avvikende, man håndterer. Personalet må altså håndtere usikkerhet, og løpende håndtere ulike situasjoner der normaliseringsforestillingene uttrykkes. I enkelte tilfeller kan ulike behandlings- eller omsorgsideologier bidra til å redusere denne usikkerheten, men den blir aldri helt borte. Usikkerhet og ambivalens utgjør en like integrert del av omsorgsarbeidet som normaliseringsarbeid og maktutøvelse.

Ambivalensen knytter seg dessuten til måten man utøver makt på. Her kan den spenningen som skapes formuleres som en spenning mellom målet om en normal livssituasjon på den ene siden, og middelet for å oppnå dette på den andre siden. Hvilke midler skal en bruke for å opprettholde så normale livsvilkår som mulig? Hvor går grensen for hvor langt en kan manipulere den utviklingshemmede for å oppnå ønsket resultat? Bruk av tvang kan i dette perspektivet ses på som en utvei for å håndtere den ambivalens som kanskje utgjør en uunngåelig del av omsorgsarbeidet.

Følger vi Baumanns (1995) tilnærming til begrepet ambivalens kan man si at de vurderinger personalet stilles overfor eller opplever er et produkt av vår språkbruk. Bauman definerer ambivalens som “...*the possibility of assigning an object or event to more than one category*” (Bauman 1995 s. 54). På denne måten kan ambivalens ses på som noe språkspesifikt som en mislykkes med å navngi eller kategorisere. Et symptom på ambivalens vil derfor være en følelse av ubehag, fordi en ikke klarer å ”lese av situasjonen” og velge blant mulige handlinger (Götlind,

2002). Bauman (1995) mener at det nettopp er fordi vi føler ubehag, at følelsen av ambivalens oppleves som noe uavklart eller unormalt. Men ambivalens skyldes ikke i følge Bauman at det er en brist i språket eller at vi kommer til kort i måten vi håndterer språket på, men derimot at ambivalens må ses på som et normalt aspekt ved språkbruken. Ambivalens hører sammen med en av hovedfunksjonene i språket, nemlig det som handler om å navngi og å klassifisere. Jo mer effektivt dette arbeidet er, desto flere tilfeller av ambivalens opplever man (Bauman og Tester, 2002). På den måten kan en si at ambivalens er et produkt av klassifiseringsarbeidet. Ambivalens som et produkt av at en mislykkes med klassifiseringer kan i følge Bauman (1995) bare bekjempes med ytterligere klassifisering, som i sin tur igjen gir opphav til ambivalens. Slik sett er omsorgsarbeidet preget av at vi strever etter å fjerne ambivalensen ved å hele tiden definere eksakt og gjennom å fortrenge det som ikke lar seg definere eller ordne i gjeldende termer. På den måten kan vi, som Karin Götling (2002) gjør når hun oppsummerer Baumans resonnement, oppleve at vi *”genom vårt memorerande och lärande först lär oss hur den ordnade världen är beskaffad för att sedan upptäcka en rad fenomen som inte låter sig inordnas i denna föreställningsvärld”* (Götling, 2002 s. 28).

Den ambivalens som omsorgsarbeiderne kan oppleve er derfor ikke nødvendigvis et uttrykk for at de gjør en dårlig jobb, er for lite profesjonelle eller mangler innsikt i egne verdier og normer. Det kan tvert i mot være nettopp det at de prøver å gjøre en god jobb, eller at de vil utføre jobben på en profesjonell måte, og samtidig er bevisst på egne verdier og normer, som gjør at det oppstår ambivalens (Sandvin m.fl. 1998).

TIDLIGERE FORSKNINGS OG EVALUERINGSPROSJEKTER

Det er forholdsvis lite forskning som berører mine problemstillinger. Av de prosjektene som er finansiert av Norges Forskningsråd, finnes det foruten denne studien, en studie av Stephen von Tetzchner om utfordrende adferd hos mennesker med lærehemming; *”Betydningen av boforhold, tjenester og kommunikasjon”*. Tetzchners studie er en gjennomgang av forskningslitteratur om utfordrende adferd. Et av Tetzchners funn er høy stabilitet i forekomsten av utfordrende adferd hos de som viser slik adferd. Dette mener han kan tyde på at prosessen som ligger til grunn for utvikling av denne type adferd ennå ikke er godt nok forstått. En annen forklaring som nevnes er at det her dreier seg om biologiske tilstander som omgivelsene har begrenset innflytelse på. Det påpekes dessuten at det er høy forekomst av fler-funksjonshemninger i denne gruppen, og at et stort antall mennesker med utviklingshemming lever i en situasjon som emosjonelt, materielt og sosialt er dårlig tilpasset dem. I den forbindelse mener han at mennesker med

dyp til alvorlig utviklingshemming er helt avhengige av at omgivelsene blir lagt til rette fysisk, organisatorisk og sosialt (Tetzchner, 2003).

Sosial- og helsedepartementet har støttet et prosjekt i regi av Trondheim kommune og Høgskolen i Sør-Trøndelag. Prosjektet het ”kompetansebygging, alternativer til tvang og makt”. Et resultat av prosjektet er bl.a. boken ”Sett og forstått”. I denne boken ønsker forfatterne (Ellingsen, Jacobsen og Nicolaysen (red.) 2002.) å markere et skille mellom de metodeorienterte opplæringsformene, og tilnærminger som legger forståelse til grunn for samhandlingen. Et sentralt poeng i boken er hvordan forståelse kan utgjøre et alternativ til makt og tvang, slik at den utviklingshemmede får et tilbud som er forankret i generelle menneskerettigheter og allmennmenneskelige behov. Når forståelsen utgjør hovedgrunlaget for arbeidet vil behandlingsmetoder, regler og forordninger kun bli sekundære verktøy, som velges avhengig av hvilken forståelse man har av tjenestemottakeren.

I tillegg leverte den rådgivende gruppen (heretter kalt rådet) som fulgte³ iverksettelsen av lovreglene og praktiseringen av Kapittel 6A i juni 2002 en sluttrapport fra sitt arbeid. I følge sluttrapporten er det rådets klare oppfatning at loven har ført til mindre bruk av makt og tvang i tjenester for personer med psykisk utviklingshemming, både når det gjelder den urettmessige og rettmessige tvangsbruken. Det konkluderes med at den rettmessige bruken av tvang synker på grunn av at en finner alternative tiltak for å minske utfordrende adferd, samt at kontrollen med bruk av tvang og makt under tjenesteutøvelsen har blitt bedre (Sluttrapport fra rådet for kap. 6A). Rådet mener videre at man har fått en høyere erkjennelse av tjenestemottakere med utviklingshemming sin rett til integritet og selvbestemmelse, enn hva man hadde før loven trådte i kraft. Dette er noen av argumentene for at rådet mener at loven begynner å virke etter sin hensikt (Syse i; Samfunn for alle 4/2002 s. 4).

Det er også gjennomført noen hovedfagsstudier med tilknytning til kap. 6A. Bl.a. Ulf Gonnæs (2000) sin studie av forståelsesrammer som benyttes i lovteksten og merknadene til loven. Fokus er her rettet mot anvendelse av loven med vekt på adferdsendrede tiltak. Det overordnede målet med studien er å bidra til en kritisk analyse av lovreglene, basert på diskursanalytisk tenkning. Studien formidler bl.a. store betenkeligheter med å benytte diagnosen psykisk utviklingshemming som kvalifikasjonsgrunnlag for lovreglene, bl.a. fordi det kan medføre økt stigmatisering ettersom behovet for bruk av makt og tvang knyttes til en avgrenset gruppe. Han hevder videre at de gråsonene som oppstår ved bruk av diagnose er problematiske. Gonnæs mener også at det er bekymringsfullt at loven bygger på en adferdsanalytisk praksisforståelse, og en form for standardisert effektivitets-

---

³ Rådet fulgte praktiseringen av loven frem til juni 2002.

orientert og suksess- eller vellykkethetsstenkning. Ikke først og fremst fordi disse forståelsesmåtene benyttes, men fordi andre tilnærminger og forståelsesmåter defineres ut.

Leif Bollingmo (2002) har også gjennomført en hovedfagsstudie hvor han er opptatt av hvordan det oppleves å utøve legalisert tvang og makt. Studien retter fokus mot hvordan tjenesteyterne er med å bære frem etisk forsvarlighet i egen praksis. Dette reflekteres det rundt og angis fremgangsmåter for. Det argumenteres for at reflektert etisk praksis som individuell ferdighet og som kompetanseområde i tjenesteutøvelsen må begrepsfestes, reflekteres rundt, tilrettelegges for, gis veiledning i, og sikres utvikling av. For å imøtekomme etisk forsvarlighet poengteres det at refleksjon må skje åpent og i dialog med noen utenfor tjenesteyters eget arbeidsfellesskap. Studien diskuterer også i hvilken grad reflektert etisk praksis kan artikuleres, bl.a. gjennom hverdagspråkets og fagspråkets ulike betydning.

Hva skjer i våre naboland mht lovregulering av makt og tvang?

Når det gjelder hva som skjer i våre naboland med hensyn til lovhjemling av makt og tvang i omsorgen for psykisk utviklingshemmede, er det nærliggende å trekke frem Danmark. Her har en innført liknende regler som i den norske sosialtjenestelovens Kapittel 6A. "*Lov om ændring af lov om social service og lov om retsikkerhed og administration på det sociale område*" av 1999 trådte i kraft 1. januar 2000. Socialministeriet beskriver lovreglene som meget restriktive og påpeker at de kun skal anvendes i forhold til en avgrenset personkrets; i dette tilfellet personer med betydelig og varig nedsatt psykisk funksjonsevne. Lovens formål er dessuten, slik som det også er her til lands, å begrense bruken av makt og tvang i omsorgen. I en studie som kom i forkant av denne lovendringen viser Liljeqvist og Frandsen (1999) at det i det daglige omsorgsarbeidet kan være vanskelig å skille mellom hva som er omsorg/pedagogikk og hva som er verbal makt/tvang. Fysisk makt anvendes i følge undersøkelsen sjelden, mens verbal makt/tvang i form av overtalelse eller direkte manipulasjon skjer hyppigere. Dette oppleves ikke av personalet som tvangsbruk i egentlig forstand, men mer som et ledd i det pedagogiske arbeidet. Beboerne derimot opplever at personalets arbeidsmetoder tidvis er en begrensning av deres frihet og selvbestemmelsesrett (ibid.).

I Finland gir "*Lag angående specialomsorger om utvecklingsstörda*" fra 1977 adgang til å gi tjenester utover tjenestemottakerens vilje. Dette kan gjøres dersom tilstrekkelig omsorg ikke kan oppnås på annen måte, og det er behov for tiltak på grunn av fare for tjenestemottakerens liv eller helse, eller at tjenestemottaker utgjør en fare for andre personers sikkerhet jfr §32. Tiltakene skal ikke være mer

inngripende enn det formålet for tiltaket tilsier. Tiltakene skal vedtas av ledergruppen for specialomsorger, og meldes inn for l nsretten. Vedtaket har en tidsbegrenset varighet på et halvt år. Det pågår for tiden en revidering og fornying av regelverket. Nye regler om bruk av tvang og makt overfor enkelte grupper, som psykisk utviklingshemmede vurderes innført. I rapporten *”Motiverade begränsningar eller dåligt bemötande – en rapport om behovet av att reglera sanktionerna inom social- och hälsovården”* foreslås det en ytterligere presisering av den gjeldende loven, samt annen lovgivning som gjelder spørsmål om krav til samtykke ved inngripende tiltak skal presiseres. Det foreslås videre at rettsstillingen til personer med alvorlig psykisk utviklingshemming og *”l ngt framskriden”* demens skal reguleres i egen lov (Social- och hälsovårdsministeriet promemorior 2001:33).

I Sverige er det imidlertid ikke vurdert å innføre en egen lovregulering på dette området. Sandvin (2002) forklarer bl.a. det faktum at Norge og Sverige har inntatt helt ulike holdninger til spørsmålet om bruk av makt og tvang overfor psykisk utviklingshemmede med at man definerer tvang svært forskjellig. Mens Norge har valgt å definere tvang deskriptivt, dvs. at alle tiltak som personen motsetter seg, uavhengig av hvor rimelige de er, faller inn under loven, har Sverige valgt å definere tvang normativt. Dette vil bl.a. si at tiltak som anses helt nødvendig, for eksempel i skadeavvergende hensikt, ikke kalles tvang eller makt, men *”skydd”* (beskyttelse). Sandvin argumenterer derfor med at; *”det ikke er så enkelt som at en i Norge tillater bruk av tvang, mens man i Sverige ikke gjør det”*. Etter den norske definisjonen tillates det ifølge Sandvin også bruk av tvang i Sverige, selv om man velger å kalle det noe annet” (Sandvin 2002 s. 12).

Omsorgsforskning og forskning på bofellesskap/gruppeboliger

Utover de prosjekter og studier som er nevnt her og som har en direkte tilknytning til sosialtjenestelovens kap 6A, har vi også annen forskning som er relevant for min avhandling. Omsorgsforskning og forskning på boliger for personer med psykisk utviklingshemming er særlig relevant. I flere av kapitlene som følger viser jeg til forskere som har gitt viktige og sentrale bidrag til det vi kan kalle ”omsorgsforskningen”. Dette gjelder bl.a. Kari Wærness (1982, 1987, 1996, 2001), Ritva Gough (1987), Rosmari Eliasson (1996), Kari Martinsen (1990), Karen Christensen (1999, 2000, 2002), Karen Jenssen (1992) og Martha Szebehely (1995 og 1996). Arbeidet med avhandlingen har - som jeg skal komme nærmere inn på i Kapittel 5 om metodisk tilnærming - vært preget av en induktiv prosess. Etter hvert som analysearbeidet skred frem har omsorgsbegrepet og omsorgskulturer fått en sentral plass. Studien kan derfor plasseres inn under fellesnevneren omsorgsforskning.

I og med at Kapittel 6A stort sett praktiseres i boligen/hjemmet til personer med psykisk utviklingshemming, har det vært boligen som både har vært arena for observasjonsstudien og spørreundersøkelsene. Forskning på boligen som arena for omsorgsarbeid er derfor også særlig relevant for denne avhandlingen. Boligene betraktes gjerne som "en plass i omsorgssystemet". Bl.a. fordi det deler av tiden eller hele tiden er et personale der som skal utøve omsorg til beboerne (Tøssebro og Lundebj, 2002). Jeg vil ikke her gi noen fullstendig oversikt, eller gjøre en gjennomgang av aktuell norsk og internasjonal forskning på området, da dette er noe jeg vil trekke inn underveis i drøftingene. Allerede i Kapittel 3 som omhandler endrede rammebetingelser i omsorgen for utviklingshemmede vil jeg presentere en del av den forskningen som fokuserer på trekk ved omsorgen etter HVPU-reformen.

HVA PREGET DEBATTEN I FORKANT AV LOVENDRINGEN OG HVORDAN BLE DEN TIL?

I denne delen skal jeg rette fokus mot lovens forhistorie. Aller først ved å gi en kortfattet og kronologisk fremstilling av saksgangen som først endte med et nytt (midlertidig) kapittel i sosialtjenesteloven; Kapittel 6A, for så å ende opp med en permanent lov; Kapittel 4 A "*Rettsikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming*". Jeg vil også se nærmere på hva som preget den offentlige debatten i forkant av lovendringene.

Både Lossiusutvalgene⁴ (NOU 1973:25 og NOU 1985:34) og Røkkeutvalget⁵ (NOU 1991:20) pekte på betydelige problemer med, og til dels manglende rettsikkerhet ved, den omsorgen som ble gitt på institusjonene. Felles for disse utredningene var at man ønsket klarere retningslinjer/regler for tiltak som innebærer makt og tvang, for å unngå den uhjemlede tvangsbruken som fant sted ved institusjonene og som til dels også ble tillagt selve institusjonstilværelsen. Blant annet gjennom at adferdsproblemer ble oppfattet som et institusjonsspesifikt problem som ville forsvinne eller avta når institusjonene ble lagt ned (Mørk, Snoek og Syse 1998 s. 173). Slik gikk det imidlertid ikke. Departementet gjennomførte en undersøkelse i 1993 som viste at det også innen den kommunale omsorgen ble brukt tvang, bl.a. for å hindre alvorlig utagerende adferd, i nødvendig omsorgytelse og når det gjaldt trening og opplæring.

I kjølvannet av Røkkeutvalgets innstilling kom odelstingsproposisjon nr 58 (1994-95) "*Om lov om endringer i sosialtjenesteloven og kommunehelsetjenesteloven*"

---

⁴ Med Lossius-utvalgene henseiles det til utvalgene som skrev NOU 1973:25 og NOU 1985:34, og som begge ble ledet av Ole Petter Lossius. Også omtalt som Lossius I og Lossius II-utvalget.

⁵ Utvalget som skrev NOU 1991:20 ble ledet av Mona Røkke derav navnet "Røkkeutvalget".

(*bruk av tvang og makt m v overfor personer med psykisk utviklingshemming*) i juni 1995. Samtidig reiste Institutt for menneskerettigheter tvil om hvorvidt proposisjonen var forenlig med internasjonale menneskerettighetskonvensjoner. Dette bidro til at sosialkomiteen sendte forlaget tilbake til departementet, og ba om en ny juridisk vurdering i forhold til disse konvensjonene. Odelstingsproposisjon nr. 57 (1995-96) "*Om lov om endringer i sosialtjenesteloven og kommunehelsetjenesteloven (begrensning og kontroll med bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming)*", kom som en tilleggsproposisjon hvor de menneskerettslige vurderinger var tatt med. Ut over dette var det også kommet nye formuleringer av lovens innhold. Formuleringen "begrensning og kontroll" av bruk av tvang og makt, og "enkelte" personer med psykisk utviklingshemming, var nå kommet i tillegg for å tydeliggjøre lovens intensjoner og for å understreke at loven bare ville bli benyttet over for enkelte utviklingshemmede. Også til denne tilleggsproposisjonen kom det prinsipielle innvendinger. Advokat Gro Hillestad Thune, medlem av den Europeiske menneskerettighetskomisjonen, mente for eksempel at det foreliggende lovutkastet både legaliserte og legitimerte en form for uakseptabel mellommenneskelig adferd mot en forsvarsløs gruppe mennesker, og at forslaget generelt sett ga for vide rammer og for dårlig rettsikkerhet (Hillestad Thune, 1996).

Sosialkomiteen delte seg i et mindretall og et flertall under behandlingen av proposisjonen. Delingen fulgte ikke de tradisjonelle partilinjene. Arbeiderpartiet sammen med Høyre, Sosialistisk Venstreparti og Kristeligfolkeparti stemte for og utgjorde flertallet. Mindretallet, som mente at loven burde vært formulert som en rettighetslov og ikke som en fullmaktlov, besto av partiene Rød Valgallianse, Senterpartiet og Fremskrittspartiet. Lovforslaget med enkelte tilleggstekster ble vedtatt i Stortinget i juli 1996, og i februar 1997 sendte departementet forslaget til forskrifter ut på høring.

Både i forkant av lovendringen og under arbeidet med forskriftene var det mange som engasjerte seg og som hadde sterke meninger om saken. De som var positive til denne lovreguleringen trakk frem argumenter som gikk på at rettssikkerheten ville bli bedre både for brukere og tjenesteytere, og at det var viktig å få en lov som ville bidra til å redusere bruk av unødig tvang. Enkelte mente dessuten at det ville bli enklere å trekke grensene for bruk av tvang, fordi det som tidligere ble betegnet som nødvendig tvang nå var blitt lovlig.

Argumentene som motstanderne av loven benyttet var først og fremst at den ville bidra til krenkelser av menneskeverdet og at den ikke vil bidra til å redusere bruk av tvang, men tvert i mot forsterke bruk av tvang overfor en gruppe mennesker som alltid har hatt en svak rettsstatus i vårt land. Rådet for funksjonshemmede var

blant annet kritisk til at loven bare ville gjelde en gruppe personer, og mente derfor at loven burde utsettes og vurderes i sammenheng med situasjonen for andre grupper som tidvis har vanskeligheter med å ta ansvar for egen adferd. Enkelte brukte også argumenter som gikk på at en allerede hadde tilstrekkelige reguleringer på dette området gjennom straffelovens nødretts- og nødvergebestemmelser. Skepsisen til dette lovverket ble ikke bare fremmet her til lands, også i våre naboland så man med forundring på det som nå skjedde i omsorgen for psykisk utviklingshemmede. Den svenske professoren Karl Grunewald uttalte i VG 24. april 1995 at han var skremt over nordmenns store aksept for bruk av tvang i omsorg for psykisk utviklingshemmede.

Departementets hovedinntrykk var likevel at de fikk bred tilslutning til det foreliggende lovutkastet. Utkastet ble oppfattet som grundig og av faglig god standard. I St.melding nr. 26 (1997-98) trekkes det blant annet frem at flere høringsinstanser mente rundskrivet kan gi god veiledning for dem som skal fatte vedtak om tvang og gjennomføre tvangstiltak.

I april 1998 la regjeringen frem Stortingsmelding nr. 26 (1997-98) hvor de reviderte forskriftene med kommentarer ble presentert. Forskriftene ble vedtatt av stortinget i juni 1998. Loven trådte som tidligere nevnt i kraft 1.1.1999 som en midlertidig lov gjeldende i tre år, senere forlenget til å gjelde i fem år, jfr. Odelstingsproposisjon nr. 62 (2000-2001), frem til 31.12.2003⁶.

VEIEN VIDERE

Etter her å ha redegjort for avhandlingens bakgrunn, fokus og kontekst, skal jeg nå i Kapittel 2 komme nærmere inn på hva loven mener med makt og tvang. Jeg vil fokusere på makt og tvang i lys av henholdsvis myndighetenes offisielle tilnærming og forståelse av begrepene, samt en mer generell sosiologisk tilnærming og forståelse. Kapitlet vil så avsluttes med noen refleksjoner rundt tvangens grenser og rom for fortolkninger.

Det er endrede rammebetingelser i omsorgen for psykisk utviklingshemmede som settes på dagsorden i Kapittel 3. For å forstå bakgrunnen for kap. 6A skal vi se på trekk ved omsorgen og trekk ved rettssikkerheten til utviklingshemmede under ulike epoker. Fra den institusjonsbaserte og behandlingsorienterte særomsorgen, via HVPU-reformen og den normaliseringsorienterte omsorgen, til innføringen og iverksettelsen av kap. 6A i Lov om sosiale tjenester.

---

⁶ 1.1.2004 ble imidlertid loven gjort permanent som kap. 4A i Lov om sosiale tjenester. Dette kommer jeg tilbake til i Kapittel 2.

I Kapittel 4 retter jeg oppmerksomheten mot hva omsorg innebærer i det sen moderne samfunn. Formålet her er bl.a. å forstå omsorg i en generell samfunnsmessig kontekst. Deretter, i Kapittel 5, er det avhandlingens metodiske tilnærminger og utfordringer som presenteres og drøftes. Her vies oppmerksomheten spesielt til ulike forhold som bidrar til å gjøre forskerrollen ambivalent.

Kapitlene 6 og 7 er av empirisk karakter. Først presenteres strukturelle trekk ved boliger generelt og boliger med innslag av tvang, basert på studiens kvantitative data. Deretter presenteres de 5 psykisk utviklingshemmede tjenestemottakerne og de 5 boligene som inngår i observasjonsstudien.

Avhandlingens analysedel er konsentrert rundt kapitlene 8, 9 og 10. I Kapittel 8 er jeg opptatt av å analysere hva som skjer med omsorgen når omsorgsarbeidet rutineres, regelstyres og gjennomføres ved iverksetting av detaljerte tvangstiltak. Kjønn er tema for analysen i Kapittel 9. Her er jeg opptatt av om vi kan se litteraturens veletablerte kjønnsmonster også når det gjelder hvilken betydning kap. 6A kan få i forhold til hvordan det mannlige og kvinnelige personale håndterer omsorgsarbeidet. I Kapittel 10 skal vi se at kompetanse og kompetansekultur kan ha betydning i forhold til hvordan lovreglene kan prege det daglige omsorgsarbeidet. I avhandlingens siste kapittel – Kapittel 11 – oppsummeres avhandlingens resultater i lys av trekk ved samfunnsutviklingen, samt i lys av omsorg som normaliseringsarbeid, maktutøvelse og ambivalens. Her prøver jeg med andre ord å løfte blikket mot en samlet forståelse av den omsorgs-, kunnskaps- og rettssosiologiske praksis som har vært studert.

KAPITTEL 2

GRENSER FOR TVANG –

ROM FOR FORTOLKNING?

INNLEDNING

Lovreglene i kap. 6A skal gi grunnlag for å trekke grensen mellom den tvang som etter loven kan godtas i omsorg og behandling og uakseptabel maktbruk (Rundskriv I-41/98). I den forbindelse er det nødvendig - og viktig - å problematisere hva makt og tvang innebærer. Jeg skal i det følgende fokusere nærmere på spørsmålet: Hva forstår vi med begrepene makt og tvang? Og, hvilke dilemma kan en havne i når en prøver å trekke grensen mellom hva som er makt, hva som er tvang og hva som må anses som uakseptabel tvang? Men først vil jeg gå litt nærmere inn på hvordan lovteksten med dens forskrifter og merknader definerer tvang og makt. Jeg vil også redegjøre for hvordan loven ble til, og si litt om hva som preget debatten i forkant av iverksettelsen.

HVA ER TVANG IFØLGE KAPITTEL 6A I LOV OM SOSIALE TJENESTER?

I følge forskriftene til loven er det ikke alle former for inngrep og påvirkning som betegnes som tvang, selv om tjenestemottakeren ikke ønsker dem. Dette begrunnes med at også ellers i samfunnet godtas en viss bruk av fysiske virkemidler i forbindelse med grensesetting og styring. Når det i lovteksten står at alminnelige verbale korreksjoner eller instruksjoner ikke regnes som bruk av tvang eller makt, menes for eksempel det at man gir beskjeder eller overtaler tjenestemottakeren til å gjøre eller unnlate å gjøre noe, at en gir muntlig veiledning eller forklaringer og vanlig motiveringsarbeid. Det står videre i merknadene til lovbestemmelsene at trusler eller stemmebruk som er egnet til å skape frykt eller underkastelse ikke omfattes, fordi slike virkemidler uansett ikke kan regnes som faglig eller etisk forsvarlig (Rundskriv I-41/98). Mye av det som går under begrepet ”hverdagstvang” fyller denne kategorien. Eksempler her kan være omfattende og detaljerte dagsplaner, begrensninger av lommepenger, regulering av mat og drikke. Et interessant spørsmål i den forbindelse er hvor langt man kan strekke bruken av detaljerte dagsplaner før det blir snakk om tvang, og hvor grensen mellom tvang og makt går? Løsningen på slike spørsmål overlates i stor grad til omsorgspersonalets faglige skjønn.

Det som derimot regnes som tvang etter kap. 6A, er tiltak som tjenestemottakeren motsetter seg, eller tiltak som er så inngripende at de uansett motstand må regnes som tvang eller makt. Loven skiller mellom ulike former for tiltak der tvang inngår. Skadeavvergerende tiltak, adferdsendrende tiltak, omsorgstiltak og enkelte alarm- og varslingssystemer. Når det gjelder skadeavvergerende tiltak skal dette fange opp situasjoner som oppstår plutselig og der man tar beslutninger om bruk av tvang umiddelbart på stedet. Slike tiltak skal med andre ord motiveres ut fra behovet om inngrep der og da. Tiltaket må videre opphøre så snart faresituasjonen er over. For å avverge slike akutsituasjoner i fremtiden må en behandle dette som adferdsendrende tiltak. Dette er tiltak som handler om bruk av tvang i planlagte opplærings- og treningstiltak. Slike tiltak skal etter merknadene til lovbestemmelsene gi opplæring for å gjøre tjenestemottakeren bedre i stand til å mestre de situasjoner som fører til skade. Når det gjelder omsorgstiltak er det for det første tiltak som er knyttet til nødvendig omsorg for tjenestemottakeren, med bakgrunn i at enkelte tjenestemottakere er ute av stand til å ha omsorg for seg selv, for eksempel ved å sikre at tjenestemottakeren får i seg mat og drikke. Og for det andre tiltak som er knyttet til systematisk/planlagt skadeavverging⁷.

Loven omfatter ulike kategorier av tvangstiltak som inngripende fysisk tvang, trusler, eller forklaring av, eller uttrykk for, at konsekvensene av handlingen vil bli bruk av tvang. Her kan eksempler på tvang være ”*skjerming fra andre personer ved tvungen plassering av tjenestemottaker i et annet rom enn der vedkommende oppholder seg når situasjonen oppstår*” (Rundskriv I-41/98 s. 84). Vi kan stille det samme spørsmålet som i tidligere avsnitt: Hvor langt kan en strekke et tvangstiltak før det blir snakk om uakseptabel bruk av tvang? Med andre ord, hvor tøyelig er disse grensene?

Med uakseptabel bruk av tvang tenkes det først og fremst på nedverdiggende og integritetskrenkende straffe- og behandlingsmetoder. Her omfattes alt av tiltak som ikke viser respekt for individets autonomi, samt tiltak som ikke er sosialt akseptable. I rundskrivet til loven er det gitt en del eksempler på hva loven ikke gir hjemmel til. Her er bl.a. nevnt tvangsmedisinering, tvungen undersøkelse og tvungen behandling av somatiske og psykiske lidelser (ibid.s. 62).

For mange vil det nok fremstå som et paradoks at ikke alle former for tvang ses på som nedverdiggende og integritetskrenkende. For øvrig var også dette et av ankepunktene advokatforeningens menneskerettighetsutvalg fremhevet i sin høringsuttalelse til lovtekstens forskrifter:

---

⁷ I motsetning til akutt skadeavverging.

”Det fundamentale og helt sentrale menneskerettslige utgangspunkt er at all bruk av makt og tvang nødvendigvis innebærer integritetskrenkelser, og at dette er forbudt overfor individer som ikke har begått ulovlige handlinger” (Advokatforeningens menneskerettighetsutvalg, 1997).

Et grunnvilkår i loven er at tiltak som innebærer bruk av tvang skal være faglig og etisk forsvarlig. Videre fremstår ”vesentlig skade i konkret faresituasjon” som særlige vilkår for bruk av tvang. Dette betyr at det i en del tilfeller ikke vil være tillatt å anvende tvang fordi skaden ikke kan anses som vesentlig. Vilkåret om ”vesentlig skade” er inngrepskriteriet for bruk av tvang i alle sammenhenger. Når det gjelder vilkåret om ”konkret faresituasjon”, stilles det ikke krav om at skaden skal ha oppstått, men at det må foreligge en nærliggende og påregnelig skademulighet. I merknadene til loven fremsettes faglig skjønn, kjennskap til personen og de konkrete forholdene som avgjørende, fordi det ikke har vært mulig å gi nøyaktige anvisninger på den faregrad som gir grunnlag for inngrep. Loven og dens forskrifter fremsetter dessuten detaljerte krav til prosedyrer for saksbehandling, krav til at alternative metoder skal være prøvd eller vurdert, og krav om bemanning, kompetanse og veiledning. I tillegg til regler om statlig tilsyn, automatisk overprøving og klagerett.

EKSEMPLER PÅ TVANGSTILTAK OG KRITERIER SOM UTLØSER TVANGSTILTAK

I det følgende skal jeg gi noen eksempler på hvordan tvangstiltak kan se ut, hva som kan være opphav til tvangstiltak, samt hvordan prosessen frem til et godkjent tvangstiltak kan være. Av hensyn til anonymitet har jeg valgt og gjøre små endringer i de tvangstiltak som eksemplifiseres. Av samme grunn har jeg også valgt å gi separate eksempler på tvangstiltak og eksempler på kriterier som utløser tvangstiltak. Det vil si at i eksemplene som følger hører ikke kriterier for bruk av tvangstiltak sammen med de tvangstiltak som omtales.

Felles for de tvangstiltak jeg har studert er at prosessen starter i det enkelte omsorgsmiljø. Ofte ved at veiledere fra habiliteringstjenesten er inne og hjelper personalet med å finne løsninger på ulike dilemma. Før en går i gang med å utarbeide vedtak om tvang, heter det i følge lovreglene at alternative tiltak skal være prøvd først. I praksis kan dette dreie seg om at en definerer tidligere praksiser som alternative tiltak og at en derfor bare beskriver de metoder som tidligere har vært benyttet. I det prosessen med å utarbeidet tvangstiltak er startet er det dessuten slått fast i lovreglene at habiliteringstjenesten skal ha en sentral rolle. Det heter bl.a. at habiliteringstjenesten har: ”*plikt til å bistå ved utforming og gjennomføring av tiltakene*” (Rundskriv I-41/98 s. 69). Loven pålegger dessuten habiliterings-

tjenesten å sørge for at den har den kompetanse og bemanning som skal til for å yte forsvarlig hjelp og bistand til kommunene. Når tiltaket er ferdig utredet og vedtaket om tvang skal utformes skal dette gjøres av den som har det overordnede faglige ansvaret for tjenesten i kommunen.

Når det gjelder utformingen av vedtaket skal dette settes opp skriftlig og inneholde følgende punkter:

- a) Tjenestemottakers navn, samt tid og sted for vedtaket.
- b) Beskrivelse av tjenestemottakers situasjon og en faglig vurdering av denne.
- c) Beskrivelse av de tiltakene som skal settes i verk og den faglige begrunnelsen for disse.
- d) Fastsettelse av tidsramme for tiltakene.
- e) Bekreftelse på at vilkårene i kapitlet er oppfylt.
- f) Angivelse av faglig ansvarlig for gjennomføring av tiltaket.
- g) Hvilken veiledning og oppfølging som skal gis.
- h) Hvordan registreringen og rapporteringen av tiltakene skal skje.

Vedtaket skal, før det kan iverksettes, sendes til fylkesmannen for overprøving/stadfesting, samt at det skal sendes til habiliteringstjenesten, verge eller hjelpeverge og pårørende for eventuell uttalelse. Etter at vedtak er stadfestet av fylkesmannen kan det påklages av tjenestemottakeren, vergen eller hjelpevergen og pårørende. Fylkesmannen er klageinstans. Vedtak kan dessuten overprøves i herreds- og byretten. Det er videre fastslått i lovreglene at tiltaket kontinuerlig skal vurderes, og avbrytes straks, dersom det viser seg ikke å ha de forutsatte konsekvensene eller å ha uforutsette, negative virkninger. Etter at tvangstiltak er gjennomført skal det også utarbeides en rapport hvor gjennomføringen og resultatene av tiltaket evalueres. Rapporten skal sendes til fylkesmannen, habiliteringstjenesten, verge eller hjelpeverge og pårørende.

Jeg skal i de neste avsnittene vise hva som kan være begrunnelser for tvangstiltak og hvordan tvangstiltak kan være utformet.

Tvangstiltak vedrørende hårklipp

Tvangstiltaket går ut på at tjenestemottaker dopes ned før hun skal til frisøren. Tjenestemottaker klippes av en profesjonell frisør på frisørens salong. Årsaken til at hårklipp foregår ved tvang er bl.a. at tjenestemottaker motsetter seg å klippe håret. Personalet begrunner tiltaket med at det er viktig at tjenestemottaker har helt kort hår bl.a. fordi vedkommende vegrer mot å børste håret, hun har dessuten hendene mye i håret mens hun spiser og det blir mye grising og søling. Vedkommende har i tidligere perioder hatt lengre hår, men dette mente personalet

plaget henne, bl.a. ved at luggen kom ned i øynene osv. Personalet argumenterer dessuten med at kort hår er lettstelt og at vedkommende ser mer anstendig og velstelt ut. Enkelte av personalet mener dessuten det er vel så viktig at psykisk utviklingshemmede ser velstelte og anstendige ut, enn folk flest, det *"veier på en måte opp litt, det gjør i alle fall ikke utseendet mer avvikende"*, sa en av personale. En annen av personalet mente dessuten at det var viktig at tjenestemottaker fikk komme på en ordentlig frisørsalong å klippe seg, og argumenterte med at dette hadde med verdighet å gjøre.

Tiltaket "hårklipp" er utformet på følgende måte:

1. Starte med å klarere med lege at medikamenter kan gis før hårklipp. Medikamenter doseres og kontrolleres av ledende miljøterapeut og den miljøarbeider som skal gjennomføre tiltaket.
2. Avtal med frisør at hun er eneste kunde på frisørsalongen, under klippingen. Tjenestemottaker forberedes ved at vi forteller hva som skal skje. Hun får medisin sammen med frokost ca. 2 timer før klipp. Hun slapper av i leiligheten sammen med ett personale og ser på tv i ca 1 ½ time før vi drar til frisøren.
3. Hun setter seg i stol hos frisør. Hun gis blader og aviser. Frisøren starter med å klippe uten at personalet hjelper til i form av å holde henne.
4. Hvis hun blir urolig og protesterer slik at frisør ikke kan klippe, og det vurderes som uforsvarlig å fortsette, gjøres følgende:
  - a) Ett personal tar frem flere blader, river og rister med disse.
  - b) Slår på hårføner og evt. blåser henne i nakken/på ryggen med denne.
  - c) Tilbyr henne å reise seg med støtte, slik at hun kan stå når frisør klipper.
5. Hvis nevnte aktiviteter ikke hjelper gjøres følgende:
  - a) Frisør tar pause fra klipp i 2 minutter.
  - b) Ett personal prøver samme rekke med aktiviteter (jfr. Pkt. 4) på nytt.
  - c) Begge (de to av personale som er med på tiltaket) er aktive og kombinerer aktivitetene, som ved at hun står med støtte og samtidig brukes hårføner til å blåse henne i nakken/ryggen.
6. Hvis klipp fortsatt ikke er forsvarlig gjøres følgende:
  - a) Hun sitter i stol.
  - b) Ett personal setter seg foran henne, legger hendene sine over tjenestemottakers hender og holder disse ned mot hennes lår.
  - c) Ett personal står bak/ved siden av henne og holder tjenestemottakers hode inn mot sin egen armkrok. Bruker armene for samtidig å støtte tjenestemottakers hode. Skal ikke holde med fingregrep, heller ikke med bare hendene.

7. Bruk av fysisk makt ved holding skal ikke overstige 1 minutt ved hver inngripen.
8. Etter hver inngripen med bruk av fysisk makt skal aktivitetene under pkt. 5 prøves på nytt, før evt. pkt. 6 prøves igjen.
9. Hun gis "ferdig tegn" og får reise seg å gå bort fra stol umiddelbart etter hårklipp er ferdig.
10. Tiltakets gjennomføring avsluttes ved å skriftliggjøre følgende i egen protokoll:
  - a) Tid og sted for tiltaket.
  - b) Hvem har utført tiltaket.
  - c) Beskrivelse av situasjonen før tiltaket.
  - d) Varighet av tiltaket.
  - e) Resultater av hårklipp.
  - f) Ble hårklipp utført i samsvar med prosedyrene.

Tiltaket gjennomføres ca hver tredje måned. Tjenestemottaker er hjemme fra jobb/dagtilbud både den dagen hun har vært hos frisøren og dagen etter på grunn av medisineringen. Når hun kommer hjem fra frisøren bruker hun stort sett det neste døgnet på å sove ut "rusen". Den påfølgende dagen (dag to) trenger hun for å hente seg ordentlig inn igjen. Personalet sammenligner det med at hun er skikkelig "bakfull" og må restitueres før hun klarer hverdagen igjen.

Et annet tiltak jeg skal illustrere omhandler bruk av tvang for å gjennomføre tannpuss. Det er også her flere årsaker til at tannpuss er blitt tvangstiltak. Tjenestemottaker har alltid protestert høylydt mot å pusse tennene. Personalet har over lang tid prøvd å møte denne protesten med ulike strategier, alt fra å holde han mens de pusset til å ikke pusse i det hele tatt. De gangene vedkommende er hos tannlege må han dessuten legges i narkose for å gjennomføre tannsjekk og behandling. Ut i fra en total vurdering ble det dermed vedtatt at det var bedre med en god tannhygiene som innebar "litt tvang", enn at tjenestemottaker oftere skulle legges i narkose for å få utført reparasjoner som kom av dårlig tannhygiene. En hadde dessuten sterk tro på at dette tvangstiltaket - som personalet mente innebar minimalt med tvang - etter en stund ville bli ren rutine for tjenestemottaker, og at protestene dermed ville avta.

Tvangstiltak vedrørende tannpuss

1. utstyr

Tannbørste, tannkrem, flourtabellett, latex hansker, hørselvern, protokoll, ett personal utfører tannpussen.

2. tidspunkt

Hver kveld.

3. fysisk tilrettelegging

Forberedelsene gjøres etter at han har stått opp fra middagshvil. Legg frem tannbørste, tannkrem, fluortablett, og hansker på vasken inne på badet. Hørselvern hentes inne på kontoret før kveldsmat og tas på før man går på badet.

4. Han forberedes på tannpuss

Han gis ferdig tegn og svinges bort fra spisebordet når han er ferdig å spise kveldsmat, og bort til vasken. Han ser tannbørsten og det som ligger på vasken og vet at nå skal han pusse tenner.

5. Tannpussen

a) Personalet tar på hansker og sitter på wc-lokket. Slår på vannet og lar det renne, tar så tannkrem på børsten.

b) Når tjenestemottaker har sin venstre hånd/finger i munnen, skyv/-håndledd denne bort fra munnen og ned mot vasken. Hånden hans skal ikke holdes. Puss systematisk. Begynn oppe til venstre hvor det normalt er lettest å få pusset. Fortsett oppe til høyre, deretter nede til høyre og tilslutt nede på venstre side. Avslutt med å gjenta puss oppe på venstre side. Dette for at han om mulig skal få en positiv avslutning på tiltaket.

c) Hvis du ikke kommer til med tannbørsten sett deg litt tilbake fra han, gi tegn for ”vent” og vent ca ½ min. Han kan roe seg etter hvert. Dette gjentas 3 ganger hvis nødvendig.

d) NB! Tiltaket avsluttes nå hvis tannpuss fortsatt ikke kan utføres etter å ha prøvd pkt. c. tre ganger.

e) Når tannbørst tas ut av munnen, gi raskt en positiv respons i form av klapping og si ”flott”. Skyll tannbørsten og fortsett pussen, gi ny ros umiddelbart etter at tannbørsten er ute av munnen. Dette gjentas til pussen er ferdig.

f) Når tannpuss er ferdig gis umiddelbart ”ferdig”-tegn. Samtidig som den som hjelper sier ”ferdig”. Viktig og være klar og tydelig i både kroppsspråk og verbalt språk.

Tiltakets gjennomføring avsluttes ved å skriftliggjøre følgende i egen protokoll på personalets kontor. Tid og sted for tannpuss, hvem har utført dette, beskrivelse av situasjonen, varigheten av tiltaket, resultat av tannpussen, og om tannpussen ble gjennomført i samsvar med prosedyren.

Som disse to eksemplene viser er tiltakene ganske så detaljert utformet. Jeg har også andre typer tiltak i mitt datamateriale som viser hvor detaljerte kriteriene for når man skal sette i verk tvangstiltak kan være. I tiltakene som omhandler hårklipp og tannpuss er det angitt at hårklipp skjer ca hver tredje måned og at tennene i utgangspunktet skal pusses hver kveld. Når det gjelder andre typer tvangstiltak,

som for eksempel tiltak som skal regulere utagerende adferd, kan det være snakk om en rekke kriterier som utløser tvangstiltak. Jeg skal her gi eksempler fra to ulike tvangstiltak på hvordan slike kriterier kan være formulert. Kriteriene fra disse to eksemplene har ingenting å gjøre med de tvangstiltakene som jeg har beskrevet ovenfor. I ett av de tilfellene jeg har observert var det hele 11 kriterier som skulle utløse tvangstiltak. Formålet med tvangstiltaket var å ”utpause”⁸ tjenstemottaker, slik at den utagerende adferden ble stoppet. Jeg skal ikke gå nærmere inn på hva det aktuelle tiltaket innebar, fordi hensikten her er å vise hvor detaljerte kriteriene for bruk av tvangstiltak kan være. Det er dessuten viktig for meg å bevare anonymiteten i de tiltak jeg bruker som eksempler.

Kriterier som skal utløse tvangstiltak som har til hensikt å stoppe utagering/uønsket adferd:

- a) Alle typer harde og løse slag mot eget hode, og ansikt, alt over kragebeinet. Slag med knyttet hånd, gjelder hele kroppen.
- b) Trykking av håndbakken, fingre, underarm mot eget og andres hode, trykking av egen kropp mot andres kropp, slik at den andre kommer ut av balanse.
- c) Hodedunk mot gjenstander, egen kropp eller andre personer.
- d) Slag eller klyping av andre personer.
- e) Slag mot gjenstander.
- f) Lugging av andre personer.
- g) Tar briller som er på andre personer.
- h) Spark mot andre personer, egen kropp eller gjenstander, foten må være løftet fra underlaget.
- i) Kaster gjenstander eller slipper ned gjenstander (10 cm over flate). Mister han gjenstander er det ikke kriterie.
- j) Skyver eller feier ned gjenstander fra bord, stol eller skap (gjelder ikke uhell).
- k) Uhell i form av urinering i bukse eller andre steder enn på do – skal være en flekk som er lik eller større enn størrelsen på en tennisball, på størrelse med en 20-kroners mynt hvis han har tykke bukser på.

---

⁸ Få vedkommende til å stoppe opp/bryte av den utagerende adferden.

Hvis et av disse 11 kriterier inntreffer skal personalet i løpet av 10 sekunder iverksette tvangstiltak. I neste eksempel er kriteriene færre og ikke av like detaljert karakter.

Kriterier for bruk av tvang for å hindre utagerende adferd/uønsket adferd:

- a) Når hun er til fare for seg selv – fysisk skade på egen person.
- b) Når hun går til angrep på andre – fysisk skade på annen person.
- c) Ved materielle skader – materielle skader på egne eiendeler og materielle skader på andres eiendeler.
- d) Der uro smitter – krenkelse av andres integritet, for eksempel ved at andre beboere begynner med selvskading pga. hennes uro.

Formålet med tiltaket som følger med disse fire nevnte kriteriene er bl.a. å unngå at tjenestemottaker kommer opp i konkrete faresituasjoner, som eksempelvis at vedkommende løper ut i veien foran biler, klatrer opp i høye trær, klatrer ut av vinduer, angriper små barn, åpner dører/vinduer på bil under fart, griser med avføring og urin osv.

Jeg har nå fokusert på hva som kan være årsakene til tvangstiltak, hvordan tvangstiltak konkret kan se ut og hvilke kriterier som kan utløse tvangstiltak. Jeg har også gitt en redegjørelse for hvordan prosessen frem til godkjent eller stadfestet tvangstiltak kan forløpe. I neste avsnitt skal jeg redegjøre for overgangen fra kap. 6A til kap. 4A.

FRA KAPITTEL 6A TIL KAPITTEL 4A

Ved lov av 19.12.2003 om endringer i Lov om sosiale tjenester m.v. og lov om helsetjenester i kommunene ble de midlertidige reglene i lovens kapittel 6A erstattet med et nytt Kapittel 4A i Lov om sosiale tjenester. Det nye kapitlet har i følge departementet fått et noe kortere og enklere navn: *”Rettssikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming”*, i motsetning til tittelen på kap 6A som dekket både formålene og virkeområdet for reglene⁹ (Høringsnotat, 2002). Det er dessuten gjort noen endringer når det gjelder begrepsbruken. Bl.a. er begrepet ”konkret faresituasjon” endret til ”nødsituasjon”, fordi lovgiverne mener dette oppfattes som et bedre og enklere begrep. Det har også vært vurdert hvorvidt en skulle skifte fra begrepet ”psykisk utviklingshemming/psykisk utviklingshemmede” til begrepet ”lærehemming/-lærehemmede”, ettersom dette er et begrep som brukes stadig oftere i inter-

---

⁹ Kap. 6A hadde tittelen: Rettigheter for og begrensning og kontroll med bruk av tvang og makt m v overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming.

nasjonale sammenhenger. Her ble imidlertid konklusjonen at begrepsbruken burde være i tråd med det internasjonale diagnostiseringssystemet ICD-10, som norsk helsepersonell for øvrig er pålagt å bruke. Her er den norske betegnelsen ”psykisk utviklingshemming”.

Når det gjelder innholdet i de nye reglene er det i hovedsak en videreføring av de som fulgte med kap. 6A. Dette innebærer bl.a. at tvang fortsatt bare skal brukes for å hindre eller begrense vesentlig skade, og bare når det er faglig og etisk forsvarlig. Dessuten skal andre løsninger være prøvd først. Ordningen med kommunale vedtak, bistand fra habiliteringstjenesten, overprøving fra fylkesmannen og adgang for klage til fylkesnemnda for sosiale saker, er også videreført i kap. 4A. De mest sentrale endringene handler derimot om at adferdsendrende tiltak ikke er videreført som eget grunnlag for å bruke tvang eller makt. Derimot kan tiltak for å dekke tjenestemottakers grunnleggende behov (som behov for mat, drikke, påkledning, hvile, søvn, hygiene, og personlig trygghet) også omfatte opplærings- og treningsbehov. Dessuten er kap. 6A's forbud mot mekaniske tvangsmidler modifisert. Slike tiltak kan i dag brukes for å gi nødvendig støtte for fysiske funksjonshemninger, hindre fall og hindre at tjenestemottaker skader seg selv. Det er videre gjort en forenkling av rapporteringskravene. Protokollføring og rapportering er erstattet av reglene om dokumentasjonsplikt i helsepersonellovens Kapittel 8 og forskrift om pasientjournal (Rundskriv U-14/2003).

BEGREPENE TVANG OG MAKT

Formålet med å definere begreper er bl.a. at en presiserer og ”låser” ordenes meningsinnhold. I samfunnsvitenskapen er derimot en mangfoldig og uensartet begrepsbruk vanlig. En kan stort sett ikke forutsette at ett og samme begrep er entydig uten at en problematiserer innholdet i det først. Enkelte ganger kan det kanskje være mest hensiktsmessig å ikke gi klare og presise definisjoner av begreper, fordi det er snakk om begreper som ikke lar seg definere klart og entydig. Hammersly og Atkinson (1987) henviser til Blumer (1969) i det de i denne sammenheng skiller mellom definitive og sensitiverende begreper. De mener at *”sensitiverende begreper gir brukeren en generell følelse av referanse og veiledning i tilnærmingen til empiriske tilfeller”* (s.173). Begreper som viser til mangfold og kompleksitet kan miste noe av sin forklaringskraft hvis de avgrenses for snevert. Definitive begreper står som en motsats til sensitiverende begreper. Definitive begreper gir klare definisjoner og avgrensninger av hva en skal se, mens sensitiverende begreper bare antyder synsretninger.

Min innfallsvinkel til begrepene makt og tvang vil på den ene siden være å se på myndighetenes offisielle forståelse og tilnærming til begrepene, og på den andre siden vende blikket mot generelle sosiologiske forståelser og tilnærminger.

Hensikten med den sosiologiske forståelsen er å gi begrepene makt og tvang et mest mulig bredt og sensitiverende innhold, som kan bidra til å belyse hvilke dilemma en kan havne i når en prøver å trekke grenser for tvang. I kap. 6A benyttes en vid og deskriptiv tilnærming til begrepene. Det har derfor vært viktig for meg å unngå en for snever forståelse, nettopp for å kunne fange alle de situasjoner som etter lovens definisjon anses som makt og tvang. I tillegg til at jeg som nevnt ovenfor, ved å velge en vid og sensitiverte tilnærming, vil prøve å ivareta begrepenes mangfold og kompleksitet.

Myndighetenes offisielle forståelse av begrepene tvang og makt.

Tvangsbegrepet er bl.a. drøftet i Røkke-utvalgets innstilling (NOU 1991:20) om rettsikkerhet for mennesker med psykisk utviklingshemming, i Odelstingsproposisjon nr 58 (1994-95), Odelstingsproposisjon 57 (1995-96) og Stortingsmelding nr. 26 (1997-98) om begrensning og kontroll med bruk av tvang i tjenesteyting. I Røkke-utvalgets innstilling avgrensner en bl.a. begrepet mot ulike typer påvirkning som ikke kan ses på som tvang. For eksempel:

”Dagligdags påvirkning av en lett grad mellom mennesker som er etisk forsvarlig er i denne sammenheng uproblematisk og faller utenfor tvangsbegrepet. Eksempler for hva som menes med dette er de verbale henstillinger, for eksempel høflige anmodninger eller lett berøring for å få oppmerksomhet, for å nevne noe.” (NOU 1991:20 s. 51-52).

Det presiseres også i Røkke-utvalgets innstilling at handlinger som faller utenfor tvangsbegrepet likevel i enkelte sammenhenger kan være uakseptable av andre årsaker. I følge lovforskriftene til kapittel 6A omfatter tvang situasjoner hvor det anvendes mild påvirkning, situasjoner hvor det anvendes som ledd i tiltak til beste for personene, og situasjoner hvor det anvendes kvalifiserte former for tvang.

Definisjon av begrepet makt og tvang i kapittel 6A bygger videre på to sentrale vurderingstemaer. For det første bygger det på en vurdering av tjenestemottakerens holdning til eller reaksjon mot tiltaket, og for det andre en objektiv vurdering av tiltakets innhold. Tvang er i kapittel 6A et juridisk begrep, dette gjør at enkelte tiltak kan virke vel så inngripende uten at det juridisk sett er å anse som tvang (Rundskriv I-41/98).

Med enkelte unntak er alle tiltak som utføres i strid med den psykisk utviklingshemmedes vilje å betrakte som tvang. Det vil si at tiltak som tjenestemottakeren motsetter seg enten verbalt eller fysisk må betraktes som tvang. Når det gjelder motstand må en også ta i betraktning at ikke alle er i stand til å yte motstand. Dette gjør at tiltak som normalt sett ikke ville blitt betraktet som tvang, i noen situasjoner

og overfor noen psykisk utviklingshemmete kanskje likevel må ses på som tvang (ibid.).

Røkke-utvalget betrakter videre begrepet tvang som synonymt med begreper som makt, press, undertrykkelse, og ufrihet. Dette er begreper som folk flest forbinder med ubehag. Røkke-utvalget sier i en foreløpig definisjon at *”tvang er bruk av makt eller maktmidler som begrenser en persons valg-, handle-, eller bevegelsesfrihet eller som medfører fysisk eller psykisk ubehag”*(NOU 1991:20 s.51).

Lovgiverne henviser til at det å få bestemme over sitt eget liv er en grunnleggende verdi i vårt samfunn. Dette understreker viktigheten av at tiltak som iverksettes overfor psykisk utviklingshemmede må utformes og gjennomføres i samarbeid med den det gjelder (Rundskriv I-41/98). Enhver form for tvang kan ses på som en begrensning av individets selvbestemmelse. Syse (1995) viser til frihetsberøvelsen som straffeform når han sier at *”en person som det bare bestemmes over, og som selv ikke kan influere på beslutninger som gjelder eget liv, vanskelig kan realisere seg selv som menneske”* (s. 160). Retten til selvbestemmelse vil i noen tilfeller måtte innskrenkes for eksempel ved ekstrem grad av selvskading, men et prinsipp som uansett ikke må overses i denne sammenhengen er kravet om respekt og retten til å være annerledes (ibid.).

I loven heter det at bruk av tvang og makt bare kan besluttes og settes i verk når det er nødvendig for å hindre eller begrense vesentlig skade i en konkret faresituasjon¹⁰. Tvangen skal være nødvendig for å hindre eller begrense vesentlig skade. Vesentlig skade kan være skade på legeme eller gjenstander, men også skade av immateriell art som krenkelse av personlig integritet og tap av sosial aktelse. Legemlig skade er vesentlig når den er varig, for eksempel ved at den har ført til døv- eller blindhet.

Jeg har her fokusert på myndighetenes offisielle forståelse av begrepene makt og tvang. Jeg har ikke gått inn for å skille mellom begrepene, men redegjort for begrepene slik det er gjort i forarbeidene til loven, i lovteksten, forskriftene og merknadene. Jeg har heller ikke gått inn for å problematisere denne forståelsen, dette vil jeg imidlertid komme tilbake til i siste del av kapitlet, når jeg drøfter de dilemma som reises når en i praksis skal prøve å sette grenser for tvang. I de neste avsnittene skal jeg fokusere på sosiologiens forståelse av makt og tvang. Her skal jeg også vise hvordan sosiologien prøver å skille mellom de to begrepene.

---

¹⁰ Nå, i kap. 4A; ”nødsituasjon”.

En sosiologisk forståelse av begrepene makt og tvang

Maktbegrepet har vært viet stor plass i samfunnsvitenskapen. Brinkmann (1991) fremhever at mange samfunnsvitere har laget sine egne maktdefinisjoner i håp om å fange inn bestemte fellesstrekk som går igjen i alle slags maktforhold. Han sier bl.a. at *"mangfoldet frister til å forholde seg som i et varehus, og velge det som passer til enhver tid i forhold til en aktuell problemstilling"* (s. 65). Noen ganger passer det å se på makt som *"evnen til å ivareta egne interesser"*, andre ganger å se på makt som *"evnen til å hindre andre i å ivareta egne interesser"*, mens atter andre ganger ser en på makt som *"mulighet for bruk av fysisk tvang og vold"*.

Når en skal antyde et begreps retning eller innhold kan det ofte være fruktbart å skjule til beslektede begreper eller synonymer. Flere av de som har gitt bidrag til litteraturen om makt og tvang viser til beslektede begreper og synonymer når de skal avgrense de to begrepene. Begreper som frihet, selvbestemmelse, autonomi, innflytelse, vold osv., nevnes ofte i en slik forbindelse (se for eksempel Guneriussen 1996b, Syse 1995, Mathisen 1982, Tøssebro 1992, Skau 1992, Hernes 1975, Bachrach og Baratz 1970).

I den omfattende litteraturen om makt som begrep og fenomen finner vi bl.a. et bidrag fra Bachrach og Baratz (1970). De prøver å avgrense maktbegrepet i forhold til beslektede begreper som autoritet, innflytelse og tvang. Bachrach og Baratz slår fast at makt er noe relasjonelt og som ikke kan eies. Det relasjonelle har tre sider. For det første, for at et maktforhold skal eksistere må det være motstridende interesser eller verdier mellom to eller flere personer. For det andre, eksisterer bare en maktrelasjon dersom B bøyer seg for A's ønsker. Og for det tredje, eksisterer et maktforhold bare dersom en av partene kan true med sanksjoner. Denne definisjonen blir ekskluderende i en del tilfeller, fordi det poengteres at en maktrelasjon bare kan eksistere dersom B bøyer seg for A's ønsker. Noe som blir problematisk fordi det utelukker maktrelasjoner som har som utgangspunkt, at en har mulighet for å utøve makt. Slik tilfellet vil være i en hjelper/klient-relasjon. Selv om ikke "hjelper" utøver makt overfor klienten, vil muligheten til å gjøre det være tilstede. "Hjelpere" har pr. definisjon mulighet til å utøve makt, fordi deres posisjon som ansatt innebærer ansvar og makt over "virksomheten". Skal det være meningsfullt å snakke om at noen har eller utøver makt må det inntreffe et resultat (Engelstad, 1999 s. 18). Makten må ha en virkning, slik at den som utøver den, eller har mulighet til å utøve den, får sin vilje igjennom. Hvis personalet for eksempel ikke har noen sanksjoner å bruke overfor en tjenestemottaker som ikke gjør det som forventes av han under eksempelvis "særtrening"¹¹, er det vanskelig å

---

¹¹ For eksempel når en bevisst går inn for å trene spesielt på å oppnå en ferdighet som å lære om ulike kroppsdelers funksjoner (hva gjør du med munnen? Hva bruker du øynene til? osv. Eller særtrening for å lære å identifisere og fremvise følelser. Hvordan er du når du er blid, lei deg, sint osv?

si at personalet har makt i denne situasjonen. Det vil med andre ord si at det ikke er nok at det inntreffer et resultat. Resultatet må følge av en handling som også har til hensikt å oppnå et bestemt resultat (Engelstad, 1999 s. 18).

Makt og innflytelse vurderes som nevnt som begrepspar hos Bachrach og Baratz. Det samme gjør Tøssebro (1992) når han i sin studie viser til noen indikatorer på utviklingshemmedes innflytelse i hverdagslivet. Han mener at autonomi og styring kan være problematisk overfor psykisk utviklingshemmede.

”Dette bl.a. fordi en risikerer at dersom de utviklingshemmede får styre seg selv, så vil mange av dem styre galt av sted, enten dette skjer bokstavelig ved at de går seg vill, eller ved at de utfolder en adferd som åpenbart er negativ, der total passivitet eller selvskading er ekstreme eksempler” (s. 127).

Tøssebro tilnærmer seg denne problematikken ved å benytte begrepene Hernes (1975) anvendte i maktutredningen. Her skilte han mellom mye og lite makt på den ene siden og mellom makt og avmakt på den andre siden. Personer med mye makt vil ha stor evne til å få sine interesser igjennom, mens personer med lite makt er underlagt andres kontroll. Problemet er, sier Tøssebro:

”at dersom en opphever andres kontroll, behøver ikke dette bety at en får mye makt, det vil her si å få sine interesser igjennom. Avmakt er en bedre beskrivelse for en slik situasjon. Noe som betyr at muligheten for å få sine interesser realisert fortsatt er sterkt begrenset, ikke fordi en er kontrollert av eller styrt av andre, men fordi en mangler forutsetninger for å forfølge sine interesser” (s 127).

Tøssebro viser til tre sentrale avmaktsskapende prosesser. For det første vil personer med psykisk utviklingshemming ofte ha problemer med å se hvilke alternativer det er mulig å velge mellom. For det andre vil personer med psykisk utviklingshemming ofte ha vanskeligheter med å overskue konsekvensene av egne handlinger. Og for det tredje kan personer med psykisk utviklingshemming enkelte ganger handle på tvers av egne interesser, såkalt ”*falsk bevissthet*” (s. 128). Dette kan føre til at tjenesteyter og tjenestemottaker trekkes mellom ytterpunktene selvbestemmelse og styring. Refleksjoner rundt hvor mye tjenestemottaker kan bestemme på egen hånd, og når og hvor tjenesteyter må gå inn å styre, må alltid ha en sentral plass i omsorgsarbeidet. Sandvin m.fl. (1998) viser til et eksempel hvor en tjenesteyter uttrykte følgende:

”*Det at vi er ansatt her må jo bety at vi skal sette noen grenser mellom beboernes selvbestemmelse og noen gitte normer*” (s. 143)

Men når det er nødvendig å gå inn å begrense selvbestemmelsen vil alltid være et tolknings spørsmål. Nødvendighetsbegrepet vil jeg komme tilbake til under avsnittet *"grenser for tvang – rom for fortolkning?"* senere i dette kapitlet.

Når en retter oppmerksomheten mot maktbegrepet er det vanskelig å gjøre dette uten å komme inn på en av sosiologiens klassikere, Max Weber. Maktbegrepet står sentralt i Webers arbeid. Weber definerer makt som: *"makt er ett eller flere menneskers sjanse til å sette igjennom sin egen vilje i det sosiale samkvem, og det selv om andre deltakere i det kollektive liv skulle gjøre motstand"* (Weber 1982 s. 53). Med andre ord kan vi i følge Weber si at makt er lik sjanser eller muligheter. Som tidligere nevnt har tjenesteyter pr. definisjon gjennom sin posisjon mulighet til å utøve makt.

Weber skiller mellom makt og herredømme, og betrakter herredømme som en snever form for makt, eller et spesialtilfelle av makt. Han oppfatter herredømme som identisk med det å kunne befale i kraft av autoritet (Weber, 1982 s. 79). Det legitime herredømmets legitimitet hviler på en henvisning til kunnskap og viten. Weber sier at legalt herredømme vil si herredømme i kraft av lover. Her fremheves troen på de formelle lovers gyldighet og på den saklige kompetansen, som bygges på rasjonelt oppstilte regler. Weber pekte på at legitim maktutøvelse er en kilde til disiplin. En sentral oppgave for personalet som arbeider i boliger til personer med psykisk utviklingshemming er å ivareta det "normale" (Jfr. Normaliseringsprinsippet, se Kapittel 1). Personalet har bl.a. på grunn av sin viten og kunnskap autoritet til å bestemme hva som ses på som "normalt". De har som oppgave å tilrettelegge livsmønsteret for personer med psykisk utviklingshemming, noe som innebærer at det er de som definerer hva som er "normalt".

Makt kan brukes for å hjelpe og makt kan brukes for å skade. Makt kan altså være både positivt og negativt. Det er den negative siden ved makt som det ofte fokuseres på når en forholder seg til tvangsbegrepet.

Hernes (1975 s.46) sier at det er mange som ser på makt bare som noe negativt. Det vil si bare som tvang, eller som evnen til å sette sin vilje igjennom på tvers av andres. Han understreker derfor at selv om tvangssituasjoner er viktige, er de likevel bare et spesialtilfelle av maktutøvelse. Tvang er kjennetegnet ved at den som utøver tvang og den som blir utsatt for tvang som regel har sterkt motstridende situasjonsoppfatninger, men det kan også være at den som utsettes for tvang ikke er i stand til å oppfatte dette. Jensen (1992) har et eksempel som kan illustrere slike motstridende situasjonsoppfatninger. Hun viser til en episode som utspant seg i en

gruppebolig hun studerte. Episoden inntraff under en fellesmiddag i boligen:

”Et stykke ut i måltidet – som frem til da hadde vært preget av fellesskap og hygge – reiste en av beboerne seg, tok sin tallerken med seg å gikk inn i stuen og satte seg foran fjernsynet. Med ett ble det taust rundt bordet. Carl, som var midt i en historie da dette skjedde, sluttet å fortelle, og ble sammen med de andre sittende å stirre på kveldsvakten. Hun på sin side var tydelig usikker på hvordan hun skulle håndtere situasjonen, men besluttet etter en kort tenkepause å gå og hente ”utbryteren”. Vi andre ble sittende å lytte. Til tross for at stemmen til sportsreporteren gjorde det vanskelig, hørte vi at kveldsvakten anmodet beboeren om å skru av fjernsynet og fullføre måltidet. Hun argumenterte med at det var viktig å delta i fellesaktivitetene og å vise respekt og omtanke for de andre. Argumentet hennes ble imidlertid vekselvis overhørt og avvist av beboeren, som fortsatte å se på fjernsynet. Etter en stund hørte vi at hun ble sint. Høylydt ga hun uttrykk for sin indignasjon over en slik oppførsel, og skrudde til slutt av fjernsynet. Beboeren, som nå også var i affekt, betvilte hennes rett til å gjøre dette, og fortalte at han en rekke ganger tidligere, av andre i personalgruppen, hadde fått ”lov” til å spise middagen sin foran fjernsynet. Miljøarbeideren holdt likevel på sitt og stilte seg uforstående til at andre hadde tillatt en slik ”utgliding”. Hun bebudet samtidig at hun ville ta opp dette med de andre i gruppen og sørge for at det ikke gjentok seg” (s. 106).

Her uttrykker makten seg ved en kollektiv regulering eller gjennom en strukturell ramme for hvordan måltidene i boligen skal organiseres og gjennomføres. Det er ikke uvanlig at makt og tvangsbruk er knyttet til etablering og opprettholdelse av visse institusjonelle rammer og mønstre, og en korrigerer ofte tjenestemottakers adferd i forhold til disse rammene. Et annet begrep på det som foregår i dette eksempelet er disiplinering. Formålet med disiplinering er her bl.a. å fremme utviklingen av en ”normal” bordskikk for beboerne. Disiplinering skal ifølge Foucault sørge for at kroppens krefter tvinges til å være føyelige og nyttige. Hensikten er å få personen til å gjøre det den skal uten at en nødvendigvis må benytte seg av voldelige metoder. Foucault mente også at en slik form for maktutøvelse og sosial kontroll skaper en fengselsfølelse i det moderne samfunn, fordi den økende rasjonaliseringen av samfunnet gjør at man kontrollerer stadig større deler av menneskers liv (Foucault, 1975).

Disiplinering kan innebære både makt og tvang. Du må være i besittelse av makt for å kunne disiplinere, noe som betyr at disiplinering er en form for makt og tvang. Foucault skiller mellom ulike former for disiplinering. Som eksempelvis innesperring eller isolasjon, som innebærer kontroll over klientens bevegelsesmuligheter. En slik form for disiplinering er ikke uvanlig overfor psykisk utviklingshemmede tjenestemottakere. I flere av de boligene jeg har observert var det klare regler for når tjenestemottaker fikk oppholde seg i

fellesområde og når vedkommende måtte være på "rommet" sitt. I enkelte tilfeller var det også slik at dørene var låst slik at ikke tjenestemottaker kunne vandre fritt rundt i boligen. En slik form for disiplinering representerer en svært effektiv form for kontroll fordi man bestemmer hvor tjenestemottakere skal være, og dermed holder en også øye med hvor vedkommende er til enhver tid. En annen form for disiplinering er medisinerer, som gjerne benyttes for å få ro, dempe utagerende adferd, eller for å pasifisere tjenestemottakerne til føyelighet (Tranøy, 1995). I flere av de boligene som jeg har observert i forbindelse med denne studien er medisinerer brukt for å disiplinere tjenestemottaker. I noen tilfeller dreier det seg om å medisinerer for å dempe aggresjon og manier blant tjenestemottakerne. I andre tilfeller er det som tidligere nevnt snakk om å medisinerer for å få vedkommende rolig og føyelig når frisørbesøket skal gjennomføres. Foucault (1975) ser også diagnoser og klassifiseringssystemer som en form for disiplinering fordi en medisinsk eller sosial diagnose kan rettferdiggjøre disiplinering. Slik diagnosen psykisk utviklingshemmet rettferdiggjør at personalet kan bruke makt og tvang fordi denne diagnosen er inngangsbillett til kap. 6A/4A. Loven gjelder med andre ord bare for de som har denne diagnosen.

En viktig årsak til disiplinering er i følge Foucault at den skal bidra til å "normalisere" mennesker som på ulike måter er sosialt avvikende (Foucault, 1975). Slik kan vi også forstå eksempelet ovenfor fra episoden som utspant seg rundt middagsbordet. Det normale her kobles til opprettholdelse av kollektive forordninger og til hva som er god bordskikk.

Jeg har til nå fokusert på tvang som disiplinering. En kan også se på tvang som manipulering. En nærliggende forståelse av manipulering vil være at man utsetter noen for påvirkning uten at de selv er klar over at de påvirkes. Dette gjør det vanskelig å møte påvirkningen med motstand.

Martiniussen (1984) definerer tvang (tvangsmakt) som makt basert på eventuell bruk av fysiske eller voldelige sanksjoner. Sett i relasjon til Webers forståelse av makt kan vi derfor si at makt er lik muligheter, mens tvang er aktivisering av makt. Dette passer også i forhold til Durkheims forståelse av tvangsbegrepet (Guneriusen, 1996b). Som strukturalist viser Durkheim hvordan strukturene aktiviserer sin makt over individene gjennom ulike former for tvang.

Durkheim skiller mellom ulike former for sosial tvang. Strukturell tvang, normativ tvang og kulturell eller kognitiv tvang. Durkheim tar som utgangspunkt at alle sosiale fakta må betraktes som ting, som eksisterer utenfor eller uavhengig av individene, og som utøver tvang over dem (se bl.a. Guneriusen 1996b). Det er ikke individenes ideer og forestillinger som bestemmer hvordan det sosiale skal

fungere. Den sosiale overindividuelle orden er det primære, og individenes handlinger og forestillinger er en konsekvens eller virkning av dette. Det er dette som menes med at sosiale fakta utøver tvang over individene. Durkheim ser på tvang som selve forutsetningen for et ordnet sosialt liv. Uten tvang ville samfunnet bare være en kaotisk kamp mellom egoistiske individer (ibid.).

Sosiale strukturer i form av autoritetsrelasjoner kan tvinge individene til å oppføre seg på måter de ellers ikke ville ønske. I dette ligger det også at lover kan oppleves som tvang. Noen kan ha kontroll over fysiske maktmidler og tvinge andre til å handle i overensstemmelse med deres interesser. I andre sammenhenger trenger ikke individet å oppleve at det handler under tvang, men tror at det handler frivillig ut fra egne ønsker og vurderinger. De føler ingen direkte tvang (ibid.).

Guneriussen mener Durkheim er påståelig når han sier at:

”også på alle de områder, hvor vi ikke føler nogen tvang, hvor vi opplever, at vi handler frivillig, mener han, at handlingerne dybest sett er en følge af forskellige former for social tvang. Tvangen er ofte umærkelig og usynlig, men det er alligevel tvang.” (Guneriussen, 1996b s. 72)

Når det gjelder sosial tvang sier Guneriussen at Durkheim regner med at en form for tvang i samfunnet rett og slett skyldes antall mennesker (volum), og omfanget og kontakten mellom dem innenfor et gitt område (tetthet). Hvis antall mennesker og hyppigheten av kontakt økes vil det skape et press på hver enkelt og dermed øker også den sosiale tvang. Et eksempel her kan være regler og påbud som blir innført overfor alle i en boenhet fordi det anses nødvendig overfor en av beboerne.

Hva legger så Durkheim i de ulike former for tvang? Når det gjelder den strukturelle tvangen, vises det først og fremst til at individene tvinges til å ta hensyn til ytre og gitte sosiale strukturer enten det er snakk om organiseringen av samfunnet i hierarkiske mønstre, i adskilte grupper, i slekts- og familienettverk eller i forskjellige virksomheter. Hvis en er godt tilpasset de sosiale strukturene vil en ikke føle at en er underlagt tvang, men en kan derimot oppleve at en handler frivillig. Den strukturelle tvangen kommer klart til syne hvis det er snakk om tydelige avvik og brudd på de adferdskravene som ligger nedfelt i strukturene.

Den normative tvangen er i følge Guneriussen (1996b) den mest sentrale hos Durkheim. Normativ tvang virker på en annen måte enn alle ytre materielle betingelser og krefter, fordi den opererer gjennom aktørenes forståelse, følelser og motivasjon. Vi tvinges fordi vi føler respekt for andre individer, autoriteter og institusjoner osv., og fordi vi føler oss forpliktet til å handle i overensstemmelse med gitte normer. Respektfølelsen og opplevelsen av forpliktelse er noe som

oppstår i mennesker som en konsekvens av sosialisering, som her betyr at personligheten formes som en følge av de krav og forventninger vi møter fra våre sosiale omgivelser. Gjennom sosialiseringen internaliserer vi omgivelsenes verdier og normer og handler i overensstemmelse med moralske krav. For eksempel blir det å gå på arbeid i vårt samfunn sett på som normalt, og det er en rekke symboler og verdier knyttet til det å arbeide. Enkelte ganger bruker personalet i boliger for psykisk utviklingshemmede makt for å få den psykisk utviklingshemmede på jobb, til tross for at denne kanskje heller vil bruke tiden til noe annet. Et eksempel som jeg har fått fra et bofellesskap etter at kapittel 6A trådte i kraft, kan illustrere dette:

Før vi fikk loven så brukte vi mye ressurser på å få enkelte av beboerne her opp om morgenen og på jobb/dagtilbud. Vi gikk nok langt enkelte ganger for å lykkes med dette. Bl.a. måtte vi oppholde oss sammen med den enkelte under hele morgenseansen. Vi måtte av og til gå så langt at vi tok dyna av personen, satt på dusjen og fortalte at nå måtte vedkommende skynde seg, hvis ikke måtte det dusjes i kaldt vann osv. Etter at kap. 6A trådte i kraft har vi diskutert praksisen vår i forhold til bestemmelsene i loven. Vi fant ut at mye av det vi gjorde nok ville bli karakterisert som tvang som ikke legitimeres i loven. Derfor tvinger vi bl.a. ingen på jobb lengre, resultatet er at enkelte av beboerne her nesten ikke har vært på jobb i de to månedene som er gått etter at lovendringen ble iverksatt. Vi prøver å forklare at alle må gå på jobb, det går ikke an å bare bestemme seg for å være hjemme. Personalet her føler seg svært forvirret, frustrert og maktesløs i forhold til det som nå skjer. Dette er noe vi diskuterer mye, det er vanskelig å vite, før fikk vi i alle fall alle på jobb/dagtilbud. Nå er dagene her mye mer uforutsigbar. De som ikke går på jobb/dagtilbud krever jo sitt av oss som er på dagvakt, og vi har jo heller ikke bemanning i forhold til en slik situasjon. Hvordan skulle det blitt hvis vi også fant ut at vi heller ville være hjemme....”

Den tredje og siste formen for tvang hos Durkheim er kulturell eller kognitiv tvang. Utgangspunktet er at han mener at menneskers ideer, begreper og forestillinger; altså vår virkelighetsoppfattning, er et resultat av en kulturell eller sosial påvirkning. Durkheim eksemplifiserer dette med å henvise til språket. Når vi som individer vokser opp innenfor et språkfellesskap, tilegner vi oss kollektivt gitte måter å tenke og kategorisere på. Dette er en form for tvang som han mener vi må se på som mulighetsskapende og ikke begrensende, fordi det kollektivt påtvungne tankemønsteret er det som gjør det mulig for individet og få en ordnet virkelighetsoppfattelse (ibid. s. 73).

Durkheims tilnærming til tvang er nyttig når en velger en bred og sensitiverende tilnærming til tvangsbegrepet. Med det får en også frem at tvang er et innslag i alt sosialiseringsarbeid. En stor del av det omsorgsarbeidet som foregår i boliger til

psykisk utviklingshemmede handler nettopp om sosialisering og normalisering, og det er i en slik ”setting” en del spørsmål om makt og tvang aktualiseres.

Som en foreløpig oppsummering vil jeg antyde noen synsretninger for begrepene makt og tvang. Makt er noe relasjonelt, eller rettere sagt det er et potensiale i en relasjon. En aktør som har makt har mulighet til å påvirke en annen slik at han får sine interesser igjennom. De som yter tjenester til psykisk utviklingshemmede har makt ved at de innehar en autoritetsrolle i relasjon til den psykisk utviklingshemmede, som fyller en avhengighetsrolle. Det at personalet har autoritet gir dem muligheten til å utøve makt. Denne muligheten kan manifestere seg i handling eller ligge latent i relasjonen. Når muligheten manifesterer seg i handling, kan det enten være snakk om aktivisering av makt eller utøvelse av tvang. Skille mellom hva som er tvang og hva som bruk av makt er langt fra skarpt og entydig, og hvordan individer oppfatter dette vil være situasjonsavhengig. Klarest er skillet når det er snakk om motstand. Hvis den psykisk utviklingshemmede viser motstand må det uansett betraktes som tvang, mens det vil være mer uklart i situasjoner og ovenfor personer som ikke er i stand til eller ikke har evne til å vise motstand. Motstand kan både være passiv og aktiv. Den er passiv når vedkommende føler avmakt og aktiv når vedkommende for eksempel setter hardt mot hardt og viser motmakt. En motmaktstrategi kan for eksempel være at tjenestemottaker reagerer med utagerende adferd.

GRENSER FOR TVANG - ROM FOR FORTOLKNING

Problemer som en kan møte når en skal trekke grensen mellom makt, tvang og uakseptabel tvang, er som tidligere beskrevet bl.a. at språkbruken ikke er presis. Røkke-utvalget brukte som nevnt begrepene makt og maktmidler¹² for å understreke at det tvangsbegrepet som antas å utgjøre en rettslig utfordring, er forholdsvis omfattende.

Når en skal drøfte et fenomen kan det ofte være fruktbart å forenkle virkeligheten. Samfunnsvitenskapen benytter seg ofte av modeller for å få oversikt over komplekse fenomener. Faren med dette er at en prøver å skape, eller gi inntrykk av, orden i noe som egentlig er kaotisk. Jeg skal prøve å skissere en ”tankemodell” ut i fra den forståelsen av makt og tvang som jeg mener å lese ut av merknadene og forskriftene til kapittel 6A i sosialtjenesteloven, og som jeg har presentert tidligere i dette kapittel. Deretter skal jeg prøve å få frem at ”kartet” nødvendigvis ikke alltid stemmer like godt med ”terrenget”, eller kanskje rettere; at det kan være vanskelig å lage et kart til dette terrenget. Dette skal jeg gjøre ved å vise noen

---

¹² se Kapittel 2 under overskriften ”Myndighetenes offisielle forståelse av begrepene tvang og makt”.

gråsoner og dilemmaer som oppstår når diffuse regler skal nedfelles og konkretiseres i praktisk handling.

Figur 1- om forholdet mellom makt og tvang

MAKT OG TVANG		
Makt uten tvang	Makt som tvang etter Kap. 6A	Uakseptabel tvang
Ikke inngripende fysiske tiltak, for eksempel håndledelse uten holding	Tiltak som tjenestemottaker motsetter seg. Tiltak som er så inngripende at de uansett motstand må regnes som tvang eller makt.	Nedverdiggende og integritetskrenkende straffe- og behandlingsmetoder
Alminnelige verbale korreksjoner/instruksjoner	Skadeavvergerende tiltak Adferdsendrende tiltak Omsorgstiltak	Tiltak som ikke viser respekt for individets autonomi. Tiltak som ikke er sosialt akseptable.

Innledningsvis stilte jeg spørsmålet om det er grunn til å anta at det vil være store variasjoner fra boenhet til boenhet når det gjelder hvordan en setter grenser for hva som er makt, hva som er tvang og hva som er å betrakte som uakseptabel tvang. I merknadene til loven (se rundskriv I-41/98) er det poengtert at det ikke finnes enkle fasitsvar i forhold til avveininger av ulike hensyn som må tas, noe som stiller tjenesteapparatet i svært vanskelige faglige og etiske dilemmaer. I debatten som pågikk i forkant av lovreguleringen var det enkelte som argumenterte med at når loven settes i kraft blir det lettere å trekke grensen for bruk av tvang overfor psykisk utviklingshemmede. En slik argumentering kan for mange være vanskelig å forstå, for hva er det som blir enklere enn før? Tidligere var det jo ikke lov å bruke tvang, mens det nå skal være lov i enkelte situasjoner. For øvrig; trekker ikke lovreglene en absolutt grense mellom den tvang som etter loven kan godtas i omsorg og behandling og uakseptabel tvangsbruk. Derimot er lovreglene ment å skulle gi grunnlag for å trekke slike grenser. Det er ikke mulig å gi nøyaktige anvisninger på den faregraden som gir grunnlag for inngrep. Her må faglig skjønn og kjennskap til personen og de konkrete situasjonene være avgjørende, og her ligger det naturligvis et stort tolkningsrom. Det som derimot trolig er blitt enklere er at det som tidligere var "nødvendige" tiltak nå er blitt "lovlig", men her må en være oppmerksom på at også "nødvendighetsbegrepet" innebærer rom for fortolkning. Blant annet vil behandlingsideologier eller forståelsesrammer legge ulike føringer på hva som anses som nødvendig i konkrete situasjoner. Her vil jeg også anta at kjennskapen til alternative tiltak vil ha betydning. Det heter for øvrig i

lovteksten at ”det er et krav at alternative tiltak skal være prøvd før bruk av tvang vurderes” (Rundskriv I-41/98 s. 21).

Hva er det så som kan skape variasjon i forhold til hvordan man fortolker grensene mellom makt og tvang og mellom tvang og uakseptabel tvang? Jeg mener det ligger en del ”forutsetninger” her som bidrar til å få frem noen gråsoner i forhold til hvor langt en kan trekke et tiltak som ikke er tvang, før det blir snakk om tvang, og hvor langt en kan trekke et tvangstiltak før det blir å betrakte som uakseptable bruk av tvang. Disse gråsonene er i høyeste grad svært subjektive og kontekst og situasjonsavhengige, og må forstås innenfor den helhetlige rammen for bofellesskapet/boenheten. Her kan vi skille mellom en ytre og en indre kontekst. Den ytre konteksten utgjøres av organisatoriske, materielle og ressursmessige forhold. Den indre konteksten utgjøres av det omsorgsmiljø som preger bofellesskapet/boenheten. Mellom disse to kontekstene er det naturligvis en sammenheng. Fordi den ytre konteksten fremstår som en ramme for den indre konteksten, både gjennom at den begrenser utvalget av ulike problemløsninger, men også gjennom det latente budskapet den formidler. Samtidig kan også den indre konteksten - det konkrete arbeidet og de sosiale relasjonene på boligen – direkte og indirekte påvirke de ressursmessige rammene.

I det følgende skal jeg prøve å utdype noen forhold som jeg mener kan skape variasjon i forhold til hvordan en fortolker grensene mellom makt vs tvang og mellom tvang og uakseptabel tvang.

For det første kan en anta at sammensetningen av psykisk utviklingshemmede i boenheten vil ha betydning. Durkheim regner som tidligere nevnt at en del former for tvang i samfunnet rett og slett skyldes antall mennesker (volum) og omfanget og kontakten mellom dem innenfor et gitt område (tetthet). Hvis antall mennesker og hyppigheten av kontakt økes vil det skape press på hver enkelt og dermed øker den sosiale tvangen (Guneriussen 1996b). Her kan det for eksempel tenkes at tiltak er blitt innført på grunn av at de anses nødvendig overfor en av de psykisk utviklingshemmede i boenheten. Har personalet en formening om at likebehandling er et viktig prinsipp, kan tiltak som i utgangspunktet gjelder en av tjenestemottakerne bli overført til å gjelde alle tjenestemottakere. Sandvin m.flere (1998) viser til et eksempel fra en bolig for psykisk utviklingshemmede hvor prinsippet om likebehandling praktiseres. Her var det slik at hensynet til to av tjenestemottakerne var sterkt vektlagt i dagliglivet i boenheten.

”Fungerer det ikke for de to, så fungerer det ikke for de andre og for hele bofellesskapet. Konsekvensene av dette er at hensynet til de to blir overført til boligen som sosialt miljø, slik at struktureringen setter sitt preg på livet i boligen. Reglene som gjelder, er i stor grad utformet med hensyn til de to. For eksempel er

regelen om at beboere må sitte i baksetet på bilen som boligen disponerer begrunnet ut fra at en av mennene under en urolig periode kom til å rette et slag mot en av personale. På bakgrunn av dette ble det montert en glassplate i bilen mellom forsete og baksete, og regelen om å sitte bak ble til, ”for vi kan jo ikke gjøre forskjell på dem” sier personalet” (se s. 15).

Et annet forhold som kan ha betydning i fortolkningen av tvang er sammensetningen av personalet. For eksempel i forhold til profesjonelle og ufaglærte. Mange ufaglærte i personalgruppen trenger naturligvis ikke å være negativt i denne sammenhengen, en kan for eksempel anta at mangel på ”faglighet” gjør en redd for å krenke den psykisk utviklingshemmede. Er det ulike profesjoner representert i personalgruppen kan en videre anta at det eksisterer ulike forståelsesrammer/ideologier avhengig av hvilken profesjon en tilhører. For eksempel i forhold til om en har ulike oppfatninger av hvordan arbeidet i boenheten skal utføres og hvordan ulike situasjoner skal håndteres. Personalets utdanning ses ofte på som en ressurs som kan bidra til å redusere behovet for tvang, i den forstand at velutdannet personale antas å minske behovet for tvangstiltak. En slik hypotese kan likevel ikke bare reduseres til et kvantitativt spørsmål om hvor mye eller hvor lang utdanning personalet har. Det er nødvendigvis ikke slik at profesjonelt utdannede omsorgsarbeidere er mer lydøre overfor omsorgsmottakerens behov, her kan en også anta at type utdanning spiller en sentral rolle.

Det kan også være interessant å studere maktstrukturen blant personalet. Er det for eksempel enkelte av personalet som har mye makt, enten dette skyldes ledende posisjon eller personlighet. Størrelsen på personalgruppen kan også ha betydning i forhold til hvor en setter tvangens grenser. Er det for eksempel slik at det er mangel på personale kan det tenkes at terskelen for bruk av tvang er lavere, fordi en i større grad må overvåke tjenestemottakerne.

Normative regler som nedfelles blant tjenestemottakere og tjenesteytere kan også ha betydning fordi normative regler er svært kulturavhengige. Hva som er akseptabel adferd vil i et slikt perspektiv avhenge av de normative reglene som har nedfelt seg. Dette kan bidra til at enkelte tiltak ikke blir sett på som tvang verken av tjenesteyterne eller tjenestemottakerne. Fordi det kan være en form for normativ tvang som opererer gjennom aktørens forståelse, følelser og motivasjon. I en slik sammenheng tvinges vi fordi vi føler respekt for andre individer, autoriteter og institusjoner, og fordi vi føler oss forpliktet til å handle i overensstemmelse med gitte normer (Guneriussen 1996 a og b).

Muligheter for å bli møtt med sanksjoner kan også være et moment i fortolkningen av tvangens grenser. Hvem skal for eksempel kontrollere det som skjer i boenhetene? Hvis en ikke kan sanksjonere brudd på lovverket, fordi slike brudd er

vanskelig å se, hvordan kan en da tro at mer eller mindre ”skjult” tvang vil opphøre med loven? Her kan en også trekke inn et annet moment som går på hvor mye kontakt tjenestemottakeren har med andre utenfor boenheten. For eksempel i forhold til familie, gjennom jobb, dagtilbud og fritidsaktiviteter. De tjenestemottakere som har utstrakt kontakt med andre vil kanskje oppleve at de har større frihet på andre arenaer enn på ”hjemmearenaen”. Dette kan bidra til å bevisstgjøre den enkelte tjenestemottaker i forhold til å ikke la seg ”styre” av tjenesteyter.

Andre momenter som kan trekkes inn her er det som går på omsorgsmiljøet i boenheten. Det jeg tidligere omtalte som den indre konteksten. Relasjonen mellom tjenesteyter og tjenestemottaker har betydning for omsorgsmiljøet. Tillit blir dermed sentralt. Her er det grunn til å tro at det vil ha stor betydning hvorvidt relasjonen er basert på gjensidig tillit, eller om det i motsatt fall er en relasjon basert på mistillit, for eksempel ved at tjenestemottaker har følt seg krenket. For å forstå samhandlingen mellom tjenesteyter og tjenestemottaker er det viktig å vite hvilken relasjon de har til hverandre. Avhengig av hvordan denne relasjonen har fått utvikle seg kan det være store variasjoner i forhold til når en eventuelt ser det som nødvendig å bruke tvang.

AVSLUTNING

Formålet med dette kapitlet var å starte på en drøfting av begrepene tvang og makt. Jeg har ikke hatt som ambisjon å gi en uttømmende drøfting av begrepene, for så å ende ut med en fruktbar måte å forstå fenomenene makt og tvang. Hensikten har derimot vært å gi et utgangspunkt for å diskutere makt og tvang og hvordan en kan tilnærme seg dilemmaer, som reiser seg når ulike aktører skal fortolke grensene mellom makt og tvang og tvang og uakseptabel tvang. Jeg har forsøkt å vise at lovgivers forholdsvis klare og entydige definisjoner og tilnærminger, i praksis kan vise seg vanskelig å avgrense. Et resultat av dette er at en får diffuse regler som en kan få vanskeligheter med å nedfelle og konkretisere i praktisk handling. Dette henger naturligvis også sammen med at makt er en del av forutsetningene for omsorgsarbeid, og svært avhengig av den kontekst den utøves innenfor. Kanskje er det ikke bare slik at omsorgsarbeid forutsetter maktutøvelse, men også at den normative tvang (jfr. Durkheim) utgjør en integrert del i alt sosialisering- og omsorgsarbeid.

KAPITTEL 3

ENDREDE RAMMEBETINGELSER

I OMSORGEN FOR UTVIKLINGSHEMMEDE

INNLEDNING

I dette kapitlet skal jeg fokusere på hvordan den offentlige omsorgspolitikken overfor psykisk utviklingshemmede har endret seg fra midten av forrige århundre (1949)¹³ og frem til i dag. Det som først og fremst har aktualisert interessen for endringer i omsorgspolitikken overfor psykisk utviklingshemmede er en økende rettsliggjøring av omsorgen representert ved lovreguleringen om bruk av makt og tvang (kap 6A/4A). Disse lovreglene representerer på mange måter endrede rammebetingelser for den omsorgen som ytes til personer med utviklingshemming. Jeg skal beskrive hvilke endringer det her er snakk om og avslutningsvis antyde hvordan en kan forstå innføringen av kap. 6A i et historisk og omsorgspolitisk lys. For å forstå bakgrunnen for kap. 6A skal vi se på trekk ved omsorgen og trekk ved rettssikkerheten til utviklingshemmede under ulike epoker. Fra den institusjonsbaserte og behandlingsorienterte særomsorgen, via HVPU-reformen og den normaliseringsorienterte omsorgen, til innføringen og iverksettingen av kap. 6A. Et sentralt tema er om disse fasene i den norske omsorgspolitikken har hatt betydning for omsorgspraksisen, og eventuelt hvilken betydning det har hatt. Startskuddet for første fase går etter andre verdenskrig, fra 1949 og frem til slutten av 1960-årene. Denne fasen regnes av flere som utbyggingsfasen (se bl.a. Tøssebro 1992), mens 1970 og 1980-årene regnes som andre fase av institusjonstiden, også kalt utbedringsfasen (ibid.). En viktig ramme for omsorgen under disse to fasene var sentralinstitusjonene. Avviklingsfasen fulgte så fra slutten av 1980-tallet og godt utover 1990-årene. I denne tredje fasen var det HVPU-reformen med særlig vektlegging på normalisering som var ramme for omsorgen.

---

¹³ At en tid fester dette til 1949 henger sammen med at Stortinget i 1949 vedtok en lov der staten garanterte for driftsutgiftene i hjem som "mottar åndssvake til pleie, vern og opplæring" (Ot.prp. 57-1949).

FØRSTE OG ANDRE FASE: DEN INSTITUSJONSBASERTE SÆR OMSORGEN

Ryggraden i det omsorgssystemet som preget etterkrigstiden var institusjonsomsorgen. Denne ble i følge Tøssebro svært lenge regnet som ”*den eneste saliggjørende*” (Tøssebro, 1992). Etterkrigstiden (fra 1949) betraktes som den perioden da institusjonsomsorgen for psykisk utviklingshemmede i praksis ble etablert i Norge¹⁴. Dette regnes også som starten på institusjonsomsorgens utbyggingsfase, med vekst både når det gjelder antall institusjonsplasser og antall psykisk utviklingshemmede under omsorg. Denne veksten var økende frem til midten av 1960-tallet. På det meste var tilveksten i overkant av 350 plasser pr. år (ibid.). For å illustrere dette var det 760 personer som hadde heldøgns institusjonstilbud i 1950, mens antallet i 1970 var økt til 5150 plasser (Nygaard, 1999). Frem til slutten av 1960-tallet hadde diskusjoner om innhold og kvalitet i omsorgen for en stor del vært fraværende. Det viktigste var å legge til rette for den praktiske oppgaven; ”å skape omsorg for utviklingshemmede”, (Brekke og Thorsrud, 2001:11) gjennom å etablere flest mulig institusjonsplasser.

Veksten i antall institusjonsplasser avtar imidlertid mot slutten av 60-tallet, og på 70-tallet ser vi en stagnasjon og svak tilbakegang. I følge Tøssebro (1992) varte utbyggingsfasen fra 1949 og frem til slutten av 1960 årene. Stagnasjonen faller sammen i tid med at fylkeskommunen overtar ansvaret for institusjonene og etableringen av helsevernet for psykisk utviklingshemmede (HVPU) i 1970¹⁵.

En gryende interesse og debatt rundt selve omsorgstilbudet vokste gradvis frem på 1960 tallet. Etableringen av den første vernepleierutdanningen i 1961 er et tidlig varsel om hva som ville komme. Formålet var å forbedre institusjonene med tilførsel av mer kvalifisert personale¹⁶. Det kom også en rekke politiske signaler utover dette tiåret som illustrerer dreiningen bort fra en ensidig fokusering på antall institusjonsplasser og over på en sterkere fokusering på omsorgsinholdet. I stortingsmelding nr. 89 (1963-1964), heter det bl.a. at ”*det må foretas en best mulig avveining mellom utbygging av nye plasser og en bedring av behandlingen i allerede eksisterende institusjoner*”. De samme politiske signalene ble gitt i

---

¹⁴ Før den tid var det bare to institusjoner for psykisk utviklingshemmede (på den tid omtalt som åndssvake) i Norge, Emma Hjort og Klæbu pleiehjem (Tøssebro, 1992). Emma Hjort ble opprettet som pleieasyl for åndssvake i 1898, mens Klæbu pleiehjem ble opprettet først i 1917 (Syse i Eskeland og Syse (red.) 1992).

¹⁵ Etableringen av den fylkeskommunale HVPU ble sett på som en desentralisering av omsorgen (Brekke og Thorsrud, 2001:63). Parallelt med denne etableringen fikk vi også et navneskifte fra åndssvakeomorg til helsevern for psykisk utviklingshemmede (Syse, 1992:57).

¹⁶ Institusjonene som oppbevaringsanstalter ble sett på som udatert og parkert. Fornyelse var det som nå gjaldt, både for lærer og studenter (Tøssebro, 1992).

stortingsmelding nr. 88 (1966-67) hvor det ble reist innvendinger mot en rekke kritikkverdige forhold. Det var særlig den ekstreme trangboddheten og den passive og isolerende tilværelsen på institusjonene en ville gjøre noe med. Dette var for øvrig første gang ”normalisering” som omsorgsideologi ble nevnt i et offentlig dokument i Norge (Sandvin, 1992). Aksjonen ”Rettferd for handikappede” ledet av Arne Skouen, regnes dessuten som et viktig bidrag for å rette oppmerksomheten mot innholdet og kvaliteten i omsorgen. I tillegg betraktes også etableringen av Norsk forbund for psykisk utviklingshemmede (NFPU) i 1967, og Jerusalem-erklæringen i 1968, av flere som betydningsfull i sammenheng med denne dreiningen (se for eksempel Tøssebro 1992, Sandvin 1995 og Brekke og Thorsrud, 2001).

Utover 1970-tallet øker kritikken mot de store sentralinstitusjonene. Mye av denne kritikken ble rettet mot innholdet i det omsorgstilbudet som institusjonene representerte. I 1973 kom det første Lossius-utvalget med sin innstilling (NOU 1973:25). Her foreslås en fortsatt utbygging av helsevernet for psykisk utviklingshemmede, men hovedvekten legges på å forbedre institusjonene. Dette følges opp i Stortingsmelding nr. 88 (1974-75). Hvor det foreslås at institusjonene bør desentraliseres og gjøres mindre. Avdelingene bør ha færre beboere og gjøres mer hjemlige. Det foreslås også økt satsing på dagtilbud med vekt på aktiviteter som trening, opplæring, arbeid, sysselsetting osv. Dette tiåret ble preget av en målsetningsdebatt, hvor det ble gjort ideologiske presiseringer som var med å legge grunnlaget for en radikal forbedring av institusjonene som levested utover 1980-tallet (se Sandvin, 2002).

Trekk ved institusjonsomsorgen

Institusjonene var først og fremst motivert ut i fra tre forhold. De skulle bl.a. være et levested, ved å bidra til en beskyttet tilværelse for de som ikke klarte seg i samfunnet. De skulle videre være et behandlingssted ved at avvikere skulle gjøres mindre avvikende. Sist, men ikke minst, de skulle være et oppbevaringssted for personer som av ulike grunner var uønsket i samfunnet og som man mente hadde behov for å holdes under kontroll, eller for personer som det ikke fantes noe alternativ tilbud til (Tøssebro, 1992:38). Dette gjelder ikke bare institusjoner for psykisk utviklingshemmede, men også andre ”lukkede anstalter”, som psykiatriske sykehus og fengsler (Sandvin, 1996). I Tøssebro’s analyse av livet på institusjonene fokuseres det blant annet på koblingen mellom institusjonene som levested og behandlingssted. Han uttrykker at institusjonen som behandlingssted lett vil dominere virksomheten.

”Vi får en situasjon der organisasjonen er dominert av behandlingsmål, et personale som tenker behandling, og et personale som måler sin egen faglige dyktighet i pasientenes framgang” (ibid. s. 41).

De utviklingshemmede oppfatter seg selv som en som skal trenes eller behandles, og samhandlingen med personalet er en behandlingsrelasjon. Dessverre vil sjelden personalet prioritere levestedet, de er opplært i en behandlingstradisjon, og en vil sjelden vedgå at en ikke har behandlingsteknikker som kan fremskaffe dramatiske endringer i den funksjonshemmedes ferdigheter (ibid.).

Institusjonene som behandlingssted har også blitt det mest dominerende. Noe av bakgrunnen for at behandlingssideologien skjøt fart på 1950- og 60-tallet var bl.a. økt vitenskapelig interesse for psykisk utviklingshemmede. En var ved hjelp av nye medisiner og metoder kommet frem til behandling som gav resultater. Tøssebro (1999) omtaler institusjonenes ønske om å være effektive miljøer for behandling av psykisk utviklingshemmede som tilhørende habiliteringsdebatten¹⁷. Denne debatten mener han dukket opp eller startet i begynnelsen av 1960-årene. Det optimistiske synet på behandling bidro bl.a. til at kategorien ”ikke opplæringsdyktig” gradvis ble fjernet, den første vernepleierutdanningen ble etablert, og de første psykologene ble ansatt ved institusjonene. Utover på 1970-tallet overtar psykologene stadig mer av ansvaret for behandlingen, og får større innflytelse på institusjonsomsorgen. Et sentralt trekk ved den psykologiske profesjonen i Norge¹⁸ er den sterke koblingen til adferdsterapeutiske tradisjoner (Sandvin, 2002).

Selv om institusjonene som behandlingssted kan sies å ha vært det mest dominerende har vi også sett eksempler på kortere perioder hvor institusjonene som levested og oppbevaringssted har vært mer eller mindre sentralt. Den pleiebaserte omsorgen som preget etterkrigstiden tok utgangspunkt i institusjonene som oppbevaringssted. Etter hvert som behandlingsoptimismen økte avtok oppbevaringsfunksjonen. Hvis ikke behandlingen gav resultater så man ingen grunn til oppbevaring (Tøssebro, 1999). Med økende kritikk av institusjonene utøver 1970- og 80-tallet fulgte så en periode hvor institusjonene som levested sto mer sentralt. Med dette fulgte altså en større vektlegging av aktiviteter som trening, opplæring, arbeid og sysselsetting (NOU 1973:25 og NOU 1985:34).

---

¹⁷ Kritikken av omsorgens manglende innhold gir iflg. Tøssebro (1999) opphav til tre debatter som hver på sin måte preget utviklingen og fikk betydning for innholdet i omsorgen. Dette er habiliteringsdebatten, velferdsstatsdebatten og normaliserings- og integreringsdebatten.

¹⁸ Sandvin drøfter likheter og forskjeller i tjenester og omsorg for psykisk utviklingshemmede i Sverige og Norge, og mener i den forbindelse at til tross for at institusjonene på 1970-tallet ble stadig mer dominert av psykologer så spiller denne profesjonen ganske ulike roller i de to land. I Norge ble den psykologiske påvirkningen preget av den adferdsterapeutiske tradisjonen som psykologer førte med seg fra studieopphold i USA. I Sverige var det derimot helt andre psykologer som kom til å øve innflytelse på omsorgen. Dette var psykologer som beskrives som humanistisk orienterte, med et bredt psykologisk-pedagogisk perspektiv, og som bidro til en orientering bort fra både en medisinsk og treningsorientert diskurs (Sandvin 2002, s. 5)

Trekk ved rettsikkerheten på institusjonene

Den noe ensidige dyrkingen av behandlingssideologien har ved flere anledninger vist seg å komme i konflikt med prinsipper om rettsikkerhet. En konsekvens av dette er bl.a. utstrakt bruk av tvang, og i noen tilfeller direkte overgrep. I massemedia kom det ved flere anledninger påstander om overgrep av ulike slag. Av de store medieoppslagene kan her nevnes "Sol-saken" og "Gro-saken"¹⁹ som eksempler. Fra flere hold kom det til dels sterk kritikk mot forholdene på institusjonene. Kritikken kom både fra pårørende, Norsk forbund for psykisk utviklingshemmede (NFPU), brukere og ansatte innen sektoren (NOU 1985:34). I 1983 kom også boka "I voldens verden" som gir flere eksempler på hva som foregikk bak veggene i de store sentralinstitusjonene. Boka er skrevet av en vernepleier og en journalist som begge har erfaring både som sjefspleier og pleier ved flere institusjoner. De har sett overgrepene på nært hold, sett hva institusjonssystemet gjør både med beboere og ansatte og mener selv de har vært en del av og ofre for systemet (Halvorsen og Steinmoen, 1983).

Den offentlige debatt som fulgte etter disse avsløringene viste at det ikke var uvanlig med behandlingssopplegg som innebar prosedyrer for holding, nedlegging, skjerming, straff (aversive metoder) osv. Det kom en lang rekke henvendelser og krav til sosialdepartementet om full offentlig granskning av Helsevernet for psykisk utviklingshemmede (ibid.), og dette var noe av bakgrunnen for oppnevningen av Lossius II-utvalget i 1982²⁰.

Med hvilken rett kunne personalet utøve tvang overfor psykisk utviklingshemmede som bodde på institusjon? Sentrale stikkord er her nødverge, nødrett og tvangsmiddelforskriften. Et mulig grunnlag for bruk av tvang var at tvangsbruken ble ansett som nødvendig nødverge etter straffelovens § 48 som sier at "*Ingen kan straffes for Handling, som han har foretaget i Nødverge*" (Straffeloven av 1902). Nødverge er her definert som "*Afvergelse eller Forsvar mod et retsstridigt Angreb*" (Bernt, 1992:115). Eksempler på rettsstridig angrep kan være fysisk angrep på en person, ødeleggelser av gjenstander eller eiendom (ibid.). Et viktig prinsipp er at tvangsbruken ikke skal gå lengre enn det formålet tilsier, og at tvangsbruken må stå i rimelig forhold til den trusselen som skal avverges. Nødvergeretten bortfaller dermed når den akutte trusselen er over.

---

¹⁹ Både "Sol-saken" og "Gro-saken" kom som et resultat av avsløringer om mishandlinger av de to psykisk utviklingshemmede jentene "Sol" og "Gro". Avsløringene førte bl.a. til en omfattende samfunnsdebatt om hva som var akseptabel behandling av psykisk utviklingshemmede med adferdsproblemer.

²⁰ Og som resulterte i NOU 1985:34.

Videre heter det om nødrett i straffelovens § 47 at:

”Ingen kan straffes for Handling, som han har foretaget for at redde nogens Person eller Gods fra en paa anden Maade uafvendelig Fare, naar Omstændighederne berettigede ham til at anse denne som særdeles betydelig i Forhold til den Skade, som ved hans Handling kunde forvoldes” (Straffeloven av 1902).

Nødrett handler på samme måte som nødverge om å avverge handlinger i akutte krisesituasjoner. Syse (1992) trekker frem følgende eksempel på bruk av tvang som nødrett: Bruk av tvang overfor en sterkt psykisk utviklingshemmet som ikke selv skjønner at han eller hun gjør noe farlig, og for å avverge skade som vedkommende vil påføre seg selv (ibid. s. 117).

Forskrifter om begrenset adgang til bruk av tvangsmidler og forbud mot korporlig refselse innen psykisk helsevern, helsevern for psykisk utviklingshemmede og epileptikere (Sosialdepartementets rundskriv I-1035/83), også kalt tvangsmiddelforskriften, ble gitt med hjemmel i sykehusloven. Dette betyr at Kongen kunne gi forskrifter om begrenset adgang til bruk av tvangsmidler i institusjoner for psykisk utviklingshemmede. Det kunne anvendes tvang i form av isolering (i isolat, enerom eller lignende), mekaniske tvangsmidler (belte, sengebelte, hånd- og fotrem, samt spesialtrøye) og farmalogiske midler (oftest beroligende eller bedøvende medikamenter) jfr. Tvangsmiddelforskriften (NOU 1991:20). Endringer i forskriften ble bl.a. gjort i forbindelse med ”avviklingsinstitusjonene”²¹, hvor forskriften ble hjemlet i avviklingsloven og videreført som en midlertidig forskrift inntil den siste institusjonen var ferdig avviklet. I situasjoner hvor det oppsto strid mellom forskriften og straffeloven skulle straffeloven gå foran (ibid.). Det vil eksempelvis si at forskriften ikke skal åpne for preventiv nødverge eller for å få ”rolige og greie arbeidsforhold”. Forskriften var imidlertid noe diffus på dette området, en skulle blant annet ikke vente til det oppsto fysisk angrep på en annen person før man grep inn, hvis angrep av denne type åpenbart lå i luften.

Både Lossiusutvalgene (NOU 1973:25 og NOU 1985:34) og Røkkeutvalget (NOU 1991:20) fremhever betydelige rettsikkerhetsproblemer knyttet til institusjonene, til tross for at man hadde bestemmelsene i straffeloven og tvangsmiddelforskriften. Felles for disse utredningene er at de ser behovet for klarere retningslinjer/regler for tiltak i forbindelse med mennesker med utviklingshemming. Dette begrunnes bl.a. med at det jevnlig mottas spørsmål og klager vedrørende ulike behandlingsmåter i institusjonene.

---

²¹ Betegnelse på institusjoner som er besluttet avviklet og nedlagt, men som midlertidig vil være i drift etter 1. januar 1991 (NOU 1991:20).

TREDJE FASE: HVPU-REFORMEN

I 1988 ble HVPU-reformen vedtatt, og iverksatt i første halvdel av 1990-tallet. Reformen innebar en avvikling både av helsevernet for psykisk utviklingshemmede (HVPU), og av den tradisjonelle institusjonsomsorgen.

NOU 1985:34 (Lossius II-utvalget) la prinsippene om normalisering, desentralisering og integrering til grunn for sine forslag om å avvikle institusjonene. Normalisering innebar at utviklingshemmede skulle ha vanlig dagsrytme, ukerytme og et liv som naturlig følger de forandringer som skjer gjennom et årsløp. I tillegg mente man med normalisering at utviklingshemmede skulle ha reelle muligheter til å velge å leve sammen med andre, alene eller i parforhold. Når det gjelder prinsippet om desentralisering innebar det iflg. Lossius II-utvalget at tilbud om service og støtte, både menneskelig og materielt, skulle følge den utviklingshemmede og ikke omvendt. Integreringsprinsippet innebar at utviklingshemmede skulle bo i vanlige boliger, i vanlige bomiljøer, gå på bostedsskolen osv, og ellers delta i det alminnelige samfunnsliv. Av dette følger at man hører til og trengs i en sosial sammenheng, og at en kan delta og bli godtatt ut fra egne forutsetninger.

Dette innebar at kommunene fikk et større og mer helhetlig ansvar for tjenestene til utviklingshemmede. I tillegg ble habiliteringstjenesten for voksne etablert og habiliteringstjenesten for barn styrket (Lichtwarck, 1999). Dette skjedde bl.a. som et resultat av at en ønsket å styrke den fylkeskommunale spesialisttjenesten for å kunne bistå kommunene med den spesialiserte kompetansen som kommunene alene ikke kunne forventes å inneha.

Målsettingen med HVPU-reformen var altså *”å bedre og normalisere levekårene for mennesker med psykisk utviklingshemming”* (Avviklingsloven § 1 i Ot.prp. nr. 49 1987-88). Det poengteres videre i samme dokument at reformen skal:

”legge forholdene til rette for at personer med psykisk utviklingshemming så langt som mulig kan leve og bo selvstendig og ha en aktiv og meningsfylt tilværelse i fellesskap med andre (...) og ha den samme rett som andre til velferdsgoder som eget hjem, utdanning, arbeid, meningsfulle fritidsaktiviteter og innflytelse over egen livssituasjon” (Ibid.).

En fullstendig normalisert bosituasjon, hvor alle fikk sitt eget selvstendige hushold, integrert i ulike deler av den ordinære boligmassen, ble aldri sett på som realistisk. I stedet kom ulike former for bofellesskap til å bli en ganske vanlig løsning. Sandvin (2002) viser til at prototypen på boliger for utviklingshemmede ble en boenhet som besto av flere separate leiligheter som forenes av en felles organisasjon for hjelp og tilsyn, og som regel visse fellesrom. Dette uttrykker han

som *”boligens tredelte romlighet – private leiligheter, felles rom og rom for personalet. Denne tredelingen sikrer både idealet om et eget privat hjem, en kollektiv arena for fellesskap og fasiliteter for koordinering av nødvendig hjelp, tilsyn og kontroll”* (s. 6). I neste avsnitt skal vi belyse sentrale trekk ved den omsorgen som ble gitt i de ”nye” bofellesskapene som fulgte i kjølvannet av HVPU-reformen.

Trekk ved omsorgen etter HVPU-reformen

I store deler av institusjonsfasen var det ulike behandlingsideologier som dominerte omsorgen. Med HVPU-reformen var det derimot normaliseringsprinsippet som ble ansett for å være det rådende ideologiske prinsipp. Her er den bærende tanken at utviklingshemmede skal leve under livsvilkår som ligger så nært det normale som mulig. Jeg har tidligere, i Kapittel 1, redegjort for innholdet i normaliseringsprinsippet, og vil her bare kort oppsummere det som regnes som essensen i normaliseringsprinsippet, nemlig at normalisering handler om å ha en normalt livsrytme og livssyklus. Målet er med andre ord å gi den utviklingshemmede adgang til de samme levekår som den øvrige befolkningen, både når det gjelder den daglige levemåten og i de ulike aldersfasene et menneske gjennomgår i løpet av livet (Nirje, 1969 og 2003).

Som nevnt i Kapittel 1 er det gjennomført en rekke studier som fokuserer på trekk ved omsorgen etter HVPU-reformen. Jeg skal i de neste avsnitt presentere noen av disse.

I Karen Jenssen’s studie (1992) av kunnskapsutviklingen i omsorgsarbeidet settes fokus bl.a. på at hjemmet er blitt gjort til en arena for den offentlige omsorgen. Jenssen tar utgangspunkt i at arbeidet i den hjemmebaserte omsorgen vil måtte foregå i spenningen mellom to kulturer; det offentlige omsorgsapparatets kultur med dets regler, tradisjoner og ideologier på den ene siden, og hjemmets kultur med sine særegne verdier og handlingsmønster på den andre siden. Det er altså spenningen mellom det formelle og det uformelle som preger omsorgen i bofellesskapene. Her er det ikke tilstrekkelig med fagkunnskap og erfaringer fra institusjonene, personalet må i tillegg trekke frem den kulturelle kunnskapen og de erfaringer de hadde fra hvordan et hjem skal være og skal fungere.

Marit Sundet skrev i 1995 rapporten *”Hverdagsliv i en reformtid”* (Sundet, 1995) som er en forløper til avhandlingen *”Jeg vet jeg er annerledes men ikke bestandig”* (1997). Dette er en studie av hverdagslivet til fem personer med psykisk utviklingshemming. Sundet retter søkelyset mot HVPU-reformens kvalitative innhold og anlegger i sin studie et hverdagslivsperspektiv. Hun er bl.a. opptatt av det profesjonelle medmennesket, et begrep som er et viktig inntak til å forstå

motsetningen mellom det profesjonelle (formelle og regelstyrte) og det menneskelige (spontane, fleksible og individorienterte). Sundet får her frem hva som kan bidra til å forklare hvorfor forholdet mellom enkelte tjenesteytere og tjenestemottakere i større grad bygger på likeverd og gjensidighet enn tidligere.

Sandvin, Søder, Lichtwarck og Magnussen (1998) var i sin studie av bofellesskapet som omsorgsarena opptatt av å unngå sammenligningen med "institusjonen". Enkelte mener denne studien derfor representerer en ny orientering i funksjonshemmede forskningen (Christensen og Nilsen 2002). En orientering som er mer rettet mot å forstå og se på bofellesskapet på dets egne premisser. Utgangspunktet her var "det faktum at bofellesskapet kan ses både som et hjem, som arbeidsplass, og som boform som er mer eller mindre kollektiv..." (s.49). Forfatterne påpeker at bofellesskapet verken er en institusjon i tradisjonell forstand eller et "vanlig" hjem. Det er derimot noe annet – og det er dette "andre" de er opptatt av å forstå. Det analytiske rammeverket de benytter seg av er rom og tid. De har villet unngå å fanges i normative spørsmål om hva som er "gode" eller "dårlige" boformer for personer med utviklingshemming, hvor man tenker på det "normale" som noe godt og det "unormale" som noe som bør unngås. De har i stedet valgt å feste oppmerksomheten på at denne måten å betrakte og vurdere omsorgen på nettopp innebærer en form for maktutøvelse og disiplinering. Det er dette som gir omsorgen et dobbelt perspektiv. Det er ikke disiplineringsarbeidet eller normaliseringsarbeidet i seg selv som ses på som problematisk, men det at muligheten for å håndtere det og for å utvikle en bedre virksomhet trolig er større om man er klar over at omsorgen har en slik dobbelthet.

Andre studier som fokuserer på samhandlingen mellom personale og beboere i bofellesskap, er Karen Christensens og Even Nilssens studie av tjenester for psykisk utviklingshemmede. Formålet med dette prosjektet er å få innsikt i de særtrekk som tjenester for psykisk utviklingshemmede har. Til tross for at prosjektet empirisk sett anvender et tjenesteyterperspektiv er det et relasjonelt perspektiv som ligger til grunn for analysene. Sentrale tema er makt og kjønn, noe som også gjør denne studien særlig relevant. Prosjektet er imidlertid ikke avsluttet, men det er formidlet fra prosjektet bl.a. i en fagartikkel med tittelen "Livet i bofellesskap" (Embla nr. 5 2002). Datamaterialet er samlet inn ved deltakende observasjon og intervjuer i fire bofellesskap²². Forfatterne karakteriserer sin analysemåte som kritisk analytisk, i den forstand at de ikke er opptatt av å beskrive og gjengi arbeidet i bofellesskapet, men derimot av å analysere det kritisk ved både å forstå og forklare det de finner. Et interessant funn her er bl.a. de tre rendyrkede kategoriene av ansatte som forfatterne har konstruert på bakgrunn av empirien. Disse er de faglig involverte, de omsorgsorienterte og de ikke-involverte. De faglig

---

²² Det er planer om å ta med en femte bolig i utvalget.

involverte er de som er interessert i arbeidet som noe som ikke bare handler om den enkelte beboer, men også om generelle forhold knyttet til den psykisk utviklingshemmedes behov, levemåte, adferd osv. Dette krever at den ansatte i prinsippet må ha en teoretisk utdanning. Disse vil ofte befinne seg blant de med vernepleierutdanning.²³ Teoretisk utdanning vil øke muligheten for å få generelle interesser i arbeidet, enten på bekostning av eller sammen med interesse for den individuelle beboer. De som har størst potensial for å havne i kategorien ”de omsorgsorienterte” er de som kan kalles ansatte med en omsorgskarriere. Det er en overvekt av kvinner blant de omsorgsorienterte. Dette er ofte kvinner som selv har barn og som over lengre tid har jobbet innefor lønnet omsorg. Selv om de har beveget seg innenfor samme ”bransje” hele tiden, i form av sin tilknytning til offentlig lønnet omsorgsarbeid, har disse kvinnene gjerne beveget seg mye rundt innenfor dette feltet på jakt etter det området av omsorgsfeltet som passer den omsorgsorientering som man har, eller utvikler på de ulike stadier i livet. For de ikke-involverte er derimot arbeidet først og fremst et lønnsarbeid. I denne gruppen finner vi ofte studenter. Det er her snakk om en orientering som setter grenser for hvor mye man engasjerer seg. Ofte fordi det er noe annet som anses som hovedoppgaven, eksempelvis studier. Personale som er utbrente finner en også i denne kategorien. En konsekvens for ansatte som befinner seg her er at de kan oppleve å befinne seg i bofellesskapets periferi, bl.a. fordi det svekker muligheten for medbestemmelse i beslutningsprosessene (ibid. s.45).

Helge Folkestads avhandling ”Institusjonalisert hverdagsliv” (2004) har også fokus på relasjonen mellom beboere og personale. Folkestad har gjennom feltarbeid i et utvalg bofellesskap satt fokus på samhandlingen mellom beboere og personale, nærmere bestemt på hva det er som foregår i møtet mellom beboere og personale. Formålet hans har vært å få en forskningsbasert forståelse av denne samhandlingen, og i forlengelsen av dette bidra med begrep til reflektert praksis. Studien ender opp med en teori som går ut på at personalet er opptatt av å gjøre oppgavene og å løse problemene slik de fremstår i lokal formulering eller som kollektiv underforstått form. Karakteriseringen formidler en betraktning om beboernes annerledeshet og hvilken orientering som har forrang. Hvordan samhandlingen er mellom beboerne avhenger av om man vil redusere belastninger på personalet eller om man vil støtte beboerne. Karakterisering er dermed den prosessen som legitimerer handlingsvalgene. Det som kan føre til endring av karakterisering og at handlinger dermed endres er motbilder. Noe som bl.a. kan føre til at nye krav eller prosedyrer som kommer utenfra ikke nødvendigvis endrer rådende praksis til fordel for beboerne. Veiledning ses derimot på som det som kan fokusere aktuelle problemstillinger, rette oppmerksomheten mot hva karakterisering innebærer, samt trekke frem

---

²³ Dette utelukker ikke at en også kan finne ansatte med hjelpepleierutdanning og omsorgsarbeiderutdanning blant de faglig involverte.

beboernes innspill og respons. Dette mener Folkestad vil ha større potensial til å bringe orientering og fokus i sentrum for refleksjon og kollektive drøftinger, og til at det internt stilles kritiske spørsmål til den praksis som rå. Han mener i forlengelsen av dette at det er nye, omforente problemstillinger som har potensial til å skape ny praksis.

Trekk ved rettsikkerheten etter HVPU-reformen

Behovet for klarere regler/retningslinjer som ivaretar rettsikkerheten til psykisk utviklingshemmede ble som tidligere nevnt ytterligere aktualisert i forbindelse med reformen. Røkke-utvalget mente at når kommunale tiltak skulle utvikles og drives i samsvar med normaliseringsprinsippet, så ville det i seg selv innebære at en unngikk enkelte av de rettsikkerhetsproblemene som var særegne for institusjonene. Dette resonneret bunnset i at en så på adferdsproblemer som et institusjons-spesifikt problem, og noe som dermed ville forsvinne eller avta når institusjonene ble lagt ned. Det at omsorgsmottaker fikk egen bolig mente man ville bidra til større frihet og selvbestemmelse for den enkelte (Mørch, Snoek og Syse, 1998).

En hadde likevel ikke noe tro på at alle rettsikkerhetsproblemene ville løses med overflytting fra institusjoner til egne boliger. Røkke-utvalgets oppfatning var at det også i et normalisert system ville kunne foreligge problemer med overgrep og uetisk behandling. Man antok også at nye problemer kunne oppstå, for eksempel i forhold til manglende tilbud (NOU 1991:20 s. 9).

Flere av de undersøkelser som fulgte etter reformen viste også at den normaliserte omsorgspraksisen tok ulike veier, og i noen tilfeller veier som var godt kjent fra institusjonstiden (Folkestad, 1997 og 2004, Sundet 1997, Sandvin m.fl. 1998). Departementets undersøkelse fra 1993 viste at det også ble brukt tvang i den kommunale omsorgen. Adferdsproblemene som man tidligere hadde tillagt institusjonstilværelsen fortsatte i den utviklingshemmedes egen bolig. Tvang ble delvis brukt for å hindre alvorlig utagerende adferd, for å ivareta omsorgen og mer systematisk gjennom trening og opplæring.

AVSLUTNING

Den offentlige omsorgspolitikken overfor personer med psykisk utviklingshemming har vært gjenstand for store endringer opp gjennom historien. Spesielt fra tiden da institusjonsomsorgen for alvor ble etablert på midten av forrige århundre. De omsorgspolitiske endringer som jeg her har pekt på gjennom fasene som inngår i den institusjonsbaserte særomsorgen og HVPU-reformen, representerer først og fremst en positiv omsorgspolitisk utvikling. Og kanskje er det slik at vi nå gjennom kap. 6A/4A ser begynnelsen på en ny fase når det gjelder omsorgspolitikken overfor personer med psykisk utviklingshemming. Dette representerer i så fall

hypotesen om en fjerde og foreløpig siste fase, som startet i 1999 og som vi fortsatt er inne i. En av grunnene til en slik hypotese er at kap. 6A/4A gir nye og omfattende føringer for denne omsorgen. Disse lovreglene representerer nye rammebetingelser for omsorgen til psykisk utviklingshemmede. Rammebetingelser som strukturerer omsorgsarbeidet på nye måter, som setter nye grenser for makt og tvang og som gir andre rom for fortolkninger av omsorgsarbeidet enn hva en hadde tidligere.

KAPITTEL 4

HVA INNEBÆRER OMSORG I DET SEN MODERNE SAMFUNN?

INNLEDNING

I utgangspunktet hadde jeg tenkt å ha følgende spørsmål som tittel på dette kapitlet: "Hvordan er omsorgsarbeid mulig i det senmoderne?" Men, som leseren allerede har oppdaget ble spørsmålet i stedet formulert som "Hva innebærer omsorg i det senmoderne?" Å spørre hvordan omsorg er mulig, kan virke som et naivt spørsmål, men tanken var likevel at det kan være verdt å undre seg over. Som sosiolog er jeg på mange måter "oppdratt" til at det kan være fruktbart å stille seg med undring eller bekymring overfor ulike fenomener i samfunnet. Fenomener som i utgangspunktet fremstår for oss som selvfølgeligheter. Flere av sosiologifagets grunnleggere har gjennom sine prosjekter lært oss at det kan være vel verdt å undre seg over, eller stille spørsmål ved, det mange av oss tar for gitt. Slik for eksempel Hobbes gjorde da han stilte spørsmålet "Hvordan er samfunnet mulig?" En slik undring kan også henge sammen med en annen sentral dimensjon ved faget, det som enkelte omtaler som den "sosiologiske bekymring" (Nygaard, 1995). Sosiologiens klassikere har gjennom utviklingen av det som ble fagets sentrale problemstillinger bekymret seg over flere grunnleggende forhold ved samfunnet og samfunnets utvikling. Nygaard (ibid.) trekker frem Tönnies, Cooley og Mead som eksponenter for bekymringen over oppløsningstendenser i samfunnet, hvor de tradisjonelle samfunnsstrukturer måtte vike for de moderne. Klassikere som Marx, Durkheim og Weber var derimot eksponenter for bekymringen over tilstivning og følelseskulde i samfunnet. I korte trekk dreide dette seg om endringer i forholdet mellom forstand og følelser. Følelser ble avvist som irrasjonelle, mens derimot rendyrkede, bevisste og veloverveide handlinger ble sentrale. I arbeidet med denne avhandlingen har jeg blitt stadig mer opptatt av forholdet mellom omsorg, tvang og makt, blant annet fordi jeg studerer hvordan en lov som skal regulere bruk av tvang og makt i omsorgen til psykisk utviklingshemmede blir tillempet. Betyr dette at en kan snakke om tvang og makt som en del av omsorgen?

OMSORG OG OMSORGSARBEID

Den svenske omsorgsforskeren Marta Szebehely (1996) tilnærmer seg omsorgsbegrepet ved å se det i lys av endringer i valg av perspektiver. Szebehely tar utgangspunkt i den feministisk orienterte anglosaksiske omsorgsforskningen

tidlig på 80-tallet, som hadde to retninger. Den ene retningen hadde en ensidig vektlegging av de gode, meningsfulle og følelsesmessige aspektene. Den andre retningen vektla selve arbeidet, og det triste og kvinneundertrykkende arbeidsinnholdet. Det spesielle var at når man snakket om omsorg handlet det bare om kvinner, deres sosiale posisjon, selve omsorgsarbeidet og hvordan kvinner forholdt seg til omsorgsarbeidet. Omsorgsmottakerne og det relasjonelle aspektet var fraværende i dette bildet. Videre var det bare snakk om kvinners omsorgsarbeid innen egen familie eller som ansatt hos andre i husmørtjenester. Omsorgen var enten følelser eller arbeid, og enten god eller dårlig. Med Kari Wærness i spissen for den skandinaviske tradisjonen vokste det derimot fram nye måter å se og forstå omsorgsarbeidet på. Wærness inkluderer både det lønnede og det ulønnede omsorgsarbeidet. Nå ble omsorg definert som både følelser og arbeid – ikke som enten eller. Følelser i omsorgsarbeidet behandles ikke som et forstyrrende element. Wærness ser omsorg som både manuelt, emosjonelt og intellektuelt arbeid. En annen sentral omsorgsforsker, Rosmari Eliasson (1996), mener at den anglosaksiske og den skandinaviske tradisjonen har smeltet sammen og delt seg i tre nye spor. (i) Fra enten følelser eller manuelt arbeid, til både og – og dertil også intellektuelt arbeid. (ii) Fra familien over til lønnet kvinnearbeid (først og fremst i regi av det offentlige) til staten som kvinnevennlig ”omsorgsstat”. (iii) Fra fokusering på de kvinner som utøver omsorgsarbeidet til et perspektiv som omfatter også de som har behov for og mottar tjenester, nemlig omsorgsmottakerne.

Når jeg bruker betegnelsen omsorgsarbeid sikter jeg her til tjenester som utføres til beste for noen som ikke kan utføre disse tjenestene selv, som i dette tilfellet psykisk utviklingshemmede. På denne måten, altså ut i fra hvem som mottar tjenesten, skiller man omsorgsarbeid fra tjenesteyting (Wærness, 1982).

”det er altså ikke tjenestens karakter i og for seg som avgjør om den bør karakteriseres som omsorgsarbeid eller tjenesteyting, men det er hvem som mottar tjenesten som er det avgjørende” (ibid.s. 20).

Jeg vil videre i denne avhandlingen slutte meg til Wærness sitt resonnement, som definer omsorgsarbeid som:

”de former for omsorg som ytes til beste for ikke-selvhjulpne samfunnsmedlemmer, og som innebærer ansvar og forpliktethet fra omsorgsutøverens side. I slike omsorgsrelasjoner må utøveren gjøre det som trengs med utgangspunkt i den omsorgstrengendes behov i her- og nå-situasjonen. Det gjelder å gjøre det så bra som mulig for mottakeren i øyeblikket. Samtidig er det et implisitt krav om at

tjenester og hjelp skal ytes på en slik måte at mottakerens evne til å ta vare på seg selv ikke svekkes, men om mulig, styrkes.” (se side. 22).

Nettopp det faktum at dette ikke er en symmetrisk relasjon bidrar til å løfte frem noen dilemma som er relevante i forhold til hvorfor noe som er så ”positivt” eller ”godt ment” i utgangspunktet, ender opp med å bli gjenstand for en debatt som handler om bruk av makt og tvang. Wærness trekker frem betydningen av at omsorgsgiver og mottaker har ulik status. Det som særpreger en omsorgsarbeider relasjon er at den er asymmetrisk. Mottakerens avhengighet og hjelpeløshet gjør han eller henne til den statusunderlegne. Wærness mener det vil være helt omvendt i omsorgsrelasjoner der relasjonen er symmetrisk og hvor man veksler på å være giver og mottaker, det hun kaller personlig tjenesteyting. Her vil den som mottar tjenesten være den statusoverlegne, noe hun bl.a. eksemplifiserer med å si at hvis en henter tøflene eller serverer kaffe til en som like gjerne kan gjøre det selv, så vil hun definere det som personlig tjenesteyting. Her er det den som mottar personlig service som er den statusoverlegne. Det er tegn på høyere sosial status når du mottar mer enn du yter for denne type tjeneste (ibid. s.20). I forlengelsen av de tilnærmingene jeg har gjort her av begrepet omsorg og omsorgsarbeid, skal jeg i de neste avsnittene fokusere på omsorg som kvalitet.

OMSORG SOM KVALITET

Omsorgsbegrepet beskriver en kvalitet ved svært ulike forhold mellom mennesker, det være seg fra overfladiske kontakter på tilfeldige møtesteder til de mest intime relasjoner i privatsfæren (Wærness, 1982 s. 18). Denne kvaliteten har ulike kjennetegn. Det handler bl.a. om noe som må ses i forhold til ”den andre”, og at den som gir omsorg yter mer enn han eller hun kan forvente å få igjen av mottakerne, fordi det er snakk om en asymmetrisk relasjon. Omsorgens kvalitet innebærer også en moralsk forpliktelse. Måseide (1988) mener omsorg er noe man identifiserer nærværet eller fraværet av i måten en handling er utført på, dvs. i måten omsorgsyter forholder seg til omsorgsmottakeren på i sine handlinger.

”Omsorg kan såleis ikkje reduseras til ein slags indre tilstand hos den som skal yte den, t.d. ei emosjonell holdning eller eit slags kantiansk plikt-medvit. Skal det gje meining i det heile å snakke om omsorg, må den komme til uttrykk i forholdet til andre. Slik forstått er omsorg den moralske dimensjonen i relasjonane mellom omsorgsarbeidar og mottakaren av tenestene hennar eller hans, dvs. pasient eller klient.”

Dette betyr i følge Måseide at måten tjenesteyter forholder seg til tjenestemottakeren på må inneholde noen moralske egenskaper, så som plikt/ansvar, hensyn til mottakers moralske rettigheter osv. Omsorg kan dermed sies å være svar

på menneskelivets grunnvilkår. Det vil si at den er rettet mot menneskers grunnleggende sårbarhet, avhengighet, skjørhet og dødelighet. Omsorg er svaret eller responsen på andres sårbarhet. Som svar på noe grunnleggende og gitt ved vår eksistens er omsorg en nødvendighet. Satt på spissen vet vi hva dette i verste fall innebærer, uteblir omsorgen dør den trengende (Henriksen og Vetlesen, 1997).

Det er videre en kvalitet ved omsorgen at den både kan være autonom og paternalistisk, alt etter hva situasjonen krever. Det viktigste blir at en forholder seg til situasjonen her og nå og gjør det som er nødvendig. Dette innebærer at tjenesteyter her og nå må vurdere om hun eller han skal ta over ved å bruke sin makt eller la det "skure" en stund, for å se hva som skjer, og vurdere hva som bør gjøres. Det er uansett snakk om en vanskelig balansegang mellom formynderi og unnløstelse.

OMSORG, MAKT OG TVANG

Jeg har tidligere, både i kapittel 1 og 2, vært inne på at det profesjonelle omsorgsarbeidet forutsetter maktutøvelse. Jeg skal derfor ikke utbrodere dette videre her, men bare kort oppsummere det som jeg mener er essensen. Makt er noe som følger med det å ha visse posisjoner. I omsorgsarbeidet vil det alltid være et større eller mindre innslag av makt, og størst der avhengigheten av hjelpen er sterkest (Sandvin m.fl. 1998). Personalet har med andre ord autoritet og makt i den forstand at de er ansatt for å ivareta ulike forhold rundt omsorgsmottakerne. Deres posisjon som ansatte innebærer at ansvaret og makten overfor virksomheten delegeres til dem.

Det er derfor viktig å poengtere at all profesjonell omsorg forutsetter makt. En må ikke gjøre den feilslutningen at en ser på all maktbruk i omsorgen som problematisk og uheldig (Handegård, 1999). Dette utelukker likevel ikke at det skjer maktovergrep og at personalet noen ganger misbruker sin makt. Hvis en skal legge til rette for selvbestemmelse hos omsorgsmottakeren, betyr ikke det at personalet skal unnløse å gripe inn, men som Karen Christensen (2000) viser; handler det om å gjøre de valg som styrker muligheten for selvbestemmelse hos den enkelte omsorgsmottakeren. Helge Folkestad (2004) har, som tidligere nevnt, fokusert på relasjonen mellom beboere og personale i et utvalg bofellesskap. Han poengterer bl.a. at regler og rutiner utvikles i samspillet mellom beboere og personalet, men at personalet har mest makt. Fordi de definerer problemer, formulerer regler og iverksetter rutiner. Et resultat av dette - mener han - er det institusjonaliserte hverdagsliv, som dessuten er typisk for denne boformen. Personalets ambisjon er å yte tilpasset hjelp, mens tendensen går mot overtaking.

Dilemmaet mellom formynderi og unnlattelse preger arbeidssituasjonen. Dette dilemmaet eksemplifiseres av Birgit Kirkebæk: Tvinger man et gammelt menneske opp av sengen om morgenen, kan det kalles et overgrep. Lar man vedkommende ligge, kan det kalles forsømmelse (Kirkebæk, 2002).

Ut i fra ovennevnte, samt resonnetet i Kapittel 2 om hva som kan tolkes som makt uten tvang, og hva som kan tolkes som makt med tvang, vil jeg konkludere med at den profesjonelle omsorgen forutsetter makt, og at den i noen tilfeller også innebærer bruk av tvang. Et eksempel på omsorg som innebærer tvang, kan være omsorgsmottaker som må holdes fordi han skader seg selv. Hvis det er snakk om at selvskadningen kan føre til alvorlige skader, og en ikke griper inn, tar en heller ikke ansvar for omsorgsmottaker. I andre situasjoner kan det være snakk om at omsorgsmottaker motsetter eller vegrer seg mot å ta til seg mat og drikke, nekter å pusse tenner eller lignende. I slike situasjoner må en vurdere hvilke konsekvenser dette kan få for omsorgsmottaker og hvor alvorlig dette vil være for han eller henne.

I de neste avsnitt skal jeg fokusere på moderniseringstendenser i samfunnet som vanskeliggjør eller som bidrar til å rokke ved omsorgens karakter. Eksempler på slike tendenser er økende profesjonalisering, standardisering og refleksivitet.

Å FORSTÅ OMSORG I EN GENERELL SAMFUNNSMESSIG KONTEKST

En drøfting av hva omsorg innebærer i det senmoderne kan ha flere innfallsvinkler. En innfallsvinkel kan være å se på omsorgsbegrepet i en større samfunnsmessig sammenheng, først og fremst i relasjon til endringer i samfunnets rammebetingelser. Kari Wærness (1982) har det samme utgangspunktet når hun i artikkelen "omsorg som kvinnearbeid i velferdsstaten", viser til at bekymringen over kvaliteten på de uformelle sosiale relasjonene, menneskers ensomhet og mangel på fellesskap, ikke er av ny dato. For å illustrere dette viser Wærness til klassikerne Comte, Marx, Durkheim, Simmel og Weber; som alle var bekymret for hvordan moderniseringen av samfunnet ville forandre forholdet mellom mennesker. Dette var jeg tidligere inne på i forhold til bekymringene over (i) oppløsningstendenser i samfunnet og (ii) tilstivning og følelseskulde i samfunnet (Nygaard, 1995). Hensikten med denne drøftingen er ikke å diskutere hva omsorg generelt innebærer innenfor en slik kontekst, men snarere å problematisere hva den profesjonelle omsorgen innebærer i det noen i dag kaller det "senmoderne samfunn" (Giddens, 1991).

Atle Måseide (1988) mener at for å kunne si noe om omsorg i forhold til helsetjenester og sosialt arbeid (altså, den profesjonelle omsorgen), må man også si noe om roten til den profesjonelle omsorg, nemlig den hverdagslige eller før-profesjonelle omsorgen. Måseide tilnærmer seg skillet mellom den før-profesjonelle og den profesjonelle omsorgen på følgende måte:

”Overgangen frå før-profesjonell til profesjonell omsorg inneber ein ny relasjon mellom den som yter omsorg og den som tar mot den. Ein sentral faktor i denne endringa er betaling: Den som på profesjonell basis yter omsorg til personar som treng det fordi dei ikkje er i stand til å ta seg av seg sjølve, blir betalt for dette. Men betalinga er ingen sjølvstendig faktor i denne samanhengen. Den er snarare ein indikasjon på eit anna forhold: Det er spesielle typar fagleg utdanning som kvalifiserer til dei ulike omsorgs-yrka. Og det er dette at ein har skaffa seg slike faglege kvalifikasjonar, som i neste omgang kvalifiserer til å bli, evt. ta seg, betalt for det omsorgsarbeidet ein yter ” 1988 s. 4).

Wærness (1982) tilnærmer seg også omsorgsbegrepet ved å se det i lys av samfunnsendringer, og hun skiller da mellom privat og offentlig omsorg. Wærness tar videre utgangspunkt i den kjønnete arbeidsdelingen, når hun sier at ”så vel privat som offentlig omsorg betyr noe svært forskjellig for henholdsvis kvinner og menn” (s. 19). Den tradisjonelle, eller den før-profesjonelle omsorgen om man vil, var en oppgave for kvinner. Den var ofte ulønnet og på mange måter kan en si at den var lukket. Med kvinnefrigjøringen begynte det å skje endringer på dette feltet. Man begynte å intellektualisere omsorgsarbeidet, bl.a. ved å stille spørsmål som: hvem gjør omsorgsarbeid og hvorfor gjør de det? Omsorgen flyttes gradvis over fra den private sfære til den offentlige, og med det følger også en bevisstgjøringsprosess som bidrar til at refleksivitet får en mer sentral plass. Den tradisjonelle omsorgen var på mange måter ureflektert, men etter hvert som en begynner å reflektere over omsorgsarbeidet, ser en at omsorgen også har en bakside. Dette betyr ikke at den tradisjonelle omsorgen ikke hadde innslag av makt og tvang, men snarere at en ikke reflekterte på samme måte som i dag over hvilket innhold omsorgsarbeidet har og hvordan det utføres. Den tradisjonelle omsorgen bar mer preg av at den var tuftet på en relasjon hvor det moralske fellesskapet var sterkt. Omsorgshandlinger vil alltid være avhengig av å verne et fellesskap, men det profesjonelle omsorgsarbeidet vil ikke i samme grad være tuftet på en slik fellesskapsreferanse. Det profesjonelle omsorgsarbeidet får her et problem fordi det må ha rot i en annen type fellesskap enn det moralske som er knyttet til familien. Fellesskapsreferansen til det profesjonelle omsorgsarbeidet i det ”senmoderne” blir dermed ivaretakelsen av samfunnets beste. Skulle en bruke Tönnies (i Østerberg, 1990) resonnement vil en her kunne tolke den tradisjonelle og den profesjonelle omsorgen som basert på to ulike handlingsviljer (fordi motivene ville være ulike) og dermed også tuftet på to forskjellige former for fellesskap. Vesensvilje er den

handlingstypen som den tradisjonelle omsorgen henter sin motivasjon fra. Her er man underlagt viljen og følelsene. Vesensviljen frembringer en type fellesskap som Tönnies kaller *gemeinschaft*. Et karakteristisk trekk ved denne fellesskapsformen er nære intime bånd mellom omsorgsgiver og omsorgsmottaker. Kårviljen derimot, er den handlingstypen som den profesjonelle omsorgen motiveres ut fra. Den spontane omsorgen må her vike plassen for den reflekterte. Tenkningen blir viktigere enn viljen og følelsene. Omsorgen preges av overveielse, intensjon og bevissthet. *Gesellschaft* er den fellesskapsformen som frembringes av kårviljen. Eksterne interesserelasjoner preger forholdet mellom omsorgsmottaker og omsorgsgiver (Tönnies; i Østerberg, 1990, Nygaard 1995).

Refleksivitet er et vesentlig element ved modernitet (Giddens, 1991). Modernitetens refleksivitet refererer bl.a. til den tilbøyelighet som ligger i de fleste aspekter av sosiale aktiviteter, til konstant revisjon på bakgrunn av ny informasjon eller viten. Slik informasjon eller viten er ikke tilfeldig eller ekstern i forhold til moderne institusjoner, men snarere konstituerende for dem. Det er et komplisert fenomen, fordi det eksisterer mange muligheter for refleksjon over refleksiviteten under moderne sosiale betingelser. Giddens (1991) mener at et av de mer drastiske konsekvenser av at det refleksive har fått en sentral plass i det senmoderne er at tradisjoner og sedvaner ikke lengre automatisk nedarves, noe som stiller individet i en ny og åpen situasjon.

I en tid hvor refleksjon får en mer sentral plass i samfunnet generelt og her i forhold til omsorg spesielt blir man også mer opptatt av individets rettigheter og muligheter for selvbestemmelse. Nå er det ikke slik at fokus på individets selvbestemmelse eller autonomi er et nytt fenomen. I moralfilosofisk litteratur er autonomi et svært viktig etisk prinsipp. Autonomi fremstilles som en rett ethvert individ har, og som andre må respektere. Mange etiske teorier, for eksempel Kant's pliktetik, gjør autonomi til den viktigste og dermed mest ukrenkelige dimensjonen ved menneskeverdet (Henriksen og Vetlesen, 1997). Det nye er at autonomi-dimensjonen er blitt mer tydelig som følge av at refleksivitet er en vesentlig faktor ved det profesjonelle omsorgsarbeidet i det senmoderne. Alt skal tenkes igjennom, vurderes, veies og måles, og lite skal overlates til vaner, tradisjoner og emosjonell spontanitet. En får med andre ord en utstrakt refleksjon over verdier, mål og midler i omsorgen (Guneriusen, 1996a, s. 261). Autonomi forutsetter en åpen omsorg, der alle institusjoner og tankeformer er gjenstand for kritikk, sett i relasjon til den tradisjonelle/før-profesjonelle omsorgen som hadde en mer lukket karakter.

En konsekvens av at omsorgen er flyttet over fra det private til det offentlig, og gått fra å være lukket til å bli mer åpen, er at man nå lettere ser hva som skjer av makt og tvang. Som et svar på den forringelse av omsorgen som profesjonaliseringen, standardiseringen, refleksiviteten og det moderne fører med seg, får vi en tendens til økende rettsliggjøring. Med andre ord; svaret på de problemene som oppstår i kjølvannet av moderniseringen av omsorgen, er økende rettsliggjøring.

ØKENDE RETTSLIGGJØRING AV OMSORGEN

De umiddelbare forklaringer på hvorfor vi fikk kap. 6A i sosialtjenesteloven var først og fremst at en ville bedre rettsikkerheten til enkelte personer med psykisk utviklingshemming som i perioder har alvorlige adferdsvansker. Som tidligere nevnt ville en med dette komme til livs den uetiske behandling som vi opp gjennom historien har sett en rekke eksempler på.

Iverksettelsen av Kapittel 6A kan imidlertid også forstås i lys av generelle trekk ved samfunnsutviklingen. Det er flere som har tatt til orde for en økende rettsliggjøring (eller amerikanisering²⁴ om en vil) av ulike samfunnsforhold (Se f.eks; Cohen 1985, Wolfe 1989, Eriksen 1993, Terum 1996, Vetlesen 2001). Kriterier for økende rettsliggjøring kan være; lovgivningsvekst, byråkratisering og justisialisering²⁵ (Mathiesen, 1997)²⁶. Rettsliggjøringen kommer blant annet til uttrykk gjennom en sterk vekst i nye lover som igjen bidrar til en økende styring og regulering av samfunnet ved hjelp av rettslige kategorier. Rettsliggjøringen representerer i denne sammenhengen en form for sosial kontroll som tar utgangspunkt i den organiserte måten samfunnet reagerer på når det gjelder adferd og mennesker som betraktes som avvikende, problematiske, vanskelige, truende eller på annen måte uønsket. Denne reaksjonen har mange forskjellige navn, som for eksempel avskrekkelse, straff, forebygging, isolering, rettferdighet, rehabilitering, og reform (Cohen, 1985 s. 14). Eller som i dette tilfellet; tvang.

Den rettsliggjøring av omsorgsarbeidet som vi ser eksempler på blant annet gjennom innføringen av Kapittel 6A, kan ha både positive og negative sider, og tilsiktede og utilsiktede virkninger. Det positive og tilsiktede kan være at rettsikkerheten til personer med psykisk utviklingshemmede blir bedre, og at en reduserer omfanget av uetiske behandlingsopplegg. I sluttrapporten til den rådgivende gruppen som har fulgt praktiseringen av loven fra den ble igangsatt og

---

²⁴ Som startet med rettighetsrevolusjonen i USA på 1950 og -60-tallet. Både rettsliggjøringen og debatten om ulike sider ved den er kommet lengre i USA enn i andre deler av verden. Derfor kan den også fremstå som et trolspeil for norske utviklingstrekk (Østerud, 2000).

²⁵ Heretter benevnt som "jussifisering". Med dette menes at stadig flere samfunnsfenomener overføres eller overflyttes til rettsapparatet.

²⁶ med henvisning til Rüdiger Voigt 1980.

frem til midten av 2002, konkluderes det som tidligere nevnt også med at bruk av tvang i tjenesteutøvelsen er redusert gjennom de årene loven har vært virksom. Det er også rådets oppfatning at den totale mengden av både urettmessig og rettmessig bruk av tvang har gått ned, og at den rettmessige tvangsbruken har sunket på grunn av at en i større grad finner alternative tiltak for å minske utfordrende adferd (Sluttrapport fra rådet for Kapittel 6a). Men det er også fare for at denne rettsliggjøringen kan ha en rekke negative og utilsiktede konsekvenser. Økende rettsliggjøring kan føre til at omsorgsarbeidet gjøres til et pliktløp, der det viktigste er å holde seg innenfor lovlighetens grenser. Det vil videre kunne være en fare for at omsorgsarbeidet innsnevres på en slik måte at det som er juridisk relevant får forrang, og at en i verste fall anser alt som ikke er juridisk relevant som irrelevant. Et eksempel er når kriteriene for bruk av tvang blir så detaljerte at det tar hele oppmerksomheten til omsorgsytterne, noe som i sin tur kan bidra til at fokus dras bort fra personalets primære oppgave; nemlig å yte omsorg. På denne måten kan oppmerksomheten rundt tvangsbruk bidra til å overskygge evnen til innlevelse og impulsivitet. I stedet for å ta positive initiativ og hjelpe omsorgsmottaker til et best mulig liv, kan personalet bli for opptatt av å følge det aktuelle tvangstiltaket til punkt og prikke.

Enkelte hevder også at juristenes tenkemåte, den rettslige tenkemåte, for det første er slik at den forenkler samfunnsmessige forhold, mellommenneskelige forhold og konfliktstoff spesielt. For det andre er den rettslige tenkemåte slik at den blir et hjelpemiddel til å avgrense, beskrive og dermed løse konflikter på helt bestemte måter (Brinkmann 1982, i Mathiesen 1997 s.147). Begge sider ved den juridiske tenkemåte, den juridiske modell, gjør – når de brukes på en faktisk konflikt i samfunnet – at konflikten omdannes til en mer overfladisk eller i hvert fall mer snever konflikt (ibid.), eller at den overskygger eller fortrenger andre sentrale sider ved for eksempel omsorgsarbeidet.

Det er videre en fare for at rettsliggjøringen eller jussifiseringen av omsorgen skyver de moralske forpliktelsene i bakgrunnen (Wolfe 1989). Vetlesen (2001) mener dette blant annet kan undergrave moralens – inklusive omsorgens – kår. Nettopp fordi rettigheter er juridiske størrelser og at de er kodifisert og nedfelt i et lovverk. I tillegg er anvendelsesområdet og rekkevidden nøyaktig spesifisert, noe som også bidrar til at en rettighet er noe påklagbart og at det i prinsippet er objektivt avgjørbart når en rettighet er overholdt og når den er krenket. Vetlesen vil videre ikke benekte at omsorg i vårt samfunn er blitt en juridisk størrelse, men poengterer at omsorg har mer til felles med moralske forpliktelser enn med rettigheter.

En økende rettsliggjøring av omsorgen kan også få konsekvenser for hvilken type rasjonalitet som vil dominere innenfor dette feltet. Wærness (2001) fremhever at den empirisk baserte kvinneforskningen innenfor omsorgsfeltet, har stilt seg sterkt kritisk til den økonomiske og teknologiske rasjonalitet som har vært dominerende. Hun har stått i bresjen for at både rasjonell handling, fornuft og følelser er viktig for utøvelse av god omsorg. Med begrepet ”omsorgsrasjonalitet” mener Wærness at man må ta utgangspunkt i at mennesket på samme tid kan handle både rasjonelt og medfølende overfor andre mennesker. For å kunne handle omsorgsrasjonelt kreves det at en har en viss personlig kjennskap til, eller evne og mulighet til, innlevelse i den omsorgstrengendes situasjon. Dette er en type rasjonalitet som baserer seg på en kontekstuell og beskrivende tenkemåte i kontrast til den teknisk- og økonomiske rasjonaliteten som baserer seg på en formell og abstrakt tenkemåte. En viktig side ved omsorgsrasjonaliteten er at omsorgsarbeidet verken kan eller bør standardiseres. Omsorgsarbeiderne er derimot avhengig av å ha frihet, for å best mulig kunne tilpasse sitt arbeid til hva som vil være den enkeltes beste i øyeblikket (Wærness 1996 og 2001). I stedet for at omsorgsrasjonaliteten overtar for den økonomisk og tekniske rasjonalitet, kan økende rettsliggjøring i samfunnet tvert i mot føre til at konkurransen fra det legalrasjonelle blir sterkere.

AVSLUTNING

I overskriften til dette kapitlet stilte jeg spørsmålet, hva innebærer omsorg i det sen moderne samfunn? Jeg konkluderte med at denne omsorgen innebærer makt og i noen tilfeller også tvang. Det er flere grunner til at vi i det sen moderne ser en tendens til at fenomener som makt og tvang får en sentral plass i omsorgsdiskursen. Blant annet handler dette om at endringer i samfunnets rammebetingelser har bidratt til at omsorg er flyttet over fra den private til den offentlige sfære. Omsorgen har dermed også skiftet karakter fra å være lukket til å bli mer åpen, ved at en har fått mer informasjon og viten om dens innhold. Omsorgens innhold er i dag gjenstand for betydelig refleksjon. Utover at det er et generelt trekk ved det senmoderne samfunn at en blir mer refleksiv så kan en også tolke iverksettelsen av lovreglene i Kapittel 6A/4A dit hen at det refleksive prosjekt har blitt mer tydelig i det profesjonelle omsorgsarbeidet overfor psykisk utviklingshemmede. Som en følge av den diskusjonen som har pågått i forbindelse med iverksettingen av loven, ser en at omsorgsyterne reflekterer mer over hva en gjør. De diskuterer også i større grad praksisen som er knyttet til den omsorgen de gir. Dette kan dels henge sammen med at refleksiviteten er et trekk ved det samfunnet vi lever i. Det kan også handle om at en må forholde seg til disse lovreglene og dermed ”tvinges” til å reflektere over forholdet mellom omsorg, makt og tvang.

Omsorgen preges dessuten av økende profesjonalisering og standardisering. Den bygger på en ny type relasjon mellom giver og mottaker. Den profesjonelle omsorgen er betalt, den har faglig forankring, den tilhører den offentlige sfære og det asymmetriske aspektet ved relasjonen er blitt tydeligere. Dette bidrar til en økende intellektualisering av omsorgen, og at en begynner å stille spørsmål som; hvem gjør omsorgsarbeidet og hvorfor gjør de det? Den tradisjonelle eller før-profesjonelle omsorgen hadde derimot en sterk forankring i en paternalistisk omsorgsideologi (Martinsen, 1990). Autonomi som omsorgsideologi er blitt trukket frem som svar på det moderne. Spesielt i en tid hvor økende refleksjon preger samfunnet generelt, blir vi mer opptatt av individets rettigheter og mulighet for selvbestemmelse. Dette bildet er likevel ikke så entydig som vi kan få inntrykk av, fordi paternalistiske strømninger også kan ses i sammenheng med trekk ved den senmoderne. Giddens (1991) har et viktig poeng når han fremhever at det i det senmoderne er skapt en ”ny paternalisme”, som handler om at eksperter av alle slag sørger for samfunnsmedlemmenes behov, uten at dette nødvendigvis kan sies å representere genuint følte behov hos individene. En kan derimot hevde at ekspertene dyrker frem behov som individet i utgangspunktet ikke føler, men som etter hvert oppleves som et genuint behov. Dermed kan en også si at avhengigheten av ekspertisen - av den som vet vårt beste - blir større.

Som et svar på de problemene eller utfordringene som oppstår i kjølvannet av at vi nå både ser, og er blitt mer bevisst på, at den fleksible omsorgen innebærer makt og tvang, og at den i økende grad har vært gjenstand for profesjonalisering, standardisering og økende refleksivitet, får vi en tendens til økende rettliggjøring i det senmoderne samfunn. Rettliggjøringen representerer en form for sosial kontroll som tar utgangspunkt i den organiserte måten samfunnet reagerer på når det gjelder adferd og mennesker som betraktes som avvikende, problematiske, vanskelige, truende eller på annen måte uønsket. Rettliggjøringen ser vi også på andre omsorgsarenaer, bl.a. når det gjelder omsorgen for rusmisbrukere, senil demente, psykisk syke osv.

KAPITTEL 5

STUDIENS METODISKE GRUNNLAG

INNLEDNING

Avhandlingsarbeidet har delvis vært inspirert av en induktiv metodisk tilnærming, men flere metodiske innfallsvinkler er benyttet. I dette kapitlet skal jeg ramme inn, redegjøre for, samt drøfte ulike metodiske utfordringer ved denne prosessen.

Det er med utgangspunkt i det jeg kaller den ytre og den indre kontekst jeg vil studere hvilken betydning kap. 6A/4A kan få i det daglige omsorgsarbeidet. Utgangspunktet er videre at de tvangstiltakene som vedtas skal forstås innenfor rammen for den konteksten som gruppeboligen/bofellesskapet utgjør.

Den ytre konteksten utgjøres av organisatoriske, materielle og ressursmessige forhold. Den indre konteksten utgjøres av det omsorgsmiljø som ovenfor er karakterisert med begrepene normaliseringsarbeid, makt og ambivalens. Mellom disse er det naturligvis komplekse sammenhenger. Den ytre konteksten utgjør rammen for den indre. Det vil blant annet si at den setter grenser for hva som er mulig. Men den gjør noe mer enn å sette grenser. Ressurser i vid forstand bidrar også til å forme den indre konteksten, både gjennom at den begrenser utvalget av ulike problemløsninger, men også gjennom det latente budskapet den formidler. Samtidig kan den indre konteksten – det konkrete arbeidet og de sosiale relasjonene på boligen – direkte og indirekte påvirke de ressursmessige rammene.

En har i debatten hatt ulike forestillinger om hvilke innslag i omsorgssituasjonen som øker eller minsker forekomsten av maktutøvelse gjennom tvang. Denne debatten har i stor utstrekning handlet om ytre forhold. Grunntanken synes å være at god tilgang på ressurser gjør at personalet lettere kan håndtere de problem som oppstår og derigjennom minske behovet for tvangstiltak.

Personaltetthet regnes ofte som en slik ressurs. Med god (kvantitativ) tilgang på personale åpnes muligheter for mer overvåking, som igjen minsker behovet for tvang. Personalets utdanning fremholdes også ofte som en avgjørende ressurs i denne sammenheng. Velutdannet personell antas å minske behovet for tvangstiltak. Denne hypotesen kan likevel ikke bare reduseres til et kvantitativt spørsmål om hvor mye eller hvor lang utdanning personalet har. Profesjonelt utdannede omsorgsarbeidere er nødvendigvis ikke mer lydøre overfor omsorgsmottakernes

behov. Her kan type utdanning spille en stor rolle. Tilgang på terapeutiske og pedagogiske ressurser i form av veiledning og konsultasjon er en annen faktor som fremholdes som viktig for at behovet for tvangstiltak skal reduseres.

Dette er hypoteser om hvilke ytre kontekstuelle faktorer som påvirker bruk av tvang. De skal prøves i den kvantitative studien hvor jeg skal gjøre en systematisk sammenligning av boenheter der lovregulert tvang forekommer med boenheter der slik tvang ikke forekommer.

Den indre konteksten handler om det arbeidet, de sosiale relasjoner, omsorgs-ideologiske forestillinger og den ambivalenshåndtering som forekommer på gruppeboliger og i bofellesskap. Studien av disse skal bidra til å relatere tvangstiltak til karakteren på det omsorgsarbeidet som utføres, de sosiale relasjoner som utvikles og det sosiale klimaet. Dette krever en mer kvalitativt innrettet studie av enheter der tvangstiltak legitimert av loven forekommer. I en slik studie får en mulighet til både å studere tvangstiltakenes bakgrunn (hvilke forhold bidro til at nettopp denne form for maktutøvelse ble valgt), hva som på kort sikt utløste det aktuelle tvangstiltaket og hvilken betydning tiltakene kan ha på den indre konteksten på litt lengre sikt.

DEN KVANTITATIVE STUDIEN

Den kvantitative studien består av to spørreundersøkelser. I den første undersøkelsen ble det sendt ut spørreskjema til alle boenheter i et representativt utvalg kommuner (15%) i hele landet (210 boenheter i 74 kommuner fikk spørreskjema). For å sikre geografisk spredning ble det tatt et tilfeldig utvalg kommuner (15%) fra henholdsvis Nord-Norge, Midt-Norge, Vest-Norge og Sør-Norge. Deretter ble det sendt brev til hver enkelt kommune hvor vi ba om adresseliste og navn på ansvarlig tjenesteyter (leder) i hver enkelt boenhet. Denne første undersøkelsen, som for øvrig var retrospektiv, ble gjennomført i første halvdel av 1999, og respondentene skulle her ta utgangspunkt i hvordan det hadde vært i 1998 når de besvarte spørreskjemaet. Jeg gjennomførte to purrerunder og endte opp med en svarprosent på 61,0 %.

Data fra denne første spørreundersøkelsen sammenlignes med den andre spørreundersøkelsen - som bare ble rettet mot de boenhetene som i løpet av lovens første virkeår hadde sendt inn vedtak om tvang eller meldinger om skadeavverging. Jeg ville da kunne sammenligne trekk ved de boenhetene som anvender tvang med trekk ved boenheter generelt.

Denne andre spørreundersøkelsen har også vært retrospektiv. Det vil si at spørreskjemaene til de boenhetene som sendte inn meldinger eller vedtak i 1999 ble sendt ut i begynnelsen av år 2000.

I og med at departementet ikke hadde fått i stand noe systematisk registrerings-system måtte jeg gå via fylkesmannsembetene for å få sendt ut den andre spørreundersøkelsen. De fleste Fylkesmannsembetene gjorde her en kjempejobb med å gi meg tilbakemelding på hvor mange av boenhetene i deres fylke som hadde vært i berøring med kapittel 6A og som dermed skulle ha spørreskjema. Spørreskjemaene ble sendt til fylkesmannen og deretter distribuert til de aktuelle boenhetene. Totalt ble det sendt ut 281 spørreskjemaer til 9 fylker. Svarprosenten på denne undersøkelsen ligger på 52,7 %. Spørsmålene i denne andre undersøkelsen var identiske med spørsmålene i den første undersøkelsen.

Når det gjelder svarprosenten på henholdsvis 61 % og 52,7 % så kan det diskuteres hvorvidt sistnevnte på 52,7 % er akseptabel eller ikke. En åpenbar fare ved for stort bortfall er skjevheter i det resultatet en kommer frem til (Hellevik, 1993). Det kan være grunn til å stoppe opp litt og reflektere over hva bortfallet kan skyldes. En viktig årsak til at den andre spørreundersøkelsen har lavere svarprosent enn den første, tror jeg er at det ikke ble gjennomført noen purrerunder på denne, mens det på den første ble gjennomført to purrerunder. Jeg hadde ikke selv full kontroll med distribusjonen av den andre spørreundersøkelse, fordi denne måtte sendes via fylkesmannsembetene. På det aktuelle tidspunktet var det fylkesmannen som hadde best oversikt over hvilke boliger den lovregulerte tvangsbruken foregikk, i og med at alle meldinger om skadeavverging og alle vedtak om bruk av tvang skulle stadfestes av fylkesmannen. Ved sjekk av noen sentrale faktaopplysninger fra spørreundersøkelsen ser det ikke ut til at bortfallet har ført til noen systematiske skjevheter i datamaterialet. Bl.a. ser vi dette på type boliger som er representert, på antall tjenestemottakere i boenhetene, antall stillinger i boenhetene osv. Disse skiller seg ikke ut i fra andre undersøkelser som for eksempel Tøssebro 1996, Sandvin m.fl. 1998, Lichtwarck og Sandvin 1999, Folkestad 2004²⁷.

Spørsmålene i undersøkelsene fremgår av spørreskjemaet som er vedlagt bak i avhandlingen. Men grovt sett kan vi si at spørreundersøkelsene skulle bidra til å kartlegge forhold som gikk på:

- Personalstruktur (personaltetthet, personalets utdanning, kjønns sammensetning).
- Ressurser (tilgang på eksperthjelp, veiledning, osv).

---

²⁷ Jeg kommer til å se nærmere på noen av disse undersøkelsene i Kapittel 6, der jeg vil gjøre sammenligninger med noen av mine funn.

- Ideologier.
- Personalomsetning (stabilitet/gjennomtrekk).
- Trekk ved boenheten (antall tjenestemottakere, funksjonsnivå, adferd osv.)
- Holdninger og verdier hos personalet.

Respondentene i begge undersøkelsene er leder ved boenheten (også kalt ledende miljøterapeut, boveileder, styrer osv.). Disse har svart på vegne av hele personalgruppen. Det er derfor verdt å merke seg at det er boleders opplevelser av ulike forhold som gjengis i spørreskjemaene. Det betyr at jeg må ha ”tungen rett i munnen” for å unngå nivåfeilslutninger. Jeg kan dermed ikke si noe om hva personalet mener eller hvilke holdninger og verdier personalet har, men derimot bare formidle hva lederne mener på vegne av sin personalgruppe. Når det gjelder faktiske forhold som antall ansatte, utdanning, alder, kjønn osv. kan en anta at svarene ville blitt omentrent det samme uavhengig av om en hadde spurt det enkelte personal eller om en hadde spurt leder. Når det derimot gjelder spørsmål eller påstander som omhandler verdier og holdninger er det større sannsynlighet for at sammenhengene ville blitt annerledes enn når lederne svarer på vegne av personalgruppen. Men dette er i og for seg ikke det viktigste, det viktigste her er at premisset ikke er tilstrekkelig til å begrunne konklusjonen. Hellevik (1993) beskriver slutninger som trekkes om individer fra data for enheter på et høyere nivå som en økologisk feilslutning. Det er nettopp for å unngå slike feilslutninger at jeg vil presisere at det er lederne som har svart på spørreskjemaene på vegne av de ansatte, derfor er det ledernes oppfatninger av personalet som kollektiv som presenteres i dette kapitlet, og ikke personalets individuelle oppfatninger eller holdninger. Dette gjelder bare de kvantitative data som inngår i denne studien. Når det gjelder den kvalitative undersøkelsen har jeg her snakket med og observert hele personalgruppen i de boliger der jeg har gjort feltarbeid.

For en nærmere redegjørelse av ulike statistiske mål og fremgangsmåter vises jeg til vedlegget.

DEN KVALITATIVE STUDIEN

Enkelte av de boenhetene der problematikk med tvang forekommer er valgt ut for en mer inngående observasjonsstudie. Noe av kjernen ved observasjonsstudier er å få rede på hva informantene gjør, og ikke bare hva de sier (Coffey og Atkinson 1996). Observasjonsstudien er gjennomført ved at jeg har oppholdt meg til sammen ca en måned ved hver boenhet. Dette er både boenheter der en utøver tvangstiltak i henhold til loven, og boenheter der en har problematikk rundt tvang uten at en har satt i gang tvangstiltak. Mine informanter har her først og fremst vært tjenesteyterne, men jeg har også observert relasjonen og samhandlingen mellom tjenesteyterne og tjenestemottakerne.

Utvalg og tilgang

Utvalget av boenheter har vært gjort fortløpende under prosjektets gang og har vært styrt av hva jeg har fått kjennskap til med hensyn til hvordan tvangstiltak fordeler seg på ulike typer av tvang, og ulike typer av boenheter. Til sammen har jeg gjort observasjonsstudier i fem boenheter. Når det gjelder utvalg og tilgang til boenhetene har jeg her benyttet noen ulike innfallsvinkler. I de to første tilfellene valgte jeg å ta direkte kontakt pr. telefon med en konsulent/fagkoordinator i to tilfeldig valgte kommuner, en kommune i Finnmark og en i Nordland. Telefonkontakten ble fulgt opp med en skriftlig henvendelse. Etter at fagkoordinator hadde formidlet mitt ønske videre til lederen i den aktuelle boligen, fulgte jeg opp med et brev til boligen hvor jeg fortalte litt om prosjektet og hva jeg ønsket å gjøre. I det ene tilfellet gikk prosessen med å få tilgang raskt og greit. Etter at min rolle var avklart med lederen i boligen, hjelpeverge og pårørende, gjorde jeg avtaler direkte med boveileder i forhold til hvilke perioder jeg skulle være tilstede. I det andre tilfellet gikk ikke tilgangsprosessen like greit. I denne boligen var det problematikk som omhandlet makt og tvang overfor to av beboerne. Den ene av beboerne, som jeg hadde et ønske om å følge, fikk jeg ikke anledning til å observere. Her var det hjelpevergen som sa nei ut i fra at han syntes det hadde vært ”*nok folk innom hos vedkommende*”. Imidlertid fikk jeg klarsignal til å observere hos den andre av disse to beboerne. Når det gjelder tilgangen til de tre andre boligene har jeg, etter tips fra fylkesmannen og habiliteringstjenesten i tre ulike fylker, fått opplysninger om noen boliger som kunne være aktuelle ut i fra hva jeg ønsket å studere. Jeg har fått tre til fire tips i hvert av fylkene, slik at jeg selv til syvende og sist sto for utvelgelsen. Det er praktiske årsaker som gjorde at jeg gikk via fylkesmanns-embetene og habiliteringstjenestene når de tre siste boligene skulle velges ut. Jeg kunne selvsagt ha gjort det for alle fem boligene, men tilfeldighetene ville det slik at jeg allerede hadde valgt ut to boliger da jeg ble oppmerksom på at det var enklere å få noen tips å velge blant slik at jeg slapp å famle helt i blinde. Fylkesmannen og habiliteringstjenesten er de som har best oversikt over hvor og hvem det er aktuelt med tvang ovenfor. I disse tre tilfellene har jeg også rettet en henvendelse først til fagkoordinator i kommunen, for så å følge samme prosedyre som nevnt ovenfor. Jeg har ikke møtt på noen problemer mht. tilgang i disse tre boligene. De fem boligene er geografisk spredt, uten at dette har vært noe viktig metodisk poeng. En av boligene er lokalisert i Finnmark, to i Nordland, en i Hordaland og en i Oslo/Akershus.

Observasjon og feltnotater

Min innfallsvinkel til observasjonsstudien er *inspirert* av Grounded Theory (Glaser & Strauss 1970), i den forstand at det materialet som samles inn, fortløpende dokumenteres i feltnotater og bearbeides suksessivt gjennom koding og

systematisk sammenligning. Metodisk er Grounded Theory først og fremst en induktiv metode hvor formålet er at en gjennom det kvalitative materialet skal utvikle begreper og kategorier som gir teoretisk mening til materialet, samtidig som det også er vel grunnet, eller forankret i dette materialet (Coffey og Atkinson 1996, Starrin, Larsson og Willebrand 1984).

Underveis har jeg altså ført feltnotater over mine iakttakelser og av de samtalene jeg fortløpende har hatt både med personalet og andre aktører som har vært involvert²⁸. I noen tilfeller gjelder dette pårørende, mens det i andre tilfeller er veiledere fra habiliteringstjenesten eller kommunen. Jeg har hele veien gjort det kjent for de involverte at jeg skrev feltnotater, noe de også har sett ved at jeg ofte hadde notatboken med meg rundt i boenheten eller ut hvis jeg var med på utflukter. Jeg har også i kortere perioder benyttet personalrom eller fellesrom til å skrive feltnotater, ofte samtidig med at noen av personalet satt sammen med meg.

Mine notater inneholder beskrivelser av ulike fysiske og arkitektoniske kjennetegn ved boligen, hvordan den var innredet og boligens plassering i forhold til de ytre omgivelser. Jeg har også beskrivelser av de utviklingshemmede og personalet, hvilke aktiviteter som foregår, hvordan personalet samhandler med de utviklingshemmede og utdrag av hva de forteller. Ingen av de som jeg har observert har lest mine feltnotater, men i flere tilfeller har jeg fremhevet episoder som jeg har skrevet ned, fordi jeg har ment det var viktig å få tilbakemelding på om mine iakttakelser stemte med det de som hadde vært tilstede selv mente. Jeg har betydelige mengder feltnotater, og det er sikkert mye jeg har skrevet om som ikke er av betydning for mine problemstillinger, samt at det naturligvis også er forhold jeg kunne ha skrevet om som jeg har utelatt. Enten fordi jeg ikke har skjønnet at det var interessant eller fordi jeg vurderte enkelte episoder som utenfor mine problemstillinger. Det er uansett slik at jeg bare har mulighet til å beskrive et utvalg av hva som skjer i boenheten, og at dette utvalget er påvirket både av hva jeg hadde med meg av forestillinger og hva jeg der og da hadde interesse av. Rutinemessige stikkord har også hjulpet meg å holde fokus. Det som jeg opplevde som uventet og merkelig i starten, fremsto etter hvert som vanlig og selvfølgelig. Notatene hjalp meg med å huske tiden før, da jeg stilte spørsmål til det som var blitt selvfølgeligheter. Det vil sannsynligvis også være slik at jeg har tolket noen situasjoner som viktig å ha med i feltnotatene uten at dette ville blitt tolket på samme måte av de som sto midt oppe i det. Noe som også er en utfordring når man er alene om å gjøre denne type feltarbeid (Hammersley & Atkinson, 1987). I de tilfeller der man er flere om å observere vil man kunne diskutere og korrigere

---

²⁸ Jeg har ikke hatt samtaler med noen av de utviklingshemmede som inngår i observasjonsstudien. Dette skyldes bl.a. at de jeg har observert er blant de "tyngste" utviklingshemmede som verken har verbalt språk, eller benytter andre måter å kommunisere på som er tilgjengelige for meg.

hverandres iakttakelser og tolkninger underveis (se f.eks. Sandvin m.fl. 1998). Hvordan min egen forforståelse har påvirket observasjonene, og hvordan perspektivvekslingen mellom distanse og nærhet i observasjonsperiodene har blitt håndtert, vil bli nærmere drøftet senere.

Observasjonene har vært gjort stegvis, ved at jeg hele tiden har vekslet mellom observasjonsperiodene og analyser. Det vil si at jeg har oppholdt meg i boenheten ca. en uke om gangen, for deretter å dra hjem og bearbeide feltnotatene, og så dra tilbake til boenheten for å fokusere nærmere på noe av det jeg kom på sporet av under forrige opphold. Slik har jeg gjennomført tre til fire runder med feltarbeid i hver av boenhetene. Under første opphold i boenhetene har jeg vært opptatt av spørsmål som; hvem bor her og hvilke historie har de eller den utviklingshemmede, hvem jobber her og hvilken bakgrunn har personalet og hva er det som konkret foregår her, for eksempel hvordan forholder personalet seg til makt og tvang? I en av de boligene jeg observerte, noterte jeg følgende utsagn under det første oppholdet:

”Før brukte vi mye tvang overfor Lars²⁹ for å få han til å gjøre forskjellige ting. Det ble stilt mange krav til han noe som førte til mye utagering og mer bruk av tvang. I dag brukes det nesten ikke tvang overfor han, dette skyldes at vi har sluttet å stille krav til han.”

Neste gang jeg skulle tilbake til den samme boligen var jeg spesielt opptatt av hvordan personalet samhandlet med Lars. Stilte de krav til han, lot de han for eksempel få mulighet til å ta initiativ til å delta under middagslaging, vaffelsteking osv., eller tok de bare over for han? Hvordan forholdt de seg til Lars hvis han ikke viste initiativ til noe som helst? Mitt fokus under det andre oppholdet dreide seg altså om hvordan personalet forholdt seg til Lars både i forhold til å ta *initiativ* og til å *stille krav*.

En slik veksling mellom å være i feltet og hjemme på kontoret for å skrive ut notatene og starte med kodingen er viktig for å kunne skape distanse til materialet. På slutten av observasjonsperiodene opplevde jeg at det ble vanskeligere å opprettholde distanse til de jeg observerte og til det jeg så, bl.a. ved at jeg kom mer og mer inn i den ”daglige tralten” i boligen, og min nysgjerrighet avtok. Dette er også noe av grunnen til at jeg mener det har hatt stor verdi å hele tiden veksle mellom tiden ute i feltet og analysearbeid hjemme på kontoret. Et annet forhold som jeg mener har hatt stor verdi i forhold til at jeg har gjort observasjoner på ca.

---

²⁹ Både informantene og boligene er gitt nye navn. Nærmere redegjørelse følger under avsnittet om etiske refleksjoner i dette kapittel, samt i Kapittel 7 Fortellingen om tjenestemottakerne og deres bomiljø.

en måned i hver bolig er at jeg ikke bare har fått kjennskap til hvordan aktørene fremstiller det arbeidet de gjør og de situasjoner de står ovenfor, men at jeg også har fått innblikk i hva de faktisk gjør. Det har ofte vist seg å være forskjell mellom hva de sier og hva de gjør. I tillegg var det enkelte ganger også forskjell mellom hva de fortalte i begynnelsen av mitt opphold i boligen og hva de fortalte etter hvert som jeg hadde vært der en stund. Dette handlet nok til dels om at de i begynnelsen er opptatt av å fortelle ut i fra hvordan de trodde det skulle være og ut i fra ulike mål og idealer som lå til grunn for arbeidet. Etter hvert som de ble kjent med meg, og etter hvert som ulike relasjoner mellom meg og informantene trådte frem opplevde jeg at det de fortalte stemte mer med det jeg så at de gjorde i konkrete situasjoner.

Fra feltnotater til analyse

Jeg har tidligere i dette kapitlet vært inne på at observasjonsstudien er inspirert av Grounded Theory. Det betyr bl.a. at jeg er opptatt av å utvikle forståelse og innsikt ut i fra de mønster jeg mener å se i de data jeg har samlet inn (Taylor og Bogdan, 1998). Jeg er også, i tråd med Grounded Theory, opptatt av å forholde meg til datainnsamling og analyse som parallelle prosesser (Glaser og Strauss, 1970). Når det så gjelder hvordan jeg har jobbet med feltnotatene, har jeg også her hentet inspirasjon fra Grounded Theory, ved at jeg er opptatt av å vaske frem/kode feltnotatene ut i fra hva som anses som essensen i hvert enkelt avsnitt. Jeg har gjennomgått hvert enkelt avsnitt i feltnotatene og stilt det samme spørsmålet ved hvert avsnitt: ”hva handler dette om – og hva er det de gjør her?” I dette arbeidet endte jeg ut med mange temaer og begreper som jeg ”klippet” sammen i egne dokumenter. Ett dokument hadde bare avsnitt fra feltnotatene som gikk under betegnelsen ”nedverdiggende”, et om ”beskyttelse”, ett om forhold som omhandlet kjønn, ideologi, ambivalens, kompetanse, regler/reguleringer, skjønn, makt/tvang, individuell tilnærming/kollektiv tilnærming osv. Etter flere runder med slik ”koding” og stadige sammenligninger, reduseres antall tema og de sentrale temaer for analysene trer frem. Denne prosessen som viser hvordan jeg har jobbet med feltnotatene endte ut med en ”hovedanalyse” av skjønn vs. formalisering av omsorgsarbeidet, og førte meg videre til en analyse av betydningen av kjønn og kompetanse når det gjelder det fleksible og formaliserte omsorgsarbeidet. Analysene i denne avhandlingen er med andre ord et resultat av en prosess som startet med flere små og foreløpige notater under kodingsarbeidet, og som senere ble videreutviklet og redusert til analysekapitlene i avhandlingen. Den viktigste føringen har hele veien vært at de temaene og begrepene jeg ender opp med i analysen skal ha sitt opphav i mine data, og ikke presses inn i forutbestemte forståelsesrammer (Glaser og Strauss, 1970).

ETISKE REFLEKSJONER

Personer med psykisk utviklingshemming må sies å være en utsatt gruppe når det gjelder fare for overtramp i forskningsmessig sammenheng. Selv om de ikke utgjør noen homogen gruppe, vil mange trolig stille svakt når det gjelder mulighet til å formulere egne ønsker og krav i møte med forskeren. Slik jeg ser det har dette krevd at jeg er nøye med å ”trå varsomt” og at det har vært viktig å utøve skjønn i selve feltarbeidssituasjonen. I og med at ingen av de psykisk utviklingshemmede jeg har observert selv har vært i stand til å formidle noe om min tilstedeværelse, har jeg måttet nøye meg med tillatelse fra hjelpeverge, personale og konsulenter i kommunen. Det kan likevel tenkes at den enkeltes adferd eller reaksjonsmønster kan tolkes som et signal på at han eller hun ikke ønsker min tilstedeværelse. Jeg har tatt opp slike problemstillinger med personalet i alle boligene jeg har drevet feltarbeid i, og ingen av personalet har sett noen endringer i adferd hos tjenestemottaker som de mener kan skyldes min tilstedeværelse.

Foruten å hele tiden prøve å være bevisst min egen rolle, har jeg valgt å anonymisere ved å gi nye navn på personer og nye navn på boligen, for eksempel ”Petter i Hagebyveien”. Jeg har også valgt å ikke gi en beskrivelse av de aktuelle tvangstiltakene sammen med beskrivelsene av tjenestemottakeren og boligen. Flere av tvangstiltakene er så detaljerte og spesielle at jeg ville hatt problemer med å ivareta anonymiseringen hvis jeg hadde gått nærmere inn på disse. Noen av tiltakene finnes det bare et fåtall av i hele landet og sammen med andre opplysninger som fremkommer ville det vært lett for enkelte å identifisere den aktuelle boligen og tjenestemottakeren. I fortellingene om den psykisk utviklingshemmede og boligen har jeg også valgt, av hensynet til anonymitet, å endre på noen faktaopplysninger. I den grad jeg har gjort slike endringer har jeg vært opptatt av at dette ikke skulle gå ut over meningsinnholdet og at det er opplysninger som ikke anses å være avgjørende for analysen. Forskningsetiske retningslinjer vedtatt av den nasjonale forskningsetiske komite (1999), samt råd fra Hammersley og Atkinson (1987) har vært nyttig som rettesnor for arbeidet. Her påpekes bl.a. viktigheten av å utvise respekt og varsomhet ut i fra hva den enkelte situasjon krever. I hvert enkelt tilfelle er det dessuten inngått informert samtykke mellom meg som forsker og mine informanter (personalet i boligene). Informantene er her gjort oppmerksom på at deltakelsen er frivillig og at de når som helst kan trekke seg fra studien.

METODISKE UTFORDRINGER

Prosjektet ”Tvang, makt og ambivalens” er ikke en evalueringsstudie. Jeg er ikke opptatt av å måle hvor vellykket lovreglene om bruk av makt og tvang i omsorgen for utviklingshemmede har vært, ei heller hvor mange som har satt i gang

tvangstiltak legitimert av loven eller om loven har bidratt til en redusert eller økt tvangsbruk innenfor denne omsorgen. Det jeg derimot er opptatt av er hvilken betydning lovreglene kan få i det daglige omsorgsarbeidet. Dette innebærer, som jeg har vært inne på flere ganger, at studien har en induktiv karakter. Det betyr selvfølgelig ikke at jeg møter dette feltet uten egne forestillinger og forforståelse. Poenget er vel snarere at jeg har opplevd det spesielt viktig og nødvendig å reflektere over mine egne forestillinger, nettopp fordi jeg studerer fenomener som en ikke automatisk kan forholde seg nøytrale til. I utgangspunktet vil vel de fleste av oss reagere på bruk av tvang, i den mening at de færreste av oss vil si at vi pr. definisjon er for tvang. Å studere bruk av tvang overfor en sårbar gruppe som utviklingshemmede, representerer derfor store utfordringer av verdimeslig og normativ art. I siste delen av dette kapitlet skal jeg diskutere de utfordringer jeg sto overfor da jeg - som svært kritisk til bruk av tvang - gikk i gang med dette forskningsprosjektet.

En av de utfordringene jeg opplevde da jeg gikk i gang med feltarbeidsprosessen dreide seg om refleksjoner knyttet til hvilket ståsted jeg har og hvilken forskerrolle jeg prøver å tilstrebe. Den nøytrale forskerrollen, den kritiske eller advokatrollen (Brox, 1995 og Hammersley 1992). Mine metodiske utfordringer er også knyttet til ulike aspekter som forstyrrer forskerrollen, og som for mitt vedkommende har bidratt til å gjøre forskerrollen ambivalent. Konkret handler dette om at jeg har følt redsel og angst overfor noen av de utviklingshemmede som er involvert i studien.

Utgangspunktet for mine refleksjoner er at jeg opplever det som viktig og nødvendig å reflektere over mine egne forestillinger, nettopp fordi jeg studerer fenomener som en i utgangspunktet ikke forholder seg nøytrale til. Å studere bruk av makt og tvang overfor en sårbar gruppe som utviklingshemmede, innebærer at jeg beveger meg inn i et felt som representerer svært verdiladede og normative utfordringer. Refleksjoner rundt betydningen av forskerens engasjement i det tema som utforskes er spesielt viktig på kontroversielle temaer som for eksempel mishandling, seksuelle overgrep og bruk av tvang. Dette fordi forskerens eget engasjement her kan være særlig fremtredende og vanskelige å legge skjul på. Det er viktig at forskeren reflekterer over sitt eget ståsted, fordi egne reaksjoner kan virke inn på forskningsprosessen og dermed også på resultatene (Hammersley 1992 og Thagaard, 1998). I motsatt fall kan en havne i samme båt som en del av den feministiske forskningen, hvor en gjør kvalitative studier for å avsløre noe man har gjort seg opp en mening om på forhånd. For eksempel hvis en har gjort seg opp en forestilling om patriarkatet som en skal bekrefte og eller avsløre mer av (også kalt partisanproblemet) (Hammersley 1992).

Ovenfor nevnte jeg seksuelle overgrep, mishandling og bruk av tvang som eksempler på kontroversielle temaer, men jeg vil poengtere at bruk av tvang er av en annen valør enn mishandling og seksuelle overgrep. Dette fordi de to sistnevnte er eksempler på handlinger som pr. definisjon er ulovlige og som bl.a. medfører straffefølgelse. Bruk av tvang derimot anses på den ene siden å være nødvendig i enkelte situasjoner og er også i visse tilfeller innen visse rammer lovlig, mens det i andre tilfeller både er straffbart og moralsk forkastelig. Å studere tvangsbruk overfor utviklingshemmede innebærer derfor både at en beveger seg inn på et kontroversielt tema og at den ”dobbelheten” som preger dette feltet, krever at jeg som forsker bør reflektere over mitt eget engasjement og ståsted.

NØYTRAL ELLER PARTISK?

Da jeg startet med dette prosjektet pågikk det intense og følelsesmessige debatter i hele ”omsorgs-Norge” om hvorvidt en var for eller mot disse lovreglene, som skulle åpne for bruk av tvang i omsorgen til utviklingshemmede. Som forsker var jeg ikke tvunget til å ta stilling i denne debatten, men det har likevel vært vanskelig å forholde seg nøytral til noe så grunnleggende som inngrep og innskrenking av individets frihet. I forhold til min troverdighet som forsker anser jeg det dessuten som viktig å tenke over og være bevisst min egen posisjon. Jeg er dessuten av den oppfatning at det er uheldig å tro at en kan møte forskningsfeltet helt uten egne forestillinger.

Når det gjelder forskerens posisjon er den av flere blitt klassifisert som enten kritisk, nøytral eller som informantens advokat (Hammersley 1992, Brox 1995, Thagaard 1998). Den nøytrale posisjonen er lite forenlig med den nære kontakten mellom forsker og informant som preger den kvalitative samfunnsvitenskapelige forskningen. Derimot er dette en posisjon som står sentralt innenfor den kvantitativt orienterte og naturvitenskapelige forskningen, hvor den nøytrale og objektive forskerrollen er et ideal. Det er her snakk om en rolle hvor forskeren forsøker å innhente sine data uten å påvirke sine informanter og gjennom å ha full kontroll over de situasjoner hvor data innhentes. Innenfor samfunnsvitenskapen generelt og i kvalitative observasjonsstudier spesielt, vil forskeren ha større problemer med den nøytrale rollen enn hva tilfellet er for forskere på det naturvitenskapelige området. Å forutsette at en i kvalitative studier kan fylle rollen som den nøytrale forsker er problematisk. Det betyr ikke at jeg mener den nøytrale forskerrollen bør forkastes, eller ikke er egnet for denne type studier, men derimot at en må klargjøre hvor en står og hva som påvirker ens nøytralitet. Dette innebærer at grad av nøytralitet preges av forskningstradisjon og fagmiljø, det politiske, sosiale og kulturelle miljøet forskeren er en del av. Dessuten må en anta at forskerens egen personlighet, egne interesser og anlegg vil påvirke (Myrdal, 1968). I forskningsprosessen står en overfor en rekke valg som innebærer at en må

velge forskningstema, problemstilling, metode, begrepsapparat osv. I alle disse situasjonene vil de ovennevnte forhold (jfr. Myrdal 1968) spille inn. Dette gjør det ikke meningsfylt å utgå fra at forskerrollen er fullt ut objektiv og nøytral. Holme og Solvang (1991) poengterer at det i ethvert samfunnsvitenskapelig arbeid blir det gjort vurderinger og valg ut fra forskerens subjektive forutsetninger, men dette åpner likevel ikke for et fritt spillerom for subjektive vurderinger og fordommer i samfunnsvitenskapens navn. Derimot vil det være slik at for at et forskningsarbeid skal kunne oppfattes som seriøst, stilles det store krav til forskerens fremgangsmåte og fremstillingsmåte. I rollen som forsker bør en derfor opptre nøytralt og objektivt i forhold til undersøkelsesprosedyre, og i forhold til saklighet og åpenhet i framstillingen.

Hensikten med en kritisk posisjon er at forskeren har som ambisjon å avsløre ideologier eller å ta et kritisk standpunkt til samfunnets etablerte strukturer. En slik posisjon tar utgangspunkt i teori som setter handlinger inn i en mer omfattende sammenheng enn den empirinære, ved å hente inspirasjon og ideer til fortolkning fra teoretiske perspektiver. Jeg er ikke opptatt av å vurdere om omsorgspersonalet forholder seg til tvang slik de "bør" gjøre, eller hvordan deres holdninger eventuelt kan endres. Derimot er jeg opptatt av å forstå hvorfor omsorgspersonalet handler som de gjør og hva som gjør at de velger det ene eller andre i spørsmål som omhandler bruk av makt og tvang i det daglige omsorgsarbeidet. Jeg tilstreber derfor ikke en kritisk forskerrolle som bygger på kritisk teori, men derimot en forskerrolle som vektlegger en grunnleggende skepsis overfor forskerens egne motiver, valg og standpunkter. Jeg vil med andre ord være kritisk uten å forplikte meg til å forsvare en part. Av den grunn mener jeg det går et viktig skille mellom det å være kritisk og det å forsvare.

Når det så gjelder advokatposisjonen henspiller den på en forskerrolle hvor forskeren ser det som sin oppgave å utvikle argumenter for den ene siden i saker der det kan være konflikt, på samme måte som partenes advokat i rettsaker. Den kritiske posisjon og advokatposisjonen har som den nøytrale posisjonen også sine problematiske sider. Thagaard (1998) poengterer bl.a. at den kritiske posisjonen er problematisk fordi informanten kan føle seg utlevert og oppleve presentasjonen av resultatene som et angrep, noe som jeg også mener utgjør et problem ved advokatposisjonen. Dette handler bl.a. om at en i rollen som informantens advokat vil være på jakt etter hendelser og argumenter som bekrefter enkelte informanters synspunkter. Et felles problem med begge disse posisjonene er derfor at observasjonene kan fortolkes i en retning som bekrefter forskerens utgangspunkt. Både den kritiske rollen og rollen som informantens advokat, strider mot det grunnleggende prinsippet i forskningen om å utforske problemer uten å måtte komme frem til en forhåndsbestemt konklusjon (Hammersley 1992). Konse-

kvensen er at forskeren ikke må binde seg til å gi informasjon som er relevant for bare en side i en sak.

HVA HAR BIDRATT TIL Å FORME MIN FORSKER-ROLLE, OG HVILKEN ROLLE HAR JEG VALGT Å ETTERSTREBE?

Mitt utgangspunkt da jeg startet med dette prosjektet var at bruk av tvang innebar en krenkelse av individets integritet ved at man behandlet det mot sin vilje. I tillegg så jeg det slik at det var snakk om bruk av tvang overfor en gruppe mennesker som fra før av hadde en lav rettsstatus og som på mange måter sies å være en sårbar gruppe. Dermed anså jeg denne aktiviteten som moralsk tvilsom.

Før jeg dro ut på mitt første feltarbeid hadde jeg deltatt på forskjellige konferanser og seminarer hvor lovens innhold ble presentert og problematisert. Jeg møtte fagpersoner som sto på hver sin side, i forhold til om de var for eller mot lovreglene, og noen som fortsatt var usikre på hva de mente. I tillegg vokste det gradvis frem ”politisk korrekte” holdninger i forhold til at det i enkelte situasjoner ble ansett nødvendig med lovregulerte tvangstiltak for å ivareta rettssikkerheten og tjenestetilbudet til den utviklingshemmede. Jeg prøvde i disse møtene å være bevisst min egen rolle som forsker ved at jeg skulle forholde meg mest mulig nøytralt og fordomsfritt. Jeg var nysgjerrig på hvordan disse fagpersonene definerte tvang, hva de mente om lovreglene, hvilke diskusjoner de hadde angående praktiseringen av loven osv. Samtidig med at jeg forsøkte å være mest mulig åpen, opplevde jeg at dette var problematisk. Innerst inne følte jeg motstand og var oppbrakt over hvordan enkelte omtalte loven og hvordan de så frem til at den skulle bli iverksatt. Jeg må erkjenne at jeg i denne fasen opplevde sterkere solidaritet med de som fremsto som skeptikere.

Til tross for min egen skepsis har jeg etter hvert som jeg kom i gang med feltarbeidet ikke følt meg som en advokat for de som er imot eller er negative til bruk av tvang. Jeg har i den grad det er mulig forsøkt å legge lokk på mitt moralske engasjement, fordi jeg mener at jeg som samfunnsforsker bør unngå å havne i ”advokaturens” dilemma. Jeg slutter meg til Ottar Brox’s (1995) resonnement om at forsker- og advokatrollen stort sett kommer i konflikt, fordi forskeren bør være hemningsløst interessert i alle relevante sider ved et problem, mens en advokat vil være ensidig på jakt etter flere argumenter for sin side og bare jakte på svake sider ved motpartens argumenter. Som forsker har en dessuten sterke lojaliteter knyttet til forskningsinterne og etiske regler, mens advokaten har en overordnet og ubetinget lojalitet til den parten som representeres.

Det er viktig å unngå advokaturrollen nettopp for å skape tillit til forskningen. I forhold til konsekvensene av forskningen mener jeg det er viktig at forskeren verken har en for kritisk posisjon eller opptre som informantens advokat. Forskeren skal ha forståelse for informantens situasjon, men uten å binde seg til å være informantens talsperson. Informanten må ikke føle seg utlevert ved måten resultatene presenteres på, men de kan heller ikke forvente at forskeren skal opptre på deres vegne.

Som forsker innenfor dette feltet og overfor et kontroversielt, verdiladet og normativt fenomen som makt og tvang, har det vært til stor hjelp at mine problemstillinger ikke er av evaluerende, men av mer "nøytral" art. Dette betyr nødvendigvis ikke at min egen skepsis til de nye lovreglene om bruk av tvang i omsorgen til utviklingshemmede, ikke har relevans. Dette ville i så fall innebære at en kan betrakte samfunnsforskningen som fullstendig verdifri og objektiv. Derimot har som tidligere nevnt mine "nøytrale" problemstillinger i dette henseende gjort det enklere å håndtere min egen ambivalens. Jeg opplever det heller ikke entydig negativt at jeg har følt en viss motstand og skepsis til mitt forskningstema. Det er en viktig verdi i seg selv at forskeren opptre reflektert, spørrende og er bevisst sine egne verdier. Løchen (1993) mente at selvreflekterende skepsis til egen gjerning i alle dens aspekter må være et etisk imperativ for forskningen, og at tesen om den nøytrale og objektive forskningen bidrar til ukritisk egenkraft, eller egenbevegelse som gir den et liv i seg selv. Forskerens faglige identitet må bestå i "*å kunne kombinere deltakelse med skepsis, skepsis overfor egne motiver, standpunkter man selv tar og interesser som man er med på å fremme*" (se s. 163).

Hva er det så som har vært viktig i utformingen av min forskerrolle? Og hvilken rolle er det jeg prøver å etterstrebe? Jeg har stor sans for at forskningen skal være mest mulig "nøytral", i betydningen at fremstillingen er saklig og åpen og at en ikke ser det som sin rolle å forsvare en part. Når det gjelder forskerroller som tar utgangspunkt i den kritiske posisjon eller advokatposisjonen, mener jeg at begge disse i og for seg er partiske. Den kritiske er partisk på den måten at den har som ambisjon å få frem og bekrefte de kritiske antagelser den bygger på. Advokatposisjonen er partisk fordi ambisjonen er å fremme og bekrefte en parts interesser på bekostning av motpartens interesser. Ingen av disse rollene vil hver for seg være et ideal for mitt forskningsarbeid. En kritisk posisjon som derimot ikke er opptatt av å komme frem til en forhåndsbestemt type kunnskap, men hvor en tvert imot vektlegger skepsisen overfor ens egne motiver og de standpunkter man tar, er derimot et ideal for min forskerrolle. Jeg etterstreber med andre ord en blanding av den nøytrale og den kritiske posisjonen ved at jeg er opptatt av å opptre mest mulig nøytralt i forhold til fremgangsmåte, og i forhold til saklighet og åpenhet rundt fremstillingen. Med dette mener jeg at jeg har klargjort hvor jeg står

og hva som påvirker min rolle som forsker. I tillegg mener jeg det er viktig å ha et kritisk blikk på egne motiver og valg, og til de standpunktene jeg må ta underveis. I neste avsnitt vil jeg redegjøre for hvordan jeg har forsøkt å ivareta og utøve min forskerrolle ved hjelp av å diskutere det i lys av begrepsparet ”nærhet og distanse”.

NÆRHET OG DISTANSE

Observasjonsstudier innebærer alltid en balanse mellom nærhet og distanse i den forstand at forskerens kreative innsikt genereres ved at en holder sin posisjon i grenseland mellom innenfor og utenfor, og sosialt sett svever mellom ”fremmed” og ”venn” (Lofland 1971 s. 97 i Hammersly og Atkinson 1987 s. 107). Som forsker må jeg være nær nok til å forstå informantenes situasjon og samhandlingen mellom dem, men samtidig må jeg være fjern nok til å se informantenes situasjon i et annet perspektiv enn de selv gjør. Selv om jeg i mine observasjonsstudier har vekslet mellom feltopphold i boligen til den utviklingshemmede og opphold hjemme på kontoret, har jeg i perioder opplevd det som problematisk å balansere mellom nærhet til det miljøet jeg har observert og samtidig kunne opprettholde en viss grad av distanse. Dette har blant annet gitt seg utslag i at min egen skepsis mot lovreglene, og hvordan disse praktiseres, har blitt justert gjennom feltoppholdene. Jeg har etter en tid i feltet både oppdaget selv og gjennom å diskutere utdrag av feltnotatene med andre, at enkelte av mine feltnotater er blitt mer positive og kanskje også mindre detaljerte og informasjonsrike. Skyldes dette at jeg har vært for enøyd eller ensidig i starten av feltoppholdene, eller at jeg ikke klarer å beholde det spørrende, reflekterte og kritiske blikket? En nærliggende forklaring på dette kan være at jeg ikke klarer å opprettholde den samme grad av distanse til feltet gjennom hele observasjonsperioden. Å opprettholde distanse og upartiskhet er alltid en utfordring i kvalitative studier. Hammersly og Atkinson (1987) fremhever at en som feltforsker aldri bør ”overgi” seg fullt og helt til miljøet en observerer. Dersom en begynner å føle seg hjemme, og feltarbeidet får skjær av ”rutinemessig fortrolighet” er det kanskje på tide å ta et opphold for å prøve å distansere seg til feltet.

Til tross for at jeg har tatt pauser i feltarbeidet ved at jeg har vekslet mellom feltarbeid og analysearbeid hjemme har jeg altså mot slutten av feltarbeidet (dvs. ved 3. – 4. opphold i samme miljø) opplevd det som vanskelig å opprettholde distanse til feltet. Dette har flere årsaker. Bl.a. handler dette om at jeg etter en tid i feltet har knyttet flere relasjoner til mine informanter i personalgruppen. I starten av feltarbeidet har relasjonen mellom meg og personalet vært en mer eller mindre distansert relasjon mellom forsker og informant³⁰. Etter hvert som jeg har vært i

---

³⁰ Måseide (1997) påpeker for øvrig at i denne situasjonen finnes det bare to institusjonaliserte roller, forskerrollen og informantrollen.

boligen en stund og har blitt bedre kjent med personalet, har det utviklet seg flere relasjoner som har bidratt til å knytte ”bånd” mellom meg og noen av dem. Dette har bidratt til at også andre roller er blitt relevante, og at ulike situasjoner preges av at emner, roller og statuser hele tiden skifter (Gjernes, 1998). I ett tilfelle handlet det om at jeg tidligere har bodd på det stedet hvor jeg gjorde feltarbeid. Det viste seg etter hvert at jeg og enkelte i personalgruppen hadde flere felles kjente. Dette bidro til en annen type nærhet mellom meg og personalet enn den mer distanserte forsker/informantrollen. I andre tilfeller oppsto det en nærhet mellom meg og personalet fordi vi var i samme fase av livet og dermed hadde mange sammenfallende interesser.

En annen årsak til at det var vanskelig å beholde distansen til det miljøet jeg var i handler om at jeg etter en tid kom for nært inn på rutinene i boligen. Jeg opplevde at det skjedde lite nytt fra dag til dag, hver dag gikk mer og mer i den samme tralten. Noe som førte til at jeg ble mindre spørrende, gikk litt lei og tok meg selv i at jeg stadig satt og snakket med personalet om andre ting enn det som hadde med studien min å gjøre. Dette kan også være et tegn på at feltarbeidet hadde nådd et metningspunkt, selv om det alltid vil være vanskelig å si at nå er alle relevante data samlet inn.

Nærhet til forskningsfeltet og ens informanter er ved observasjonsstudier svært viktig og har mange fordeler. Ut i fra ovenstående kan det stilles spørsmål ved om nærhet er et problem for min forskerrolle? Til det vil jeg svare nei. Skal en få grep på hva som skjer i samhandlingen mellom personalet og den utviklingshemmede, er nærhet helt nødvendig. Noe av fordelene med nærhet er blant annet at en oppnår tillit og at en får grep om det typiske/atypiske i samhandlings situasjoner. Noe som også kan bidra til at en får et mer nyansert syn på det en studerer. Derimot kan nærhet bli et problem hvis en ikke klarer å veksle mellom nærhet til de en observerer og distansert analyse.

Når det så gjelder årsaker til at enkelte av mine feltnotater er blitt mer positive kan dette handle om at jeg gjennom feltoppholdene har fått et mer nyansert bilde av lovens innhold, intensjoner og det problematiske rundt selve tvangsbruken. I noen tilfeller har jeg sett problematikk som er så vanskelig å håndtere at jeg ser personalets dilemma tydeligere. Hvordan skal de for eksempel håndtere ekstrem utagering fra den utviklingshemmede, hvis de ikke kan bruke tvang, hvilke alternativer har de? Dette har fått meg til å omtale det de gjør som mindre kontroversielt enn jeg gjorde i starten av feltarbeidet. Betyr dette at jeg har ”overgitt” meg til miljøet og fått større forståelse for nødvendigheten av å bruke tvang? Nei, jeg mener ikke det. Derimot mener jeg at den prosessen jeg har gått

igjennom har ført til at jeg har fått et mer nyansert bilde av hvilken betydning lovreglene kan få i det daglige omsorgsarbeidet.

MIN EGEN REDSEL OG FRYKT FORSTYRRER FORSKERROLLEN

I forkant av feltarbeidet har jeg hatt kontakt med lederne ved de boligene jeg skulle studere. Jeg har da informert om prosjektet og hvordan jeg metodisk går frem. Lederne på sin side har fortalt om hvor mange utviklingshemmede som bor i boligen, hvilken diagnose de har, hvilke utfordringer de står ovenfor når det gjelder tvang osv. Et tema som har gått igjen i flere av samtalene med boveilederne er at flere på en måte har advart meg om hva jeg kommer til å møte av adferdsproblemer og hvordan jeg bør forberede meg på det. I et par tilfeller har jeg fått beskjed eller tips om at jeg bør møte opp i boligen med oppsatt hår (helst med en caps på hode) og videre at jeg ikke burde ha ørepynt og smykker på meg. Det har også blitt lagt vekt på at jeg burde være oppmerksom på hvordan jeg beveget meg blant enkelte tjenestemottakere. Bl.a. at jeg burde ha hendene fri og holde de mest mulig opp mot ansiktet slik at jeg var forberedt og klar til å beskytte meg mot slag. Ved et tilfelle fikk jeg også en kort innføring i ulike teknikker for å mestre å beskytte meg overfor slag, spark og hvordan jeg skulle komme meg løs hvis noen av de utviklingshemmede angrep meg. I et annet tilfelle fikk jeg tips om å ikke gå for nær en av tjenestemottakerne fordi jeg da kunne risikere å bli spyttet i ansiktet. Både måten dette ble formidlet på, og det at dette stort sett var det jeg visste om boligen før jeg dro dit på feltarbeid, har resultert i at jeg i enkelte tilfeller har følt en form for redsel og frykt som har forstyrret den forskerrollen jeg ideelt sett ønsket å ha. Dette har også bidratt til at jeg har gruet meg til å dra til boligen og at jeg har opplevd deres beskrivelse av situasjonen som skremmende. De første dagene av feltarbeidet har derfor i flere tilfeller vært noe angstpreget, og jeg har ved flere anledninger ønsket at jeg ikke hadde valgt å gjøre feltarbeid i enkelte av disse boligene.

Hvilke metodiske utfordringer har så denne situasjonen gitt? Hvordan har dette påvirket min forskerrolle? Har det begrenset den empirien jeg samlet inn? Jeg har tidligere poengtert at jeg som forsker ønsker å være ”hemningsløst interessert” (Brox 1995) i alle sider ved mitt forskningstema. Jeg vil videre opptre så ”nøytralt” og spørrende som mulig, samt vektlegge en reflektert skepsis til egen gjerning. Den frykt og redsel jeg opplever når boveileder advarer meg mot det jeg kommer til å møte i boligen og måten de forteller om det ”tøffe” miljøet i boligen på, forstyrrer dermed forskerrollen ved at det begrenser mine muligheter til å observere livet i boligen. Noe som dessuten utfordrer forskerrollen på en helt annen måte enn i andre studier. De første dagene i feltet opplevde jeg at jeg ofte, mer eller mindre ubevisst, trakk meg tilbake, og da ofte inn på personalrommet. Der kunne jeg

slappe av og snakke med de av personalet som kom innom. Der følte jeg meg tryggere. Men det gjorde det selvfølgelig vanskelig å studere samhandlingen mellom personalet og den utviklingshemmede, noe som også bidro til at jeg ikke kunne være så interessert og nysgjerrig som jeg ønsket. Jeg sa ingenting til personalet om at jeg var redd, men spurte mye om hva de eventuelt hadde opplevd i forhold til utagerende adferd fra tjenestemottakerne. I noen få tilfeller fikk jeg fortalt skrekkhistorier som selvfølgelig ikke gjorde min frykt for å oppleve lignende mindre. Men som regel viste det seg at det var lenge mellom hver gang noe skjedde, og personalet var gjennomgående opptatt av å samhandle med den enkelte utviklingshemmede på en måte som forebygget utagering.

Etter hvert som jeg hadde vært en del sammen med personalet og den utviklingshemmede, forsvant mer og mer av redselen for hva som kunne skje. Noe som blant annet skyldes at jeg lærte å kjenne flere sider ved de utviklingshemmede og personalet. Etter hvert kunne jeg slappe mer av og konsentrere meg om å observere det som skjedde i boligen. Det var ikke lengre den utviklingshemmedes rolle som ”utagerende” som overskygget situasjonen. Jeg så etter hvert mer av det rolleperformatoren den enkelte hadde. Jeg ble med ut på turer, og deltok i aktiviteter sammen med de utviklingshemmede og personalet.

Denne situasjonen har bidratt til å gjøre forskerrollen ambivalent, gjennom at den redsel jeg har følt overfor noen av de utviklingshemmede har forstyrret den forskerrollen som jeg har prøvd å tilstrebe. Min ambisjon har vært å være nysgjerrig og interessert i det som skjer i boligen ved at jeg ville være mest mulig tilstede der samhandlingen mellom personalet og den utviklingshemmede skjedde. Samtidig har min redsel for hva som kunne skje i leiligheten til den utviklingshemmede bidratt til at jeg har følt meg usikker og til at jeg har trukket meg tilbake til personalrommet. Denne ambivalensen har mer eller mindre vært en ”mental tilstand”³¹ som jeg har båret med meg i mer eller mindre grad gjennom hele feltarbeidsperioden. De første dagene ble min ambivalens håndtert ved at jeg trakk meg tilbake og i den grad jeg kunne, oppsøkte jeg personalrommet i stedet for leiligheten til den enkelte, men det var ikke her samhandlingen mellom personalet og den utviklingshemmede foregikk. Etter hvert som jeg ble bedre kjent med den utviklingshemmede, og tryggere på at personalet håndterte ulike situasjoner rundt den enkeltes utagering ble min bevegelsesfrihet større. Jeg kunne da være tilstede der hvor samhandlingen mellom personalet og den utviklingshemmede skjedde, men jeg var hele tiden påpasselig med å holde meg i nærheten av personalet. Redselen for hva som kunne skje ble mindre og mindre for hver dag jeg var i boligen, men den ble aldri helt borte.

---

³¹ Sandvin m.fl. (1998) beskriver personalets ambivalens som en mental tilstand som de bar med seg og som var en del av selve virksomheten – som de utviklet ulike strategier for å håndtere

Hadde jeg ikke gradvis overvunnet noe av denne redselen, ville jeg ikke blitt bedre kjent med den utviklingshemmede. Jeg ville heller ikke erfart hvordan personalet håndterte ulike situasjoner rundt den enkeltes utagering. Dette ville hatt store konsekvenser for mitt feltarbeid, ved at min empiri ville basert seg på samtaler med personalet og ikke det som ambisjonen var, nemlig observasjon av samhandlingen mellom personalet og de utviklingshemmede i boligen. Jeg ville sannsynligvis heller ikke opplevd den nærhet til mine informanter som jeg opplevde etter en tid i boligen. En nærhet som kom som en naturlig følge av at jeg deltok i "hele" dagliglivet i boligen. Poenget her har ikke vært å diskutere hvorvidt det har vært vanskeligere å være "nøytral eller kritisk" når en er redd, men derimot å vise at redselen i den første fasen av feltarbeidet forstyrret min forskerrolle og min ambisjon om å observere det som skjedde i boligen - og ikke bare det som skjedde på personalrommet. På den annen side har dette lært meg mye om hvilken tøff og krevende jobb de ansatte har. Dette er ekstreme arbeidsplasser som er preget av ekstreme hendelser.

EVALUERINGSSTUDIE VS FORSKNINGSPROSJEKT

Jeg har tidligere i dette kapitlet vært inne på den voldsomme fokuseringen som har vært rettet mot utformingen og iverksettingen av denne lovreguleringen. Det var en til tider opphetet debatt både i media og ikke minst i ulike fagmiljøer i det ganske land. Under iverksettelsen av loven reiste sentrale aktører i departementet rundt i landsdelene og arrangerte konferanser/seminarer om lovreglene. Her ble bl.a. fylkesmannsembetene, fylkeslegene, habiliteringstjenestene osv. skolert om loven, og spesielt når det gjaldt hvordan den skulle tolkes og praktiseres. Enkelte representanter fra den rådgivende gruppa som skulle følge praktiseringen av loven deltok også som innledere på disse konferansene. Fylkesmennene og habiliteringstjenestene skolerte videre sine respektive kommuner og organisasjoner, pårørende og verger. Eksempler på konkrete tema som ble tatt opp på disse konferanser var; hvilke overordnede krav stilles til tjenestene, hvilke vilkår og grenser for bruk av tvang gjelder, om ulike kategorier av tvang, hva er tvang iflg. loven, saksbehandlingsregler osv. Lovreglene var også tema på en lang rekke fagkonferanser og seminarer i regi av andre sentrale aktører på feltet, som eksempelvis Samordningsrådets (SOR) fagkonferanser og temadager, fellesorganisasjonenes (FO's) fagkonferanser, fagdager ved vernepleierutdanningene osv. Den rådgivende gruppen arrangerte også en egen erfaringskonferanse i forbindelse med utarbeidelsen av sin sluttrapport.

Det er ikke tvil om at temaet makt og tvang er et tema som engasjerer og som mange både hadde og har sterke meninger om. I begynnelsen av dette prosjektet var det derfor lett å bli fanget inn i alle de arrangementene og møtene som fulgte i

kjølvannet av iverksettelsen av tvangsreguleringen. Det som også preget mange av diskusjonene var at man hadde tatt et klart standpunkt, enten var man for eller mot denne lovreguleringen. Gruppen med tvilere ble mindre og mindre etter hvert som tiden gikk, og det var nok mange som følte seg presset til å ta standpunkt. I den forbindelse opplevde også jeg et voldsomt press på hva som representerte de riktige og politisk korrekte holdninger. Det som i tillegg gjorde dette vanskelig var som tidligere nevnt at dette er et kontroversielt tema, som gir både verdirelaterte og normative utfordringer (jfr. drøftingen lengre frem i dette kapitlet). Dette representerer på sett og vis også en type ambivalens knyttet til forskerrollen. En ambivalens som jeg har forsøkt å håndtere ved å være bevisst skillet mellom evaluering og forskning.

Generelt sett kan vi si at evaluering handler om ulike former for vurdering. Ofte med det formål og avgjøre om et tiltak bør igangsettes eller om det har hatt den tilsiktede virkningen. Synonymer til begrepet evaluere er bl.a. anslå, verdsette, beregne og vurdere. Den rådgivende gruppens rolle har mer vært i tråd med det vi kan betrakte som evaluering.

Forskning derimot handler om en vitenskapelig virksomhet som frembringer ny kunnskap. Bl.a. ved at den lanserer nye tanker og ideer, definerer nye problemer, utmynter begreper til å forstå dem med, og bidrar med prinsipielle løsninger på dem (Martinussen, 1998 s. 168). Dette skiller forskning fra utredning og evaluering, som helst går ut på å lete fram allerede etablert kunnskap. Forskning har kunnskap som selvstendig mål, uavhengig av om noen har instrumentell interesse av denne kunnskapen (Brox, 1995 s. 15). I forskningsprosjekter stiller man vanligvis andre typer spørsmål enn hva man gjør i evalueringer.

Spørsmål det er naturlig å stille i evalueringsprosjekter er for eksempel om lovreglene om bruk av makt og tvang har hatt den tilsiktede og ønskede effekten. Når en stiller slike spørsmål fanges en lett inn i myndighetenes/iverksetternes perspektiver (Søder, 1995).

Prosjektet ”Tvang, makt og ambivalens” er som sagt ikke en evalueringsstudie. Jeg er ikke opptatt av å måle hvor vellykket lovreglene om bruk av makt og tvang i omsorgen for utviklingshemmede har vært, ei heller hvor mange som har satt i gang tvangstiltak hjemlet i loven eller om loven har bidratt til en redusert eller økt tvangsbruk innenfor denne omsorgen. Det jeg derimot er opptatt av er hvilken betydning lovreglene om bruk av makt og tvang kan få i det daglige omsorgsarbeidet.

Et viktig poeng Søder (1995) påpeker med forskningen, er at den skal bidra til å åpne grensene for vår forståelse av den verden vi selv utgjør en del av.

”För att detta skall vara möjligt behöves en frihetsmarginal. Forskningen kan inte låsas för hårt till en commonsense förståelse av världen vi lever i. Samtidig kan den heller inte gå helt utöver den (Søder, 1995 s. 235)”.

Denne ”evalueringsfellen” som Søder viser til bidrar også til en lite kritisk forskning. Tøssebro (2000) er også opptatt av det samme når han påpeker at den praktisk orienterte forskningen er orientert mot en nytte som er lokalisert nær styringsverket, og han mener at ”*selv om den (den praktisk orienterte forskningen, min presisering) ofte er kritisk, så er den samtidig ideologisk fryktelig ukritisk*” (Tøssebro, 2000, s. 20).

Når forskningen stiller seg i evalueringens tjeneste risikerer den ikke bare å havne i lite fruktbare problemstillinger, den bidrar også til å legitimere troen på politiske beslutninger som noe rasjonelt og vitenskapelig (Søder, 1995 s. 233).

På samme måte som jeg tidligere i dette kapitlet drøftet forholdet mellom nærhet og distanse under observasjonsstudien i boligene opplevde jeg den voldsomme fokuseringen på dette tema generelt og presset om å ta stilling for eller mot tvang som mer prekært hvis jeg ikke var bevisst den påvirkning som lå i dette. Jeg opplevde det etter hvert som mer og mer viktig å holde en viss avstand til de særinteresser som spesielt myndighetene, forvaltningen og interessefelleskapene hadde. En slik distanse er også viktig for å ”holde tungen rett i munnen” og for unngå å trå rett i ”evalueringsfellen”.

AVSLUTNING

I dette kapitlet har jeg redegjort for den metodiske tilnærmingen jeg har valgt, samt forsøkt å reflektere over mitt ståsted og min egen forforståelse av tvangsbruk i omsorgen for utviklingshemmede. Mitt utgangspunkt var at bruk av tvang innebærer en krenkelse av individets integritet, ved at en behandler det mot sin vilje. I begynnelsen av prosjektperioden følte jeg sterk motstand, og var oppbrakt over hvordan enkelte omtalte bruk av tvang og hvordan de så frem til at tvangstiltak skulle bli lovlige. Jeg opplevde også sterkere samhørighet med de som var skeptiske og negative til bruk av tvang. I dag er min oppfatning av dette vanskelige og kontroversielle tema fortsatt preget av en viss skepsis, men jeg mener samtidig at jeg har fått et mer nyansert syn. Dette betyr ikke at jeg mener det er enklere å forholde seg til dette tema, snarere tvert imot. Jeg har observert problematikk som er ekstremt vanskelig å håndtere, og jeg ser tydeligere de dilemma personalet må hankses med. Min egen redsel og den ambivalens som har

forstyrret forskerrollen kan her ha hatt en viktig verdi, på den måten at det har tvunget meg til å reflektere over hvilke utfordringer og påkjenninger personalet blir utsatt for når de må håndtere ekstrem utagering. Dette har trolig også bidratt til å nyansere min forståelse av tvangsbruk. Hvordan skal de håndtere ekstrem utagering og hvilke alternativer har de? For meg er det blitt mer og mer tydelig at bruk av tvang har mange ”grå nyanser”, det er nødvendigvis ikke ”svart eller hvitt”.

Når det gjelder hvilken forskerrolle jeg tilstreber har jeg argumentert for at det er en blanding av den ”nøytrale” og den kritiske som er mitt ideal. Jeg vil være nøytral i den forstand at jeg ikke vil solidarisere meg med en part, ei heller vil jeg ha som mål å komme frem til en forhåndsbestemt type kunnskap. Det er med andre ord nøytralitet som motsatsen til det partiske jeg etterstreber. Den kunnskapen jeg kommer frem til skal være utviklet ved hjelp av begreper og kategorier som gir teoretisk mening til mitt datamateriale, samtidig som det også er vel forankret i dette materialet. I iveren etter å unngå å opptre partisk anser jeg det som spesielt viktig å holde på den skeptiske, reflekterte og kritiske posisjonen. Noe som ikke gjelder bare i forhold til det jeg observerer, men også i relasjon til egne interesser, motiver og standpunkter. Det må uansett ikke bli slik at en i ”nøytralitetens navn” kan sitte og se på at det blir gjort overgrep mot andre, om de er utviklingshemmede eller ikke.

Jeg har ved flere anledninger i dette kapitlet vært inne på forhold som omhandler validitet, uten at det er blitt poengtert eksplisitt. I praksis vil validitet handle om å kontrollere, stille spørsmål og teoretisere (Kvale, 1997). Refleksjoner rundt min egen forskerrolle er en form for kontroll. Ethiske refleksjoner rundt hva forskningsresultatene bringer og hvorvidt resultatene kan være skadelige for de studerte er en annen form for kontroll. Kvale (1997) fremhever validering i syv stadier og mener bl.a. at studier bør planlegges på en slik måte at de gir kunnskap som er fordelaktig for mennesket og som minimisere skadelige konsekvenser. Mens arbeidet med denne avhandlingen har pågått har jeg også presentert mine observasjoner og funn for forskerkollegiet og med representanter fra praksis feltet, en form for validitet som Kvale omtaler som kommunikativ validitet. Dette innebærer at en søker å overprøve kunnskapskrav i en dialog (ibid. s. 170). På denne måten er tolkningene både blitt utfordret, korrigert og befestet.

KAPITTEL 6

STRUKTURELLE TREKK VED BOLIGER GENERELT OG BOLIGER MED INNSLAG AV TVANG

INNLEDNING

Utgangspunktet for denne studien er som tidligere nevnt at bruk av makt og tvang skal forstås innenfor den kontekst som den utviklingshemmedes bolig representerer. Det være seg gruppeboliger, bofellesskap eller annen utforming av boligen. Årsaken til at det er boligen som settes i fokus er at det først og fremst er boligen som er arena for praktiseringen av Kapittel 6A/4A. Det kan for øvrig nevnes at arenaspørsmålet gjentatte ganger har vært gjenstand for debatt. Men da først og fremst i forhold til om lovreguleringen også bør gjelde på andre arenaer enn boligen, som for eksempel på skole, arbeidsplass, fritidsarena osv³².

I dette kapitlet skal jeg rette søkelyset mot studiens ytre kontekst. Som nevnt i metodekapitlet utgjøres den ytre konteksten av organisatoriske, materielle og ressursmessige forhold. Konkret handler de neste avsnittene om ulike strukturelle trekk eller kjennetegn ved de boliger som inngår i den kvantitative delen av studien. Jeg skal fokusere på type bolig, trekk ved de utviklingshemmede som bor i disse boligene og trekk ved personalet som har sitt arbeid i disse boligene.

I debatten rundt iverksettelsen av kapittel 6A hadde man som tidligere nevnt ulike forestillinger om hva slags innslag i omsorgssituasjonen som øker eller minsker forekomsten av maktutøvelse gjennom tvang. Denne debatten handlet i stor utstrekning om ytre forhold. Her har grunntanken vært at god tilgang på ressurser gjør at personalet lettere kan håndtere de problemene som oppstår og derigjennom minske behovet for tvangstiltak. Hvis jeg skal se hvorvidt dette stemmer overens med mine funn, er det viktig å være oppmerksom på at jeg ikke måler de som bruker tvang opp mot de som ikke bruker tvang. Grunnen til dette er at jeg som tidligere nevnt ikke kan si noe om hvorvidt det brukes tvang i boliger generelt. Undersøkelsen som omhandler boliger generelt er gjort året før iverksettelsen av kapittel 6A og på dette tidspunktet hadde en ikke rettslige reguleringer som tillot bruk av tvang utover straffelovens nødvergebestemmelser. Hvor utbredt tvang var før kapittel 6A trådte i kraft vil en som nevnt aldri kunne tallfeste, ei heller ikke

---

³² Her finnes unntak. For eksempel dagsenter som er hjemlet i Lov om sosiale tjenester.

hvor utbredt det er i dag. Jeg vil med andre ord aldri kunne si noe om det faktiske omfanget av tvangsbruken. Det som derimot kan tallfestes er omfanget av den legale tvangsbruken, altså de tvangstiltak som er godkjent av fylkesmannen. Formålet med de to kvantitative undersøkelsene som inngår i dette datamaterialet har derfor vært å sammenligne trekk ved de boenheter som anvender tvang legitimert av kapittel 6A, med generelle trekk ved boenheter for utviklingshemmede.

Før jeg presenterer det kvantitative datamaterialet er det imidlertid viktig å gjenta det jeg presiserte i metodekapitlet, nemlig at dette er data på kollektivt nivå. Hellevik (1993) beskriver slutninger som trekkes om individer fra data for enheter på et høyere nivå som en økologisk feilslutning. Det er nettopp for å unngå slike feilslutninger at jeg vil presisere at det er lederne som har svart på spørreskjemaene på vegne av de ansatte, derfor er det ledernes oppfatninger av personalet som kollektiv som presenteres i dette kapitlet, og ikke personalets individuelle oppfatninger eller holdninger.

TYPE BOLIG

Institusjonsavviklingen på 1980- og 1990-tallet endret hverdagen for mange. De fleste som før bodde i institusjon har fått sitt eget "hjem", og hjemmet er blitt en arena for omsorgsutøving. Kravene til en rasjonell omsorgstjeneste har skapt behov for nye typer boligløsninger, som kombinerer mulighetene for selvstendig privatliv i eget hjem med de fysiske og organisatoriske tilpasningene som kreves for en effektiv tjenesteyting. Resultatet er blitt ulike former for bofellesskap eller samlokaliserte omsorgsboliger (Sandvin m.fl. 1998)³³. Bofellesskapene innebærer en avgrensning med hensyn til grad av kollektivitet og den enkelte beboer har sin egen leilighet med stue, kjøkken, bad og soverom (Tøssebro 1996 og Folkestad 2004). Bofellesskapet består som oftest av tre til fem slike leiligheter som alle har tilknytning til fellesrom og personalrom. Når det så gjelder samlokaliserte boliger ligner de i stor grad på bofellesskapene, bortsett fra at de ofte er uten fellesrom. For å definere noe som "egen bolig", må det ikke være noe forbindelse med boliger til andre personer med psykisk utviklingshemming eller andre mottakere av omsorgstjenester (Tøssebro, 1996). I følge Folkestad (2004) er det også ofte slik at de som bor i samlokaliserte boliger har mindre tjenester enn de som bor i bofellesskap. Bofellesskap (også kalt gruppeboliger) har blitt selve prototypen på boform for psykisk utviklingshemmede etter HVPU-reformen (Sandvin, 2002). Ifølge Tøssebro og Lundeby (2002) er trenden at det har skjedd en økning i antall

---

³³ Sandvin m.fl. (1998) trekker frem at boligene i stor grad er samlokaliserte og at den kollektive boligbyggingen gjerne domineres av lavhusbebyggelse med 3-5 leiligheter per bolig, samt rom for visse fellesfunksjoner.

bofelleskap fra 1989 til 1994, og fra 1994 til 2001, mens trenden når det gjelder antall bokollektiv er synkende fra 1989 til 1994 og fra 1994 til 2001 (ibid. s. 56).

Det første spørsmålet i begge spørreundersøkelsene til denne studien omhandlet i hvilken type bolig spørreskjemaet kom fra. Her hadde jeg på forhånd laget fem ulike svarkategorier. Kategoriens ytterpunkter dreide seg om rene ”bokollektiv” eller egne leiligheter uten noen former for fellesrom.

Tabell 6.1 – I hvilken type bolig arbeider du i? Prosent og antall

	Boliger med tvang Prosent (Antall)	Boliger generelt Prosent (Antall)
Egne soverom, felles stue og kjøkken	18,4 (27)	10,1 (13)
Egne leiligheter i tillegg til fellesrom	32,0 (47)	35,2 (45)
Egne leiligheter + personallrom	46,3 (68)	43,0 (55)
Egne leiligheter – ingen fellesrom	1,3 (2)	11,7 (15)
Annen utforming av boligen	2,0 (3)	- (-)
Totalt %	100	100
(N: antall boliger)	(147)	(128)

Som vi ser av tabellen er den største forskjellen mellom undersøkelsene at det er et større antall boenheter på boliger med tvang som har flere av boligtypen ”egne soverom – felles stue og kjøkken”. Det er også langt færre av boenhetene på boliger med tvang som har boligtypen ”egne leiligheter – ingen fellesrom”. Det er med andre ord en tendens til at boliger med tvang oftere har mer fellesareal enn hva tilfellet er for boliger generelt, en boligtype som har karakter av å være et bokollektiv. I boliger generelt har man derimot større andel boliger uten fellesareal.

Det at færre i boliger med tvang har egne leiligheter kan henge sammen med at de har flere ”tunge” tjenestemottakere, i betydningen flere med alvorlig grad av utviklingshemming, lavere funksjonsnivå og mer utagerende adferd. Dette gir seg ofte utslag i at tjenestemottakerne ikke kan bo alene og dermed også får mindre grad av selvstendighet. En slik utforming av boenhetene kan også bidra til at det er lettere å overvåke tjenestemottakerne, i motsetning til hvis de var i egne leiligheter.

I forhold til lovreglene i kapittel 6A/4A har kommunen et rettslig pålegg om å unngå tvang der dette er mulig. Å utvikle metoder som så langt som mulig gjør bruk av tvang overflødig er en sentral utfordring for hele fagfeltet. Dette gjelder også i forhold til de ytre rammebetingelsene. Å benytte tvangstiltak som bunner i utagerende adferd pga. at flere tjenestemottakere uroer hverandre (problem-skapende fellesrom) vil ut i fra dette ikke være forsvarlig. I boenheter der flere tjenestemottakere deler fellesareal og dermed bidrar til at uro mellom tjeneste-

mottakerne smitter, vil en alternativ tilnærming til bruk av tvang for eksempel være å tilrettelegge for andre boformer. Bruk av tvang bør ikke begrunnes med at en må ta hensyn til andre tjenestemottakere eller andre forhold ved de fysiske strukturene. Økonomiske begrunnelser skal heller ikke legges til grunn for bruk av tvang (Rundskriv I-41/98).

TREKK VED DE UTVIKLINGSHEMMEDE

I dette avsnittet skal jeg presentere en del variabler som omhandler tjenestemottakerne. Med tjenestemottakerne menes de psykisk utviklingshemmede som bor i boenheten. Formålet med dette avsnittet er også her å gi en komparativ beskrivelse – basert på de to spørreundersøkelsene - av ulike trekk ved tjenestemottakerne. Først og fremst i forhold til variabler som går på antall tjenestemottakere i boenhetene, kjønnssammensetning, alder, grad av utviklingshemming, funksjonsnivået og adferden til tjenestemottakerne.

Antall tjenestemottakere, kjønnssammensetning og alder

Når det gjelder antall tjenestemottakere som bor i boenheten er det så og si ingen forskjell mellom mine to undersøkelser. I snitt bor det 4,9 og 4,8 tjenestemottaker i hver boenhet i de to undersøkelsene. Sammenligner vi disse tallene med tall fra Tøssebro og Lundebys (2002) levekårsundersøkelse fra 2001 ser vi at det i perioden 1994 til 2001 i gjennomsnitt bodde 4,8 personer i samme bolig. Antallet beboere stemmer med andre ord svært godt med mine undersøkelser. Tøssebro og Lundebys (2002) refererer imidlertid til en økning i antall personer som bor i egen selvstendig bolig, en skulle derfor tro at gjennomsnitt antall beboere i hver boenhet var redusert. Dette er altså ikke tilfelle. Noe som kan skyldes at andelen som bor i svært store gruppeboliger eller bofellesskap har økt. I 1993 var det tre prosent som bodde i grupper med åtte eller flere, men det i 2001 var 11 prosent (ibid. s. 56).

Det er heller ikke noen forskjeller mellom undersøkelsene når det gjelder antall kvinnelige og mannlige tjenestemottakere. I begge undersøkelser er det i snitt 2,0 kvinnelige tjenestemottakere. Mens det er et snitt på 2,9 og 2,8 mannlige tjenestemottakere. Ser vi så på gjennomsnittsalderen til tjenestemottakerne er den noe lavere på boliger med tvang enn på boliger generelt. Med henholdsvis 35 år på boliger med tvang og 40 år på boliger generelt.

Tabell 6.2 - Ulike trekk ved tjenestemottakerne. Gjennomsnitt (Mean³⁴)

	Boliger med tvang N= 147 boliger Mean	Boliger generelt N= 128 boliger Mean
Gjennomsnittlig antall tjenestemottakere pr bolig	4,9	4,8
Gjennomsnittsalder pr bolig - tjenestemottaker	35 år	40 år
Gjennomsnittlig antall kvinnelige tjenestemottakere pr bolig	2	2
Gjennomsnittlig antall mannlige tjenestemottakere pr bolig	2,9	2,8

Grad av utviklingshemming og funksjonsnivået hos tjenestemottakerne

Ser vi så på fordelingen av tjenestemottakere når det gjelder grad av utviklingshemming (tabell 6.3) er det litt færre av tjenestemottakerne på boliger med tvang som har lett grad av utviklingshemming enn boliger generelt. Det er også litt færre på boliger med tvang som har moderat grad av utviklingshemming enn boliger generelt. Det er derimot ingen forskjeller mellom undersøkelsene på variabelen alvorlig grad av utviklingshemming

Tabell 6.3 – Grad av utviklingshemming hos tjenestemottakerne. Gjennomsnitt (Mean)

	Boliger med tvang N= 147 boliger Mean	Boliger generelt N= 128 boliger Mean
Gjennomsnittlig antall beboere pr boenhet med ³⁵ :		
lett grad av utv.hemming	1,4	1,8
moderat grad av utv.hemming	1,9	2,2
alvorlig grad av utv.hemming	2,1	2,1

En korrelasjonsanalyse³⁶. viser at det er en sammenheng mellom antall mannlige tjenestemottakere og antall med alvorlig grad av utviklingshemming (.17**) ³⁷

³⁴ Mean er et mål for hvor tyngdepunktet i en fordeling ligger (for eksempel gjennomsnittsalderen til personalet eller tjenestemottakerne).

³⁵ Noen lesere vil registrere at summen av tjenestemottakere under hver av boligtypene i tabell 6.3 er noe høyere enn det gjennomsnittlige antallet tjenestemottakere i boligene som fremgår av tabell 6.2 foran. Dette skyldes at noen informanter har hatt vanskeligheter med å plassere sine tjenestemottakere i kun en av kategoriene i spørsmål 26 (se spørreskjemaet i vedlegget). Dette er også naturlig ut i fra at det er vanskelig å trekke knivskarpe grenser for eksempel mellom "lett grad av utviklingshemming" og "moderat grad av utviklingshemming". Alternativene har, tross intensjonen, altså ikke fungert gjensidig utelukkende. På tross av dette tror jeg likevel spørsmålet har vært i stand til å fange opp en tendens i forskjeller mellom de to undersøkelsene, noe som jo her har vært intensjonen.

Denne sammenhengen går i retning av at jo flere tjenestemottakere som er menn desto flere har alvorlig grad av utviklingshemming.

Ser vi så på funksjonsnivået til tjenestemottakerne på de to undersøkelsene – viser tabell 6.4 små eller ingen forskjeller mellom boliger med tvang og boliger generelt.

Tabell 6.4 – Funksjonsnivået til tjenestemottakerne. Gjennomsnitt (Mean)

Gjennomsnittlig antall beboere pr boenhet som kan:	Boliger med tvang N= 148 boliger Mean	Boliger generelt N= 128 boliger Mean
kle på seg selv	2,9	2,8
spise selv	3,7	3,6
bruke ord	3,1	3,0
forflytte seg selv	4,3	3,8

For øvrig er det en signifikant sammenheng mellom variablene ”hvor mange av tjenestemottakerne kan forflytte seg selv” og variabelen ”hvor gammel er den eldste tjenestemottakeren” (.36**). Noe av forklaringen på at boliger generelt har færre tjenestemottakere som kan forflytte seg selv, enn boliger med tvang har, kan dermed handle om at boliger generelt har flere eldre tjenestemottakere. I tabellen nedenunder (tab. 6.5) ser vi at i boliger med tvang er 14,9 prosent av tjenestemottakerne over 60 år, mens 23,4 prosent av tjenestemottakerne i boliger generelt er over 60 år.

³⁶ *Korrelasjon* er et mål som uttrykker at to eller flere variabler har en statistisk samvariasjon, dvs. at de på en eller annen måte henger sammen. Dette målet uttrykkes som korrelasjons- koeffisienten. Denne koeffisienten kan være høy eller lav, dvs. det eksisterer en sterk eller svak sammenheng mellom variablene. Koeffisienten vil variere mellom -1,0 (fullstendig negativ sammenheng) og 1,0 (fullstendig positiv sammenheng). Ingen korrelasjon uttrykkes med verdien 0. Når det gjelder positive og negative sammenhenger ser jeg at det i analysene kan oppstå forvirring med hensyn til fortegn på korrelasjons -koeffisienten. Dette skyldes rett og slett kodingen av variablene, men retningen for sammenhengene forklares fortløpende der det er nødvendig.

³⁷ ** Korrelasjonen er signifikant på 0.01 nivå.

Tabell 6.5 – Eldste tjenestemottaker sett i forhold til de to undersøkelsene. Prosent og antall

	Boliger med tvang		Boliger generelt	
	Prosent	(Antall)	Prosent	(Antall)
5-17 år	3,5	(5)	3,2	(4)
18-40 år	29,1	(41)	16,1	(20)
41-60 år	52,5	(74)	57,3	(71)
Over 60 år	14,9	(21)	23,4	(29)
Totalt	100		100	
(N)		(141)		(124)

Adferden til tjenestemottakerne

Når det gjelder adferden til tjenestemottakerne var jeg i undersøkelsene opptatt av å kartlegge forhold som gikk på type utagering, hvor ofte utagering forekommer og hvor mange av tjenestemottakerne som aldri viser utagerende adferd. Sammenligninger mellom de to undersøkelsene viser at tjenestemottakere som utagerer i form av selvskading, materielle skader eller angrep på andre personer, er høyere i boliger med tvang enn i boliger generelt, jfr. tabell 6.6. Noe som også er naturlig ut i fra at tvang ofte retter seg mot psykisk utviklingshemmede som i perioder har alvorlig utfordrende adferd. Et viktig formål med lovreguleringen er jo dessuten at en skal vurdere når det er nødvendig å bruke makt og tvang for å hindre vesentlig skade i konkrete faresituasjoner.

Tabell 6.6 – Tjenestemottakere med utagerende adferd. Gjennomsnitt (Mean)

	Boliger med tvang N= 148 boliger Mean	Boliger generelt N= 128 boliger Mean
Gjennomsnittlig antall beboere pr boenhet med utagerende adferd i form av:		
Selvskading	1,4	1,0
Materielle skader	1,8	1,2
Angrep på andre	2,1	1,1
Selvskading, materielle skader og angrep på andre personer	1,5	0,8

Jeg spurte også om ca. hvor ofte den tjenestemottaker som viser mest utagerende adferd har slik adferd. Her ser vi, jfr. tabell 6.7, at gruppen med tjenestemottakere som viser utagerende adferd over 50 ganger pr. mnd er langt høyere i boliger med tvang enn i boliger generelt.

Tabell 6.7 – Ca. hvor ofte har den tjenestemottaker som viser mest utagerende adferd slik adferd. Prosent og antall.

	Boliger med tvang		Boliger generelt	
	Prosent	(Antall)	Prosent	(Antall)
1-5 ganger pr. mnd.	36,9	(52)	48,0	(48)
6-20 ganger pr. mnd.	24,8	(35)	27,0	(27)
21-50 ganger pr. mnd.	12,8	(18)	14,0	(14)
Over 50 ganger pr. mnd.	25,5	(36)	11,0	(11)
Totalt	100		100	
N		(141)		(100)

Slår vi sammen kategorien med utagering fra 21-50 ganger pr. mnd og kategorien over 50 ganger pr. mnd er det vel 38 % av tjenestemottakerne i boliger med tvang som viser slik adferd, mot 25 % av tjenestemottakerne i boliger generelt.

TREKK VED PERSONALET

Andre sentrale tema i spørreundersøkelsene er forhold som omhandler personalstruktur. Med personalstruktur menes her antall stillingshjemler og type stillinger, personalets utdanningsbakgrunn, personalets kjønn og alder, personalets ansettelsestid og tidligere praksis, samt personalets samlede kompetanse og behov for videreutdanning. Variabler fra begge undersøkelsene som omhandler disse tema vil bli systematisk sammenlignet i de påfølgende avsnitt.

Antall stillingshjemler og type stillinger

Tabell 6.8 – Hvor mange stillingshjemler er knyttet til boenheten. Prosent og antall

	Boliger med tvang		Boliger generelt	
	Prosent	(Antall)	Prosent	(Antall)
2-10 stillingshjemler	33,8	(49)	26,8	(34)
11-20 stillingshjemler	49,6	(72)	47,2	(60)
21-30 stillingshjemler	15,2	(22)	21,3	(27)
31-74 stillingshjemler	1,4	(2)	4,7	(6)
Totalt	100		100	
N		(148)		(128)

Alt i alt kan en si at det ikke er store forskjeller når det gjelder antall stillingshjemler i de to undersøkelsene. Men som vi ser av ovenstående tabell (6.8) er det noe vanligere med få stillingshjemler på boliger med tvang enn det er på boliger generelt. Det er 7 % flere av boliger med tvang som havner i den minste kategorien med mellom 2-10 stillingshjemler. Slår vi så sammen de to kategoriene med flest

stillingshjemer, 21-30 og 31-74 viser differansen mellom de to undersøkelsene at det er ca. 10 % flere på boliger generelt som havner i denne kategorien. Det er altså noen flere boliger på boliger generelt som har større andel stillingshjemer.

Ser en så bort i fra kategoriseringen mellom antall stillingshjemer som er gjort i tabellen ovenfor og nøyer oss med å beregne hvor mange stillingshjemer boliger med tvang og boliger generelt har i gjennomsnitt, er tallet henholdsvis 13,9 stillingshjemer for boliger med tvang og 16,3 stillingshjemer for boliger generelt.

På dette spørsmålet viser med andre ord svarene fra lederne at boliger med tvang i snitt har litt færre stillingshjemer enn boliger generelt. Som vi har sett tidligere har ikke dette sammenheng med at boliger med tvang i snitt har færre tjenestemottakere enn boliger generelt.

I spørreskjemaet ba jeg også lederne ved den enkelte boenhet gi en oversikt over hvilke stillingsbrøker som finnes. Fra tidligere forskningsprosjekter vet vi at det spesielt i helse- og sosialsektoren er en stor andel av personalet som går i mindre stillinger (Rødvei, 2000 og Trygstad m.fl. 2000). Resultatene fra de to undersøkelsene som her presenteres viser også samme tendens (jfr. tabell 6.9).

Tabell 6.9- Angi de ulike stillingsbrøkene som finnes og hvor mange som fyller hver enkelt stillingsbrøk. Gjennomsnitt (Mean)

Gjennomsnitt antall ansatte i hver stillingskategori pr boenhet	Boliger med tvang Mean	Boliger generelt Mean
Ekstravakter	5,3	4,5
0-20 % stilling	4,4	4,0
21-40 % stilling	3,8	3,5
41-60 % stilling	4,7	3,7
61-80 % stilling	3,2	3,1
81-99 % stilling	0,6	1,9
100 % stilling	5,9	3,5

Her ser vi at lederne mener personalet er omentrent jevnt fordelt i de ulike stillingskategoriene. Det er forholdsvis mange ansatte i alle stillingsbrøkene. Antallet som går i 100 % stilling er omentrent på samme nivå som for eksempel antallet som går inntil 20 % stilling, eller antallet som går bare ekstravakter. Forskjellen mellom de to undersøkelsene er heller ikke stor, den største forskjellen finner vi likevel mellom boliger med tvang og boliger generelt for de som går i 100 % stilling. I snitt er det ca. 6 av personalet som arbeider i full stilling på boliger med tvang, mens det bare er 3,5 av personalet som arbeider i full stilling på boliger generelt.

Utdanning

Når det gjelder hvor mange i personalgruppen som ikke har relevant utdanning er gjennomsnittet noe høyere i boliger med tvang enn i boliger generelt (jfr. tabell 6.10). Boliger med tvang har ifølge lederne i snitt om lag 9 ansatte uten relevant utdanning, mens boliger generelt i følge lederne i snitt har 6 ansatte uten relevant utdanning.

Tabell 6.10 - Type utdanning. Gjennomsnitt (Mean)

Gjennomsnitt antall ansatte i hver utdanningskategori pr boenhet:	Boliger med tvang	Boliger generelt
Uten relevant utdanning	8,9	6,0
Hjelpepleier	3,9	5,4
Omsorgsarbeider	1,7	1,3
Vernepleier	2,3	1,8
Barnevernpedagog	0,6	0,6
Sosionom	0,3	0,4
Annen utdanning	2,1	2,2

Det er ikke de store forskjellene mellom undersøkelsen når det gjelder type utdanning. Boliger med tvang har som vi ser noe færre hjelpepleiere, og litt høyere andel omsorgsarbeidere og vernepleiere.

Korrelasjonsanalyser viser imidlertid at det er en signifikant sammenheng mellom antall med vernepleierutdanning og antall stillingshemler (.17**). Antall ansatte med vernepleierutdanning blir relativt sett høyere jo flere stillingshemler boenheten har. Noe som bl.a. kan handle om at det å jobbe i et stort miljø med mange faglig utfordringer i større grad vektlegges av profesjonelle yrkesutøvere. Jeg finner ikke signifikante sammenhenger mellom de andre utdanningsvariablene og antall stillingshemler.

For å vite om det er slik at mine funn om antall ansatte med vernepleierutdanning blir høyere jo flere stillingshemler en har, gjelder for begge undersøkelsene, må en kontrollere disse variablene opp mot variabelen som skiller mellom undersøkelsen. Her er det slik at sammenhengen mellom antall med vernepleierutdanning og antall stillingshemler bare har signifikant sammenheng i boliger med tvang. For boliger generelt er antall med vernepleierutdanning jevnere fordelt i de kategoriene som viser antall stillingshemler.

I de funn som er presentert til nå har vi altså sett at boliger med tvang har noe færre stillingshemler knyttet til boenhetene enn hva boliger generelt har, men at de har flere som er ansatt i 100 % stilling. Dessuten er antallet uten relevant utdanning litt høyere i boliger med tvang enn hva tilfellet er for boliger generelt. Antall ansatte

med omsorgsarbeiderutdanning og vernepleierutdanning er også litt høyere i boliger med tvang. Noe av årsaken til at antall ufaglærte er den største kategorien (i begge undersøkelsene) kan forklares med den begrensede tilgangen til 100 prosent stillinger. Folkestad (2004) viser til det samme tendens og mener i den forbindelse at interessen for små stillingsbrøker neppe er stor hos dem som har utdanning og ønsker å satse på en yrkeskarriere (ibid.).

Jeg har tidligere visst til en hypotese om at personalets utdanning ofte fremholdes som en avgjørende ressurs i forhold til hypoteser som bidrar til å minske eller øke forekomsten av tvang. Velutdannet personal antas å minke behovet for tvangstiltak, selv om denne hypotesen ikke bare kan reduseres til et spørsmål om hvor mye eller hvor lang utdanning personalet har. Det er nødvendigvis ikke slik at profesjonelt utdannede omsorgsarbeidere er mer lydhøre overfor omsorgsmottakernes behov, her spiller også type utdanning en sentral rolle. I denne studien ser jeg en tendens som går i retning av at boliger med tvang har flere ansatte uten relevant utdanning enn boliger generelt, her er det i snitt 9 ansatte uten relevant utdanning, mens det i boliger generelt i snitt er 6 ansatte uten relevant utdanning. Når det gjelder forskjellen mellom type utdanning hos personalet er de svært små. Velutdannet personale vil i denne sammenhengen si de med 3-årig sosialfaglig utdanning, det være seg vernepleiere, sosionomer eller barnevernpedagoger. Det er i snitt 3,2 som har slik type utdanning i boliger med tvang, mens tallet er 2,8 for boliger generelt. Jeg kan med andre ord ikke bekrefte denne hypotesen med å si at personalet i boliger med tvang er spesielt mindre velutdannet enn personalet i boliger generelt.

I de neste avsnittene skal jeg beskrive mine funn når det gjelder variabler som omhandler kjønns- og aldersfordelingen blant personalet i de to undersøkelsene.

Kjønn og alder

Ser vi på kjønnssammensetningen i personalgruppen finner vi den største forskjellen mellom undersøkelsene når det gjelder antall menn i personalgruppen. Boliger med tvang har i snitt ca. sju menn i personalgruppen, mens boliger generelt i snitt har ca. tre menn. Forskjellen mellom undersøkelsene er mindre når det gjelder hvor mange kvinner det er i personalgruppen. Boliger med tvang har i snitt 15 kvinner, mens boliger generelt i snitt har 13 kvinner.

Ser vi så på gjennomsnittsalderen til personalet i boliger med tvang er den litt lavere enn hva tilfellet er i boliger generelt, med henholdsvis 34,6 år og 38,4 år. Tabell 6.11 viser videre at det for begge undersøkelsene under ett, er en sterk sammenheng mellom antall menn i personalgruppen og gjennomsnittsalder og mellom antall menn i personalgruppen og hvor lenge nåværende personalgruppe i snitt har vært ansatt i boenheten.

Tabell 6.11 – Ulike faktorerers betydning i forhold til antall menn i personalgruppen

	Pearsons r –
Gjennomsnittsalder til personalet	-.43**
Hvor lenge har nåværende personalgruppe i snitt vært ansatt i boenheten	-.24**

** signifikant på.01 nivå.

Når det gjelder sammenhengen mellom antall menn i personalgruppen og gjennomsnittsalderen til personalet viser tabell 6.12 at sammenhengen går i retning av at jo yngre tjenesteyterne er desto flere menn er det i personalgruppen. Kontrollerer vi denne sammenhengen opp mot hver av de to undersøkelsene finner vi at sammenhengen bare er signifikant for boliger med tvang.

Tabell 6.12 – Gjennomsnittsalderen til personalet sett i forhold til antall menn i personalgruppen. Prosent og antall

	Antall menn (N=254)			
	Ingen menn Prosent (antall)	1-5 menn Prosent (antall)	6-15 menn Prosent (antall)	Over 15 menn Prosent (antall)
Gjennomsnittsalder 25-30 år	- (-)	14,1 (22)	24,6 (14)	71,4 (10)
Gjennomsnittsalder 32-35 år	11,1 (3)	26,3 (41)	40,4 (23)	14,3 (2)
Gjennomsnittsalder 36-40 år	40,7 (11)	35,3 (55)	31,6 (18)	14,3 (2)
Gjennomsnittsalder over 40 år	48,2 (13)	24,3 (38)	3,4 (2)	- (-)
Total %	100	100	100	100
(Sum)	(27)	(156)	(57)	(14)

Det er også slik at jo flere menn man har i personalgruppen, jo kortere ansiennitet har personalet i boenheten. Det kan med andre ord se ut til at en i boliger med tvang bevisst rekrutterer flere menn i personalgruppen. Her er det som vi har sett flere menn med kort ansiennitet og det er flere menn i de yngste alderskategoriene. Jeg kommer tilbake til en analyse med utgangspunkt i kjønn i Kapittel 9, hvor jeg retter fokus på hvordan det mannlige og kvinnelige personalet håndterer tvangsreguleringen i det daglige omsorgsarbeidet.

Ansettelsestid og tidligere praksis

Når det gjelder hvor lenge den enkelte har vært ansatt i boenheten er det som vi ser av tabellen nedenfor (6.13) vanligere med kort ansettelsestid (0-1 år) i boliger med tvang enn i boliger generelt. Dette kan ha sammenheng med at gjennomsnittsalderen hos personalet i boliger med tvang var noe lavere enn i boliger generelt, med henholdsvis 34,6 år og 38,4 år.

Tabell 6.13 - Hvor lenge har nåværende personalgruppe i snitt jobbet i Boenheten? Prosent og antall.

Gjennomsnitt ansettelsestid i boenheten	Boliger med tvang		Boliger generelt	
	Prosent	(antall)	Prosent	(antall)
0 - 1 år	9,6	(12)	4,4	(5)
1,1 – 3 år	28,0	(35)	30,7	(35)
3,1 – 6 år	48,8	(61)	50,0	(57)
6,1 – 13 år	13,6	(17)	14,9	(17)
Totalt	100		100	
N (antall boliger)		(125)		(114)

Regner vi gjennomsnittlig ansettelsestid (uavhengig av de ulike kategoriene) er det svært liten forskjell mellom undersøkelsene. Boliger med tvang har et snitt på 4,1 år og boliger generelt på 4,3 års tjenestetid i boenheten.

AVSLUTNING

I dette kapitlet har jeg gjort en komparativ beskrivelse av strukturelle trekk ved boenhetene som inngår i de to kvantitative undersøkelsene. Svært mange variabler/spørsmål er tatt med i de sammenligningene som er gjort, og jeg skal derfor forsøke å oppsummere de mest relevante forskjellene mellom boliger med tvang og boliger generelt, selv om jeg må presisere at jeg ikke finner de helt store forskjeller mellom hvordan boliger generelt ”ser ut” og hvordan boliger med innslag av tvang ”ser ut”.

Når det gjelder type bolig viser mine undersøkelser at det er vanligere med mer fellesareal i boliger med innslag av tvang. Bokollektivet er med andre ord oftere representert her. Tilsvarende er det oftere at boliger generelt har egne leiligheter uten fellesarealer. Når det gjelder trekk ved tjenestemottakerne har vi sett at det i snitt er fem (4,8/4,9) tjenestemottakere i de 277 boenheter som inngår i de to undersøkelsene. Det er med andre ord ingen forskjell her mellom undersøkelsene. Derimot er det slik at gjennomsnittsalderen til tjenestemottakerne i boliger med tvang er noe lavere enn den er for tjenestemottakerne i boliger generelt. Med hensyn til tjenestemottakernes grad av utviklingshemming det en svært svak tendensen i retning av at boliger med tvang har færre tjenestemottakere med lett-

og moderat grad av utviklingshemming, mens det ikke er forskjeller mellom undersøkelsen når det gjelder hvor mange av tjenestemottakerne som har alvorlig grad av utviklingshemming. Boliger med tvang har derimot flere tjenestemottakere enn boliger generelt som har en eller annen form for utagerende adferd. I tillegg er det slik at hyppigheten av utageringen er langt større i boliger med tvang.

Sammenligninger som omhandler trekk ved personalet har vist at boliger med tvang i snitt har noe færre stillingshemler, enn boliger generelt. Det er dessuten flere ansatte i boliger med tvang uten relevant utdanning. Når det så gjelder kjønnssammensetningen har boliger med tvang langt flere menn i personalgruppen. Boliger med innslag av tvang har i snitt 7 menn i personalgruppen, mens boliger generelt har et snitt på 3 menn. Gjennomsnittsalderen til personalet er også lavere i boliger med tvang. De har dessuten noen flere med kortest ansiennitet (0-1 år) enn personalet i boliger generelt.

KAPITTEL 7

FORTELLINGEN OM TJENESTEMOTTAKERNE OG DERES BOMILJØ

INNLEDNING

I dette kapitlet skal jeg presentere de fem tjenestemottakerne og de fem boligene som inngår i den kvalitative observasjonsstudien. I den forbindelse føler jeg behov for å presisere at Kapittel 6A/4A i sosialtjenesteloven bare gjelder i forhold til enkelte personer med psykisk utviklingshemming. Reglene er altså bare aktuelle for de personer som i tillegg til diagnosen psykisk utviklingshemming, har adferdsproblemer som gjør at det oppstår fare for vesentlig skade, enten på dem selv eller omgivelsene. Personer med en annen primærdiagnose, som for eksempel autisme, kan også omfattes av reglene hvis vedkommende i tillegg har diagnosen psykisk utviklingshemming. En person må altså ha fått diagnosen psykisk utviklingshemming før en kan vurdere å iverksette tiltak etter kap. 6A/4A.

I HAGEBYVEIEN HOS PETTER

Dette er en ganske ny bolig, litt moderne i utformingen og ikke lik de mange boligene som ellers er bygd for utviklingshemmede etter reformen. Generelt sett er mange av disse boligene utformet relativt likt som lave små rekkelignende hus, ofte med den samme lyse gule (eller sennepsgule) fargen. Dette var derimot en bygning med flere etasjer, bygd med mange kriker og kroker, litt utformet som et kråkeslott. Det var grønne yttervegger og mange små verandaer plassert rundt omkring. Rundt hele bygningen var et høyt stålnettinggjærde, med en stor port. Dette gjerdet brøt veldig med resten av bygningen. Ved inngangsdøren, som var låst, var det flere ringeklokker. Navnene til de som bor i boligen sto ikke på noen av ringeklokkene, det var bare to av ringeklokkene som var merket. Den ene med personalrom og den andre med kontor.

I denne boligen bor det fire personer. De har hver sin leilighet, to i første og to i andre etasje. I tillegg er det et fellesrom i kjelleren, som på dagtid blir kalt for dagsenter eller treningsrom. Her er det en sofagruppe, et langbord med stoler rundt og noen bokhyller med forskjellige spill. Rommet har lyse vegger og er temmelig ribbet for bilder, gardiner og løse gjenstander. I tillegg er det et lite kontor og ett personalrom i boligen. Personalrommet er ganske overfylt med permer, bøker,

diverse oppslag på veggene, tv, hvilestol, spisebord, kjøkkenkrok osv. Det er tydelig at dette rommet har mange formål.

Petter bor i en av disse leilighetene. Han er født i 1980. Petter har diagnosen autist og psykisk utviklingshemming. Han har så å si ikke noe verbalt språk, bortsett fra at han kan gjenta enkelte ord og vise noen tegn hvis han blir oppfordret til det. Han har i tillegg en svært utfordrende adferd, som kan gi seg utslag i at han slår, klyper, roper og kaster gjenstander. Før han flyttet inn i Hagebyveien i 1999 bodde Petter på institusjon. Petters leilighet består av en gang, soverom, bad, bod, stue og kjøkken. Veggene i alle rommene er lyse, det henger ingenting på veggene, og det er ikke gardiner eller gulvtepper i leiligheten. Personalet forteller at de har prøvd å henge opp gardiner i leiligheten, men at disse rives ned så fort han får sjansen. De har også tidligere hatt bilder og noe pynt stående rundt i stuen, men han ødelegger alt og kaster det i veggen eller på oss, sier personalet. Leiligheten er ”minimalistisk” møblert, med lyse tremøbler og en sort skinnsøfa.

Døren inn til leiligheten er alltid låst, selv når personalet er inne i leiligheten. Dette gjelder for så vidt alle dørene inne i denne bygningen. På kjøkkenet er det i tillegg et lås på den ene skapdøren. Dette skapet inneholder ulike typer snop, som seigmener, chili-nøtter, sjokolade, kaffe, lett øl, saft osv. Personalet bruker dette som premiering eller forsterkninger i arbeidet. For eksempel ved at Petter får ett par seigmener når han har fulgt instruksjoner fra personalet. Personalet kaller dette skapet for ”forsterkningsskapet”. I de andre kjøkkenskapene til Petter er det ikke noe mat, ei heller i kjøleskapet. Begrunnelsen jeg fikk for dette var at personalet ikke har lov å låse skapene (bortsett fra forsterkningsskapet?). Dette er også grunnen til at Petters matvarer er plassert på et rom utenfor leiligheten hans, i en annen etasje av bygningen. Personalet forteller at hadde maten stått i skapene på kjøkkenet inne i leiligheten hans ville han ha spist opp alt som var der. Personalet henter derfor maten hans i et skap i andre etasje, tar det med seg inn på personalrommet, og lager ferdig maten hans der. Det er kun tallerkenen med den ferdige porsjonen mat som tas inn til Petters leilighet og serveres han. Hvis han ikke spiser opp maten, kaster de restene inne på personalrommet. ”*Vi kan ikke engang la matsøppelet stå inne i leiligheten hans, han spiser fra søppelet også hvis han får anledning*”, sier en av personale. Det kan også nevnes at Petter er høy og slank. Det er med andre ord ikke problemer knyttet til overvekt eller fedme som er årsaken til at han ikke har maten tilgjengelig i leiligheten sin. Det er derimot ut i fra at personalet ønsker å strukturere måltidene hans og kontrollere hvilken type mat han spiser og hvor mye.

Det er lite kontakt mellom de fire beboerne som bor i Hagebyveien. Hvis for eksempel Petter er på fellesrommet i kjelleren er det stort sett alltid bare han av

beboerne og to av personale som er der samtidig. Som regel er de der for å drive med særtrening. Rommet brukes så å si aldri til felles aktiviteter for alle beboerne samtidig. Han har heller aldri felles måltider med de andre. Personalet forholder seg til en rekke programmer når det gjelder hva særtreningen skal inneholde. Blant annet et program for kroppsdeler funksjon (hva kan du gjøre med munnen?), et program for objekters funksjon (hva spiser du med?), et program for bevegelser (ta på ben, eller armer, nese, øyne, ører. Eller, ta på begge ører og strekk tunga ut, kom hit, gå vekk, flytt deg). Personalet trener også på å få tjenestemottaker til å si ”gå vekk” eller ”flytt deg”, i stedet for at vedkommende skal gå rett på folk. Enkelte ganger provoserer personalet tjenestemottaker opp i situasjoner hvor han må be om at de flytter seg eller går vekk. De kan for eksempel stille seg i døråpningen inn til stuen når de ser at Petter kommer og skal forbi. Når han ber om at de skal flytte seg, gjør de det, men ikke før. Særtreningen preger hele døgnet til Petter, og gjennomføres uavhengig av om det er dag eller kveld, helg eller hverdag. Personalet mener dette har ført til at Petter kan mye, selv om de ikke vet om han forstår, eller om det bare er mekanisk innlært.

Felles for alle de fire som bor i denne boligen er de har en svært strukturert dagsplanstyring. Begrunnelsen for dette er at stram struktur er en forutsetning for å kunne lære å velge. De fire beboerne har alle diagnosene autisme. En av personale forteller meg at autister ikke har noe tidsbegrep. Det er derfor viktig å bidra til å skape forutsigbarhet i hverdagen. *”Har man en strukturert hverdag, kan man skape forutsigbarhet og man unngår dermed en del problemadferd”*. En filofax representerer den strukturerte dagsplanstyringen. I denne filofaxen er det et bilde av alle aktiviteter som skal gjennomføres. I tillegg er det bilder av de ulike handlingskjedene som inngår i hver aktivitet. *”Denne struktureringen er også viktig for å strukturere personalet. Det er med å begrense makten til personalet, og det er viktig. Hvis ikke får personalet for mye makt, da kan vi gjøre det vi måtte ønske – nå kan vi ikke det, fordi vi skal følge filofaxen”*. Formålet med de detaljerte handlingskjedene er å gjøre beboerne så selvstendige som mulig. I den forbindelse uttrykker en av personale at *”de (personalet) har en målsetting om at de skal kunne jobbe mest mulig med hendene på ryggen”*. En av personale begrunner denne målsettingen med at: *”det betyr at de (beboerne) blir selvstendige og at vi (personalet) bare står å ser på”*. Det poengteres videre av en av personalet at *”Jeg har for eksempel aldri snakket så mye som etter at jeg begynte å jobbe her, vi snakker hele tiden i form av å gi ros og forsterke det positive”*. Av og til får Petter lov å velge rekkefølgen på ting selv, for eksempel i forhold til å brette klær, tørke støv, og vaske gulv.

I tillegg til dagsplanstyringen er det en rekke miljøregler knyttet til beboerne og personalet. Eksempler på viktige miljøregler er blant annet: *”å hele tiden fokusere*

på det som er bra, stopper vedkommende opp skal man fokusere på neste ledd i handlingskjeden, fokusere på andre ting enn det som er problemet, for eksempel noe som er uforenelig å gjøre samtidig med problemadferden. Slår vedkommende seg mot låret, be han om å klappe i hendene sine i stedet”.

Det er ca. 30 tjenesteytere som jobber i denne boligen. Av disse er rundt 20 menn og 10 kvinner. En stor andel av personalgruppen jobber i redusert stilling eller har bare dette som ekstrajobb ved siden av studier eller annen sysselsetting. 13 personer av de som inngår i personalgruppen er studenter eller ufaglærte, mens 11 har tre-årig sosialfaglig høyskoleutdanning og omentrent seks personer har videregående skole med helse og sosialfag. I det skriftlige materialet som finnes i permer og lignende på personalrommet, omtales personalet som trenere.

Begrepsbruken blant personalet i boligen er svært entydig. Særtrening, måladferd, adferdsspesifikk ros, nuppebrett, instruksjer, problemadferd, handlingskjeder og registreringer er begreper som går igjen og som hele personalgruppen bruker i dagligtalen i boligen. Det er ikke bare språkbruken som er entydig og klar, boligen preges også av en detaljerte reguleringer når det gjelder miljøregler, dagsplanstyring gjennom filofax-system og en sterk vektlegging av lik opptreden fra hele personalgruppen.

I MYRVEIEN HOS LARS

Første gangen jeg skulle til boligen i Myrveien, var jeg veldig usikker på om jeg var på riktig sted. Dette skyldes først og fremst at jeg ikke fant noen tegn utenfor huset som fortalte meg at det var her Lars bodde. Det sto ikke navn på postkassen, bare husnummer, det var heller ingen dørskilt eller navn på ringeklokka. For det andre var også dette huset svært ulikt andre omsorgsboliger som jeg hadde besøkt eller sett tidligere. Dette var en av flere like eneboliger som sto på rekke og rad nedover veien. Husene hadde noe ulik farge, dette og et par til var svarte. Til tross for at jeg var svært usikker på om jeg var kommet til riktig hus, bestemte jeg meg for å ringe på dørklokken. Like etterpå kom det en mann og åpnet døra, og før jeg rakk å spørre om jeg var kommet til riktig adresse sa vedkommende som åpnet ”hei, vi satt akkurat å venta på deg – du må være Tina”. Vedkommende var boveileder, og mens vi sto i gangen kom han som bor her, springende. Han heter Lars og er født i 1967.

Lars har bodd i denne boligen siden 1991. Han har tidligere bodd i flere bofellesskap/miniinstitusjoner i denne kommunen. Lars har diagnosen psykisk utviklingshemmet og autisme. Denne boligen er den eneste i mitt materiale som er utformet som en enebolig, og hvor det bor bare en person. I tillegg til at dette er Lars sitt hjem, er det også arbeidsplass for ca. 10 personer, noe som også fremgår

av rominndelingen. Vegg i vegg med stua til Lars er det et ganske stort rom som personalet disponerer. Dette rommet har mange funksjoner. Det er blant annet kontor, garderobe og personalrom. Rett innefor døren til dette rommet som personalet kaller for "personalrommet" er det noen knagger til å henge fra seg uteklær på. På gulvet nedenfor står det masse tøfler og sandaler. Det er også en stor vinkelsofa i rommet med et tilhørende salongbord. Langs veggene er det en del bokhyller fylt med permer og bøker. I andre enden av rommet er det et skrivebord (kontorplassen) med en stor oppslagstavle hengende på veggen over bordet. Her henger turnusliste, en avføringsliste, og noen lapper med beskjeder på osv.

Den faste staben rundt Lars består som nevnt av 10 personer. Av disse er 6 menn og 4 kvinner. I tillegg er det to menn som står oppført som vikarer. Ingen av de ansatte har relevant utdanning. Den som har vært lengst ansatt på boligen har vært ansatt i 10 år, men det som kjennetegner flertallet i personalgruppen er at de har relativt kort ansiennitet. Noen av de ansatte har litt erfaring fra arbeid med psykisk utviklingshemmede, mens andre er hentet inn "rett fra gaten" og har ingen erfaringer med utviklingshemmede. De brukte selv uttrykket "gatebarn" og "vi kommer rett fra gata" om seg selv. Mange av de ansatt er i deltidsstillinger. Tre har 100 % stilling, ellers varierer det fra stillingsandeler på 28 % til 90 %. Lars har 2:1 bemanning på dag og kveld, mens det på natt er 1:1 bemanning, med en ekstra bakvakt. De ansatte har "husmøte" en gang hver 14. dag som varer ca. 1 ½ time hver gang.

Døgnet er delt inn i tre vaktperioder, personalet bruker begrepene dagvakt, kveldsvakt og nattevakt. Etter hver vakt skriver personalet i "rapport-boka". De har en 12. punkts sjekklister som de bruker når de skriver hva som har skjedd i løpet av vakta. Her er det blant annet viktig å få med forhold som handler om hvor mye eller lenge Lars har sovet, hva han har spist/drukket, hvilket humør Lars har vært i, og i hvilken grad han har vært snakkesalig, og selvstendig. Antall toalettbesøk og hvordan disse har forløpt skal også tas med i rapporten. I tillegg skal det gjøres rede for hvilke medisiner han har fått, og om det ellers har skjedd noe spesielt, for eksempel om det har vært "onaniepisoder", utageringer osv. Foruten alle disse punktene som skal med i "rapport-boka", skal det også føres tvangsmiddelprotokoll hvis det har vært brukt tvang.

Hverdagen til Lars er i prinsippet strukturert ut i fra hva personalet mener er en normal døgnrytme. Tidsmessig og aktivitetsmessig er døgnets struktur symbolisert på en stor dagtavle som henger på veggen i stuen. Tavlen er omtrent to meter lang og en meter høy. Ved siden av tavlen henger en boks med bilder av Lars og ulike symboler. Som for eksempel bilde av en bil, en matvarebutikk, svømmebasseng, ryggsekk, ASV-bedriften osv. I denne boksen ligger det også et bilde av hver

enkelt i personalgruppen. Tavlen er delt i to like store deler. Øverst henger det bilde av de to som er på dagvakt, et bilde av Lars i sengen, bilde av Lars på badet for å ta morgenstell, frokostbilde osv. De fleste av dagens gjøremål er det hengt opp bilder for. Det som skiller tavlen i to er en stor og lang trefjøl. Den er merket av med 20 tall, fordi det er 20 dager mellom hver gang Lars skal hjem. For hver dag som går flytter de et bilde av bilen han pleier å reise hjem med bortover på tavlen. Formålet med dagtavlen og nedtellingen av antall dager til hjemreise er at han skal få oversikt over hva som skal skje, med hvem og når. I utgangspunktet er rutinene slik at personalet skal begynne hver vakt med å gå gjennom dagens aktiviteter med han, og etter hver aktivitet skal Lars ta ned bilde fra tavlen og legge det i ferdigboksen som er en liten kasse som er skrudd opp på veggen. Det er imidlertid flere av personalet som ikke vektlegger bruken av dagtavlen og som heller ikke forholder seg til de aktiviteter som er satt opp for de enkelte dager. Dette er imidlertid ikke noe som problematiseres av personalet selv eller leder ved boligen. For enkelte av personalet er tanken eller begrunnelsen for å se bort i fra dagtavlen mer knyttet til at Lars selv må ta initiativ til hva som skal skje og hva han har lyst til å gjøre.

To dager i uka er Lars på arbeid ved en vernet bedrift. Her er han sysselsatt med å lage nøkkelringer eller makulere papir (ASV). En av gangene jeg var med Lars og to fra personalgruppen på ASV ble Lars satt til å makulere papir. Han virket svært uinteressert og satt bare og så på makuleringsmaskinen uten å gjøre noe som helst. Slik satt han i ca. en time, før en av arbeidslederne der klarte å motivere han til å putte to ark i maskinen. Lars var en av åtte som var på jobb denne dagen, foruten veiledere/arbeidsledere. Lars så ikke ut til å bry seg om noen av de andre som var der. Etter en tid gikk vi til spiserommet for å ta lunch-pause. Lars tar frem medbrakt matpakke, men spiser ikke av den. Han virker mer og mer urolig og begynner å spytte. Personalet reagerer umiddelbart på spytingen og fører Lars ut av spiserommet. Vi går rett til garderoben og henter yttertøyet vårt og forlater arbeidsplassen. Personalet forklarer meg at Lars ikke får lov å spytte når han er inne, og spesielt ikke når han sitter sammen med andre. Derfor er regelen at de skal forlate og gå hjem når slikt skjer på ASV. Selv om Lars har dette jobbtilbudet to dager i uken er det ofte at han ikke er der. Hvis han er urolig på morgenen, ikke vil spise frokost eller utagerer på en eller annen måte, så avlyser personalet avtalen med ASV.

Når det gjelder den ideologiske forankringen av omsorgsarbeidet som ytes til Lars, har denne gjennomgått store forandringer de siste årene. Tidligere hadde omsorgsarbeidet en klar adferdsterapeutisk profil. Personalet fremstiller dette med begreper som håndledning, handlingskjeder, rekonstruering av adferd, krav-situasjoner, utpauser, motstandstrening osv. Målet hadde tidligere vært å avlære

uakseptabel adferd ved hjelp av utpausing, holding på stol og rekonstruksjoner ved de fleste av dagliglivets aktiviteter. Dette var Lars oppholdt med store deler av dagen. Dette opplegget førte til konflikter innad i personalgruppen, mellom pårørende, tilsynsapparat og det øvrige hjelpeapparat. Noe som også resulterte i store endringer i personalgruppen og ny boveileder og veileder for personalgruppen. Det ble samtidig satt i gang et prosjekt hvor formålet var minst mulig bruk av makt, tvang og press. Ideologiskiftet besto blant annet i å fjerne rekonstruksjoner, håndledning ble begrenset og en del måladferd for utpausinger ble også umiddelbart fjernet. Resultatet ble i følge personalet at antall utagginger sank dramatisk. Personalet uttrykker at filosofien nå er ”brukerstyring”. Dette uttrykker de blant annet ved å si at ”vi må ta de utviklingshemmede for det de er, og ikke prøve å forandre dem – de er ikke som oss, og skal heller ikke bli det”. En av personale illustrerer ideologiskifte med følgende ord:

”Før ble det brukt mye tvang for å få Lars til å gjøre ting selv. Han ble stilt mange krav til – noe som førte til mye utagering og mer bruk av tvang. I dag brukes det nesten ikke tvang – og det er fordi vi er sluttet å stille så mange krav til han. I dag hjelper vi han mer, vi gjør ting for han. Vi gjør det han ikke selv vil gjøre. Dette bidrar også til at han ikke er så selvstendig lengre, men det gjør vel ikke noe? Vi tror at det var alle krav-situasjonene som gjorde at han utagerte så mye tidligere”.

Personalet forteller også at de er redde for at det skal bli ansatt fagpersoner som ”tenker adferdsterapi”, nå som de føler at de er på riktig vei. Personalets oppfatning av omsorgsarbeidet er at de skal være der for å gi hjelp og service til Lars.

I STRANDVEIEN HOS BJØRN

Bjørn er født i 1986 og bor i et stort gammelt herskapshus i Strandveien. Her bor han sammen med tre andre ungdommer. Boligen er utformet som et bokollektiv. Bjørn og de andre ungdommene har hvert sitt soverom, men ellers så deler de på det øvrige arealet. Det vil si at rom som stue, kjøkken, bad, treningsrom osv. er felles. Denne boformen er ikke ideell for de fire ungdommene. Det er ofte slik at uro fra en av ungdommene smitter over på de andre og at det resulterer i ulike former for utagerende adferd. I utgangspunktet legger den boform som kollektivet representerer opp til utstrakt sosialt samvær. Det være seg felles middager eller sosiale samlingsstunder rundt tv-apparatet. Slik fungerer det imidlertid ikke. Ungdommene må i stor grad skjermes for hverandre. Noe som blant annet betyr at om Bjørn sitter på kjøkkenet og spiser middag, så får de andre vente til han er ferdig. Det er sjelden at noen av dem spiser sammen.

Alle de fire ungdommene her har diagnosen autisme. I tillegg til autisme, har Bjørn diagnosen psykisk utviklingshemming og epilepsi. Han har bodd i denne boligen

siden 1993. Felles for alle disse fire ungdommene er at de flyttet hit på grunn av at foreldrene ikke lengre klarte å ha dem boende hjemme. De har store hjelpebehov og svært krevende adferd. Verken Bjørn, eller noen av de andre ungdommene her har verbalt språk. De bruker litt tegn, men kommuniserer mest gjennom at de peker på pictogrammer.

Dagene i boligen er svært strukturerte. Sammen med personalet setter den enkelte ungdom opp detaljert dagsplan for deler av dagen – det lages ikke en dagsplan som gjelder for hele dagen – bare for noen få timer om gangen. Dette gjøres ved at de fester 4-5 bilder av ulike aktiviteter på en borrelåsstrimle som er limt på et A4 ark og når alle aktivitetene er gjennomført lages en ny remse med bilder av nye aktiviteter. Alt som skal gjøres illustreres med bilder på disse strimlene. Dagsplanen tas av og til med rundt i huset og eventuelt ut på tur. En av personale forteller meg at de er avhengig av dagsplantavlene med bilder for å kunne kommunisere med ungdommene og motivere dem til ulike aktiviteter.

Jeg kom inn på rommet til Bjørn mens han og en av personale satt ved et bord ved vinduet. Bjørn var akkurat ferdig med en aktivitet og skulle derfor ta bort bilde av det han nettopp hadde gjort, og legge det tilbake i bilde-skuffen, og se på dagsplanen hva som var neste aktivitet. Neste aktivitet på Bjørns dagsplan var ”rød-pause” – noe som betyr at Bjørn skal ned i kjelleren hvor det er et rom med sofa, stereoanlegg, trampoline, klatrestativ, ribbevegg osv. Rød-pause til forskjell fra blå-pause betyr at han kan, om han vil, bruke ulike stimuli i pausen. For eksempel ligge eller sitte i sofa og høre på musikk. Etter at Bjørn hadde ligget på sofaen en stund og hørt på musikk reiste han seg opp og begynte å hoppe og danse rundt i rommet. Slik holdt han på i noen minutter, før han slang seg ned på sofaen igjen. Etter en stund sa personalet til han at nå var rød-pause over og at han derfor måtte reise seg opp.

Noe av det første som skjedde da jeg kom til Strandveien, var at jeg fikk en innføring i hvordan jeg skulle beskytte meg mot lugging, slag, spark osv. Jeg fikk beskjed om at jeg hele tiden måtte tenke over hvor jeg sto plassert i forhold til ungdommene og at jeg burde holde armene mest mulig opp i høyde med hode slik at jeg var beredt til å beskytte meg. Jeg fikk også beskjed om å ta av meg ørepynt og å sette opp håret, slik at det ble vanskeligere å få/ta tak i.

Personalgruppen består av ca. 20 personer, hvorav 11 er kvinner og 9 er menn. Omtrent halvparten av personalgruppen har tre-årig høgskoleutdanning innenfor vernepleie, barnevern eller sosialt arbeid. Tre ansatte har helse- og sosialfaglig utdanning fra videregående skole. De resterende (sju) er ufaglærte eller studenter.

Det er personalmøte hver onsdag hvor hele "kjerne-personalet" møter. "Kjerne-personalet" er godt samkjørte, men de synes det er litt problematisk å få viderefremmet all informasjon til de som er i mindre stillinger. Noen av disse rekker ikke å sette seg godt nok inn i ulike rutiner. Det er organisert slik at det er en "små-gruppe" rundt hver ungdom. Det vil si at det er to av de faste personale som har et spesielt ansvar for den ungdommen de er små-gruppe for.

Personalet er opptatt av å overse negativ adferd og å forsterke det positive. Ideologisk sett fremhever personalet at det jobbes etter adferdsterapeutiske prinsipper. Men det poengteres at denne tilnærmingen ikke brukes "slavisk". En av personale sier det slik: *"Vi bruker også andre metoder – tror vi bruker det som passer i forhold til de ulike ungdommene og i forhold til de situasjoner som måtte oppstå. Men samtidig er det viktig å understreke at adferdsterapien ligger til grunn for det faglige arbeidet"*. En gang i året har personalet internseminar. På disse seminarene er det kurs i adferdsmodifikasjon som prioriteres. I og med at personalet må håndtere en del utfordrende adferd fra ungdommene har de også vært opptatt av å lære seg mer om metoden "Terapeutisk mestring av vold". En av personale forteller at *"denne metoden har vært viktig for at vi skal lære oss hvordan vi skal takle vold og angrep fra ungdommene"*. En annen viktig side ved det omsorgsarbeidet som utøves i Strandveien er at de har omorganisert fra en flat struktur til en mer hierarkisk struktur. Dette betyr at de med relevant utdanning som går i 80 % stilling eller mer har mest ansvar. Disse utgjør "små-gruppene" som er rundt hver enkelt av ungdommene. De ufaglærte og de med mindre utdanning må først å fremst ta seg av forefallende arbeid i boligen, som for eksempel vasking, rydding, matlaging osv. En begrunnelse for dette er at en ikke vil sløse med de faglige ressursene.

I SKOGVEIEN HOS TOVE

Tove har egen leilighet på et bo- og servicesenter for eldre. Her bor det tre personer med psykisk utviklingshemming, en ung dame med multippel sklerose, mens de resterende er eldre som er her fordi de har behov for alders-/sykehjemsplass. Tove er født i 1944. Store deler av sitt liv har hun tilbrakt på sentralinstitusjon for psykisk utviklingshemmede. Bo- og service senteret, som er relativt nytt, ligger i landlige omgivelser i et boligfelt med barnefamilier, skole, butikk, idrettshall, kirke osv. Tove har egen leilighet i dette senteret. Leiligheten ligger i annen etasje, vegg i vegg med leiligheter av samme type som Toves. Hennes nærmeste nabo er en av de andre psykisk utviklingshemmede, samt en eldre dame som bor her fordi hun er avhengig av hjelp og pleie. I tillegg til den enkeltes leilighet er det en del felles

arealer i senteret. Det finnes bl.a. aktivitetsrom, kafé, resepsjon, kontorer og personalrom. Kafeen er plassert sentralt i bygningen og fungerer som et naturlig møtested for beboerne ved senteret, personalet og pårørende/besøkende.

Det var ingen som visste noe om Tove da hun flyttet hit, en tid etter HVPU-reformen. Hun ble i stor grad overlatt til seg selv i leiligheten. Personalet her var bare innom henne av og til og hjalp henne med diverse gjøremål. Ingen særskilte ressurser var satt av til å bistå Tove. Etter en stund truet naboene hennes med å lage medieoppslag fordi hun var en plage for flere av de andre som bodde her. Hun laget mye støy, ropte og skrek og opptrådte støtende overfor de andre beboerne. Hun kunne bl.a. komme ned i fellesarealet iført bare truse (bleier) og singlet. Dette førte til en konflikt mellom Tove og de øvrige beboerne på senteret. En konsekvens av denne konflikten var at det ble søkt om prosjektmidler for å få laget et bedre og tilpasset opplegg rundt Tove. Habiliteringstjenesten ble involvert og krevde at Tove måtte få avsatt egne ressurser knyttet til seg. Etter hvert fikk man ressurser, og det ble satt i gang et prosjekt som skulle bidra til å skape et trivelig hjem for henne, sørge for å få til et dagtilbud, en tilrettelagt arbeidsplass, samt et fast personale som kunne jobbe med henne.

Tover har en måte å opptre på som gjør at hun ofte blir avvist av omgivelsene sine. Hun banner, sier ”stygge ting”, roper osv. Adferden fører henne ofte opp i konflikter og de andre beboerne vil ikke ha noe med henne å gjøre. Når hun blir avvist, blir hun mer aggressiv og ødelegger ting rundt seg. Hun har bl.a. knust mye av inventaret i leiligheten sin, samt sparket og slått hull i vegger. Personalet uttrykker at de tror Tove nærmest ”går inn for å bli avvist”, de begrunner dette bl.a. med at ”det er det hun er vant til”. Hun beskrives som lite utholdende i alt hun foretar seg og adferden preges av alle avvisinger hun har blitt møtt med. Det er spesielt når det stilles krav til henne at hun utagerer.

Et av målene med prosjektet som ble satt i gang rundt Tove var å få på plass et dagtilbud. Hun fikk tilbud om en vernet arbeidsplass. Men hun fungerte ikke så godt her heller. Etter kort tid ville ikke arbeidslederne og kollegene lengre ha henne dit. De mente bl.a. at hun passet dårlig inn, hun var lite utholdende i jobb-sammenheng og den vernede arbeidsplassen hun var på krevde også i følge personalet for mye effektivitet/produktivitet. Toves arbeidsdager endte ofte i konflikter med arbeidsleder og kollegaer. Noe som gjorde at hun urinerte på seg, av og til også med avføring, dette mente man hun gjorde for å komme seg fort hjem fra jobb. Den første tiden etter at Tove fikk tilbud om tilrettelagt arbeid gjorde de alt de kunne for å få henne på jobb om morgenen. Etter at Kapittel 6A/4A trådte i kraft bestemte de seg for å la Tove velge om hun skulle på jobb eller ikke. De

opplevde da at hun hadde et noe ambivalent forhold til å dra på jobb. Når for eksempel bussen var gått, uttrykte hun ofte at hun vil dra på jobb likevel. Men da var det for sent.

Toves adferd har begrenset hennes sosiale liv. Det var eksempelvis vanskelig å komme seg ut, bl.a. fordi buss var et lite egnet transportmiddel. Etter "mye kamp" fikk personale tilgang på en egen bil som de skulle benytte slik at Tove kom seg mer ut. En annen begrensning med å dra ut, spesielt før hun fikk tilgang til egen bil, var at hun ikke godtok å betale for noe. Det var uaktuelt å for eksempel betale bussbillett. Hun nekter også å betale hvis hun er i butikker og på kafeer, og personalet må derfor gjøre opp på en diskre måte, hun gjør under ingen omstendigheter opp for seg selv.

Personalet mener at den fysiske strukturen bidrar til mye av tvangsbruken rundt Tove. De sier blant annet at om Tove hadde hatt en annen bolig og alt hadde vært lagt bedre til rette for hennes behov, så ville mange av reglene, og mye av makt og tvangsbruken vært unngått. Personalet forteller at de nå ofte må gripe inn med makt og tvang fordi de må ta hensyn til de eldre som bor på senteret. I en periode måtte de ta Tove med makt bort fra fellesarealene fordi hun var så pågående overfor de andre beboerne. Når de tok henne med makt og førte henne til leiligheten, ble hun ofte veldig frustrert og utageringen ble bare verre. Hun pleide også å gå inn i leilighetene til de andre beboerne, og personalet måtte derfor begynne å overvåke henne. I dag medisineres hun bl.a. fordi en vil dempe aggresjonen og maniene hennes. Noen av maniene går blant annet ut på at hun er voldsomt pertentlig og bretter på klær og det meste i leiligheten og legger det i stabler rundt i stuen.

Personale forteller at Tove må læres opp til å bestemme eller velge selv, fordi hun ikke er vant til å gjøre dette. Hun har levd store deler av livet på store institusjoner. Hun utagerer når hun stilles krav til. I dag gjør hun stort sett som hun vil, det stilles ikke fullt så mange krav til henne. I de tilfellene der personalet mener at de må få henne til å gjøre eller ikke gjøre noe, stiller de henne overfor noen alternativer, slik at hun selv må velge hva hun skal gjøre. *"Vi gir henne begrensede alternativer som hun må velge mellom, det er på en måte "frivillig tvang". Vi må med andre ord være strategiske, slik at hun føler at det er hun som bestemmer og får lyst til å gjøre det vi motiverer henne til"*.

Jeg har vært inne på at de fysiske strukturene er uheldige for Tove og at disse er med på å skape mange konflikter og reguleringer som nettopp skyldes at boligen er lite tilpasset Toves behov. Det er også andre konflikter her, som går på det organisatoriske. Dette betegnes av personalet som jobber med Tove som

"konflikten mellom pleie- og miljø-siden". Det vil si det er konflikt mellom de som jobber som miljøarbeidere/miljøterapeuter med de tre utviklingshemmede som bor her, og hjelpepleierne/sykepleierne som jobber med de eldre som bor ved senteret. Konflikten handler om at de som jobber på "pleie-siden" har en formening om at miljøarbeiderne/miljøterapeutene har for lite å gjøre, og at de ikke trenger å være sammen med de psykisk utviklingshemmede beboerne når de ikke holder på med morgenstell/middag/kveldsstell osv. En av personale forteller meg om en episode som akkurat har funnet sted. Den som skulle være på jobb hos Tove var blitt syk. Det ble ikke satt inn noen vikar, men man forventet i stedet at en av de andre som var på jobb også skulle ta seg av Tove denne dagen. Hun som var på jobb sier følgende: "Jeg skulle være med en av de andre utviklingshemmede her i tillegg til at jeg skulle hjelpe til på pleiesiden. Da jeg fikk beskjed om å være hos Tove også sa jeg at dette ikke gikk. Tove står ikke opp av sengen, hun steller seg ikke, tar ikke medisinen, spiser ikke osv. hvis vi ikke er der hele tiden og motiverer og "lurer" henne til å gjøre dette. Og det kan jeg bare ikke gjøre når jeg skal være hos de andre samtidig". Personalet mener dette sier ganske mye om at de som styrer og steller på senteret ikke synes det er så viktig å prioritere slike som Tove, og at de tror hun klarer seg selv. De ser ikke det arbeidet som ligger bak. Det er eksempelvis ingen sår som skal stelles eller andre somatiske ting som skal gjøres hos Tove, slik tilfellet er hos de eldre og pleietrengende. Personalet mener at de andre ikke verdsetter det arbeidet de gjør på miljø-siden. "De tror vi bare slapper av, steker vafler og går på kafe-besøk. Det er sykepleierne og hjelpepleierne som jobber med de eldre og senile som "arbeider"." Personalet her opplever ikke å få forståelse for det arbeidet de gjør, og føler i den forbindelse at de blir urettferdig behandlet. De uttrykker også at de er lei av å hele tiden måtte forsvare jobben de gjør. En annen av personalet forteller at en fra pleie-siden spurte henne en dag om hva hun gjorde når Tove satt nede i kafeen. "Jo, da har jeg tilsyn med henne, enten fra vinduet i leiligheten hennes eller så gjør jeg meg en tur ut i gangen for å se." Hun forteller videre at det er viktig at man tør å stole på det man gjør. Derfor må en også vite hvorfor det er viktig å la Tove gå en tur i kafeen uten at personalet er med henne overalt. Dette personalet mener at "de med liten eller ingen utdanning ikke gjør det fordi de ikke har kunnskaper og heller ikke vet hvordan de skal argumentere når de blir møtt med slike uttalelser om at de ikke gjør noe eller bare sitter på kafé".

Personalet her prøver å gjøre Toves leilighet hjemmekoselig og lære henne til å bruke leiligheten. Tove omtaler konsekvent leiligheten sin som "rommet" sitt, hun nekter å ha utgangsdøren lukket og vil helst vandre rundt i fellesarealene. Dette mener personalet kommer av hennes lange fartstid på institusjon. Hun er veldig preget av at hun ikke er vant til å være alene. Personalet er opptatt av at Tove selv

skal ta kontroll over eget liv, men at dette er noe hun må lære, i og med at hun aldri har hatt det før.

I dag styrer Tove mye av dagen sin selv. Personalet er der for henne, hjelper henne og legger til rette for at Tove skal kunne fungere i en ”vanlig døgn/uke rytme”, som en av personale uttrykker det. Vil en for eksempel at Tove skal dusje, spise, skifte klær, handle osv så får de det som regel til ved å være strategiske og godsnakke med henne. En dag jeg var hos Tove sa en av personalet at hun hadde gjort en stor feil når hun vekket Tove i dag. Hun hadde nemlig fortalt Tove at hun måtte stå opp fordi hun skulle dusje. Tove liker ikke å dusje og det kom dermed til å bli vanskelig å få henne opp, i og med at hun nå visste at hun skulle dusje. Personalet sa hun burde ha ventet med dette til Tove var stått opp og heller gitt henne valget mellom å dusje eller å bade i badekaret. De skal ikke spørre om hun har lyst, men gi henne muligheten til å velge mellom noen alternativer. Personalet tok derfor en annen vri og ba Tove komme opp for å ta medisinen sin. Hun er inneforstått med at det er viktig å ta medisinen hver morgen. Hun ble bedt om å komme på kjøkkenet for å ta medisin, men da hun kom dit sa personalet at de måtte gå på badet å gjøre det, og når hun kom ut på badet sa personalet at vi skifter bleie først, og at hun må gå på toalettet. I mens ordner personalet med dusjen og sier at vi vasker deg med det samme nå, så får du kle på deg også. På denne måten, ved å ta små skritt, og ”lure eller lirke” litt med Tove har hun fått henne opp, dusjet henne og gitt henne medisin. Noe som aldri hadde gått like ”smertefritt” hvis hun hadde stått på sitt og sagt at Tove måtte stå opp for å dusje. Personalet her bruker mye tid og energi på å avlede Tove og prøve alternative måter å motivere henne til daglige gjøremål. De erfarer at dette ”glir” lettere og at de nå ofte unngår konflikter som tidligere kom pga kravene de stilte.

I FJELLVEIEN HOS EVA

Eva, som er født i 1972, bor i det vi kan kalle en samlokalisert bolig med fire leiligheter/hybelleiligheter. I tillegg til de fire leilighetene finner vi her felles stue, kjøkken, kontor og personalgarderobe/toalett. Evas leilighet ligger vegg i vegg med fellesstuen og kjøkkenet. Alle beboerne har tilgang til fellesarealene. Denne boligen ligger som en av tre like hus i et rolig boligområde som for det meste består av eneboliger. I de to andre husene som har samme utforming som dette bor det også personer med psykisk utviklingshemming, samt noen fra psykiatrien. Boligen har heldøgns- bemanning og er bygd i forbindelse med HVPU-reformen. Boligen er gul-/orange og har en stor rullestolrampe i inngangspartiet. Det er beplantet hage rundt huset, samt en veranda med sommerblomster, utemøbler og grill.

Leiligheten til Eva består av stue og kjøkkenkrok, soverom og bad. Stuen er innredet med sofagruppe og bord, bokhyller, tv og stereoanlegg. Møblene er trehvite og stoffene som er brukt i møblene matcher med gardiner, duker og tepper på gulvet. Det er familiebilder, samt bilder av Eva fra oppveksten og annen pynt på vegger og reoler. I vinduskarmen er det blomster og lamper. På gulvet står en lekekasse med diverse barneleker oppi. Fellesstuen og kjøkkenet som ligger vegg i vegg med Evas leilighet er innredet på samme måte. Rommene har en lun og hjemmekoselig atmosfære.

Eva er den som bruker fellesstuen mest av de fire som bor her. Denne stuen fungerer også som fellesrom for personalet. Det er hit personale kommer når de begynner på jobb. Det er her personalet har møter, pauser og lignende. Når Eva benytter fellesstuen sitter hun gjerne sammen med personalet i sofaen og ser på tv og har sosial hygge med kaffe og kaker. Eller hun sitter på gulvet å leker med et eller annet, mens personalet pusler med ulike små gjøremål rundt henne. På mange måter minner dette veldig om slik foreldre og små barn omgås hverandre på fritiden, mens de er hjemme og pusler med daglige gjøremål. Det er kombinasjonen av omsorg, husarbeid, pass av "barn" etc. som er i sentrum her.

Eva inntar de fleste av måltidene i leiligheten sin, bortsett fra de gangene det er fellesmiddager og lignende, noe det som oftest er i helgene. Maten lages på felleskjøkkenet og serveres Eva ved kjøkkenbordet i hennes leilighet. For at Eva skal få mest mulig ro og unngå forstyrrelser fra de andre lukkes døren inn til leiligheten under måltidene. Ellers står døren stort sett åpen.

Eva har diagnosen dyp psykisk utviklingshemming med betydelige adferdsproblemer. I tillegg har hun cerebral parese som gjør henne fysisk hemmet. Eva kommer seg frem ved hjelp av rullestol, aker seg/kryper på gulvet eller går med støtte fra personalet.

Eva har bodd her siden 1991, både hun og de tre mennene som bor her mottar hjelp fra den samme personalgruppen som er knyttet til boligen. Eva har 1:1 bemanning. Fem dager i uken har hun plass ved et dagsenter i nærheten. I det sosiale livet varierer det hvorvidt hun trives sammen med andre. Dette påvirkes av antall personer, romstørrelse og form, ut fra at Eva er avhengig av å ha oversikt og til en viss grad kontroll over omgivelsene. Hun gir klare signaler om både trivsel og mistrivsel. Eva har ikke verbalt språk, men hyler, roper, klører og klyper hvis hun mistrives. Hun har ingen psykiatrisk diagnose, men ifølge personalet her er det åpenbart at hun i perioder har angst. Dette gjelder særlig i noen situasjoner og kommer sterkest til syne i situasjoner som går på tannpuss, negelklipp, vask og stell osv. Hun vegrer seg også for fysisk kontakt, og dette gjelder spesielt når

personalet tar kontakt og styrer samhandlingen. Det blir noe helt annet hvis hun selv tar kontakt med andre beboere eller personalet og selv tar initiativ til fysisk kontakt. Hun reagerer også spontant med fortvilelse når hun skjønner at de tiltakene som inneholder bruk av makt/tvang skal utføres. Adferd som da er fremtredende er høy roping, gråt, biting, kloring, lugging osv. Både i boligen og på dagsenteret har man ordninger hvor tjenesteytere rullerer på å hjelpe henne. Dette fordi det er belastende og vanskelig å jobbe med henne pga. adferden, samt at det er komplisert å kommunisere med henne og tolke henne. Dette gjør igjen at Eva må forholde seg til svært mange i løpet av dagen/døgnet.

Personalet reflekterer ofte rundt det de gjør, og hvordan de møter ulike situasjoner som oppstår i forhold til arbeidet med Eva. Mye av det som styrer arbeidet i boligen kategoriserer personalet selv under betegnelsen *"sunn fornuft"*. Flere av personale fremhever i den forbindelse at spesielt vernepleiere er opptatt av å *"systematisere alt"*, og at mye av denne systematiseringen nok er viktig og riktig, men at en til syvende og sist må tilpasse seg i forhold til hva som fungerer best i den enkelte situasjon. De forteller blant annet at de stadig kommer opp i etiske dilemma og at en må vurdere hva en skal eller ikke skal gjøre. Ofte begrunnes slike valg med hva som ellers ses på som normalt. I den forbindelse mener personalet at det har hatt stor betydning at de har jobbet med livshistorien til Eva, og at de har fått en bedre grunnforståelse når det gjelder Eva og hennes situasjon og adferd. Det har bl.a. som en av personale forteller ført til at *"nå skjønner jeg mer hvorfor Eva reagerer som hun gjør og hvorfor hun protesterer og vegrer mot så mye"*. Det at en har fokusert på Evas forhistorie, betydningen av hennes diagnose og på hvilket utviklingsnivå hun befinner seg, gjør det lettere for personalet å forstå og tolke henne. Personalet slet tidligere med å tolke henne ut i fra den aldersgruppen hun reelt sett var i, og den hun ut fra sin alder normalt ville vært i. Det er med andre ord stor forskjell på hvordan man forholder seg til en dame på over tretti år og et barn på under ett år. Personalet er opptatt av at når en skal jobbe med Eva, må en være omsorgsperson. Eva er glad i kos, man må tørre å klemme henne litt, det liker hun.

Dagene i boligen struktureres ikke av en detaljert dagsplan eller ukeplan. Dette betyr ikke at her ikke finnes noen struktur. Tiden struktureres etter flere forhold. Bl.a. i forhold til *"arbeidstiden/skoletiden"* til beboerne og personalet. I tillegg struktureres det som skjer her etter hva som er vanlige døgn-, uke- og årstidsrytmer. Noe som eksempelvis betyr at man skiller mellom hverdag og helg og at en følger tradisjoner i forhold til hva som er vanlig hos folk flest. Noe som bl.a. innebærer at førjulstiden inneholder sine aktiviteter og strukturer, så vel som at sommerferien preges av andre aktiviteter og strukturer. En av personale sier det slik: *"Vi gjør det som andre gjør, i helgene drar vi for eksempel på tur, har felles måltider, og koser oss litt ekstra..."*

ULIKE OMSORGS-PROFILER: DEN ”ADFERDS-ORIENTERTE”, DEN ”PASSIVT BRUKERSTYRTE” OG DEN ”HVERDAGSLIVSORIENTERTE”

Jeg har nå presentert fortellingene om de fem tjenestemottakerne og deres omsorgsmiljø. Til tross for at dette representerer fem boliger spredt rundt i landet er det slik at noen av disse er mer like enn andre. Underveis i feltarbeidsperioden ble det mer og mer klart for meg at flere av boligene gjenspeilet samme type tenkning og praksis. Det var eksempelvis slik at både personalet hos Petter i Hagebyveien og hos Bjørn i Strandveien beskrev sin egen praksis som adferdsterapeutisk. Ut i fra personalets egne beskrivelser og mine tolkninger og analyser av hva de sier og hva de faktisk gjør, fant jeg det riktig å karakterisere disse to miljøene med en ”**adferdsterapeutisk profil**”. Det som særpreger disse miljøene er at de, i tillegg til en stram strukturering i form av detaljerte dagsplansystemer, handlingskjeder og ulike programmer for særtrening, har omfattende miljøregler som styrer omsorgsarbeidet til minste detalj. Personalet her formidler et syn som går på at minst mulig skal overlates til tilfeldigheter og intuisjon. Struktureringen, reglene og tiltakene her er i stor grad uavhengige av den tidsmessige struktur som ellers preger hverdagslivet. Med dette mener jeg at det ikke ønskes noen forskjell på ukedager, helger, høytider osv. Når det så gjelder Tove i Skogveien og Eva i Fjellveien var det også her store likheter, og jeg har valgt å kategorisere disse to miljøene med en ”**hverdagslivsprofil**”. I dette ligger det bl.a. at vektleggingen av dagliglivets ritualer, vektleggingen av trygghet og nærhet, samt at ulike former for kos, blir dominerende. Dette innebærer ikke at regler og tiltak er fraværende her, men heller det at de ikke utgjør grunnstrukturen i det omsorgsarbeidet som ytes. Når det gjelder Lars i Myrveien skiller denne seg ut fra de andre ved at personalets egne beskrivelser og mine tolkninger og analyser av det de sier og det de gjør, passer til en kategorisering som ”**passivt brukerstyrt**”. Dette ble også navnet jeg ga denne profilen. Personalet her uttaler ofte at de gjør sånn og sånn, eller tvert i mot ikke gjør noe, fordi de har en brukerstyrt ideologi. Som det vil fremgå av mine analyser i de påfølgende kapitlene er det en svært passiv brukerstyrt orientering som kommer til syne. I mange tilfeller kan en vel også sette spørsmålsteget ved hvor hvorvidt begrepet brukerstyrt er en passende betegnelse for det som skjer her. Men jeg har altså valgt det fordi det er sterkt poengtert i personalets egne beskrivelser.

Disse tre profilene utgjør ikke primært ideologiske forskjeller, de er først og fremst laget ut i fra personalets egne beskrivelser av de tanker og refleksjoner de gjør omkring tjenesten de yter, samt mine tolkninger og analyser av hva de formidler til meg rundt hva de tenker, mener og gjør. I tillegg er mine observasjoner av det omsorgsarbeidet som utføres lagt til grunn for profilene.

Denne korte beskrivelsen av profilene er ment som en sammenfatning av de fortellingene jeg har formidlet i dette kapitlet. Jeg har ikke til hensikt å gi noen mer utfyllende beskrivelse av de tre omsorgsprofilene her, fordi detaljene i innholdet vil komme godt frem underveis i de tre analysekapitlene. Analysene som følger bygges med andre ord opp om og drøftes i lys av disse tre profilene.

KAPITTEL 8

OMSORGSARBEID –

FORMALISERT ELLER BASERT PÅ SKJØNN?

INNLEDNING

”I Strandveien er det klare regler for hvordan personalet skal opptre i ulike situasjoner. Dette gjelder for eksempel når Bjørn er til fare for seg selv, når han går til angrep på andre personer eller materielle gjenstander, og i tilfeller hvor han bidrar til at uro smitter over på de andre som bor her. I slike tilfeller utøver man tvangstiltak ved at personalet går tett inntil han og holder han, mens de gir instruks ”reis deg opp og gå på rommet ditt” – er de utendørs, sier personalet ”reis deg opp og gå på fortauet” – dersom han ikke reagerer skal to av personalet løfte han opp på beina. En under hver arm. Dersom han da ikke går skal han løftes til nærmeste rolige/ufarlige sted. Her starter personalet med ny instruks, mens de fortsetter å holde han under hver sin arm – da har han sjanse til å sette beina under seg og gå videre – samtidig som personalet opprettholder kravet til han. Dersom han fortsatt ikke reagerer løfter personalet han videre dit han skal, og der skal han være til han blir rolig. Når han er blitt rolig skal man gå videre i dagplanen fra der man avbrøt”.

Fortellingen ovenfor er hentet fra mine feltarbeidsnotater fra Strandveien, hvor personalet forholder seg til et godkjent tvangstiltak. Fortellingen illustrerer to mulige konsekvenser av innføringen av Kapittel 6A/4A i sosialtjenesteloven. På den ene siden gir den en oppskrift for hvordan personalet skal håndtere ulike situasjoner. Det enkelte tvangstiltak har vært gjenstand for utredning og godkjenning, og man stiller gjennom ulike kriterier en rekke krav til gjennomføringen av tiltaket. På den måten vil man til en viss grad sikre seg mot vilkårlig og uetisk omsorgsutøvelse, og personalet vil i stor grad stole på at de gjør det ”rette” når de forholder seg til det godkjente tvangstiltaket. På den andre siden kan slike reguleringer av omsorgsarbeidet føre til at andre sentrale sider ved omsorgsarbeidet blir fortrent eller oversett, eller at omsorgen i verste fall blir borte. Dette fordi personalets mulighet til å bruke skjønn blir redusert gjennom de mer eller mindre ferdige tolkningsrammer som tvangstiltakene representerer. Denne studien viser at det ikke bare er tvangstiltak som har en slik virkning, også omfattende bruk av miljøregler er med på å forhåndsdefinere hva personalet skal gjøre i ulike situasjoner, noe som kan ha samme type virkning som detaljerte

tvangstiltak, nemlig at muligheten for skjønnsutøvelse reduseres. Nå er det viktig å presisere allerede i innledningen til denne analysen at rom for skjønn ikke automatisk bidrar til kvalitet i omsorgsarbeidet. En vil aldri ha en garanti mot at ”skjønnen kan slå feil” og resultere i ”skjønnsmisbruk”.

I dette kapitlet vil jeg gjøre nærmere rede for og analysere studiens funn når det gjelder forholdet mellom regler og tiltak på den ene siden, og omsorgsarbeidets karakter av skjønnsutøvelse på den andre siden.

Mitt utgangspunkt er altså å analysere hva som skjer med omsorgen når omsorgsarbeidet rutineres, regelstyres og gjennomføres ved iverksetting av detaljerte tvangstiltak. Vil en formalisering av omsorgsarbeidet som mer og mer tilpasses mål-middel-modeller ha plass for omsorgsarbeiderens skjønnsutøvelse? Og, er bruk av skjønn i omsorgen en garanti for å sikre god omsorg? Men aller først vil jeg vie oppmerksomheten til begrepene omsorgsarbeid og skjønn. Hva er skjønn og hvorfor er skjønn en sentral del av omsorgsarbeidet?

OMSORGSARBEID OG SKJØNN

Omsorgsarbeid er et begrep som er forsøkt avgrenset og definert av mange forskere. Spesielt gjelder dette mange av de kvinneforskerne som har dominert og tilført dette feltet verdifull kunnskap. En av disse er uten tvil Kari Wærness, og jeg har som allerede nevnt, i Kapittel 4, valgt å støtte meg til hennes avgrensning av begrepet omsorgsarbeid:

”... de former for omsorg som ytes til beste for ikke-selvhjulpne samfunnsmedlemmer, og som innebærer ansvar og forpliktethet fra omsorgsutøverens side. I slike omsorgsrelasjoner må utøveren gjøre det som trengs med utgangspunkt i den omsorgstrengendes behov i her- og nå-situasjonen (...) det krever derfor nærhet og innlevelsessevne fra utøverens side å kunne gi omsorg på en slik måte at mottakerens verdighet ikke krenkes (Wærness, 1999 s. 49).

Wærness er også en av de som har tatt til orde for at omsorgsarbeidet verken kan eller bør standardiseres. Dette begrunner hun med at kvaliteten på omsorgen i stor grad er avhengig av den personlige relasjonen mellom hjelper og klient. Det er derfor helt grunnleggende at omsorgsutøveren har tilstrekkelig frihet i sin arbeidssituasjon til fleksibelt å kunne tilpasse sine tjenester til den enkelte omsorgsmottakers særlige behov.

Til tross for slike holdninger og argumenter har vi i lengre tid sett en trend som går i retning av en mer formalisert omsorgstjeneste, noe som ikke bare gjelder den omsorg som gis til personer med psykisk utviklingshemming, men omsorgstjenesten generelt. Denne trenden er riktignok ikke av ny dato. Allerede i 1979 kom

Kari Martinsen og Kari Wærness ut med boken "Pleie uten omsorg? Hvor ett av de sentrale spørsmål var; "Blir omsorgen for syke og trengende borte i en høyt teknisk utviklet pleie og behandling? Videre skrev Ritva Gough i 1987 at "Den moderniseringen av omsorgstjenesten som finner sted, har hittil i økende grad gått i retning av å gjøre dem mer standardiserte, kollektiviserte og rutiniserte" (Gough 1987). Karen Christensen viser i sin studie av hvordan innføringen av datateknologi har bidratt til endringer i den hjemmebaserte omsorgstjenesten, helt tilbake til den industrielle revolusjon når hun påpeker at stadig nye rasjonaliserings- og effektivitetshensyn har forsterket trenden som innebar fragmentering, spesialisering og standardisering av arbeidet (Christensen, 1999 s. 128). I noen tilfeller kan det kanskje være på sin plass med standardiseringer i form av rutiner, regler og tiltak alt etter hvilke oppgaver det er snakk om. Administrative eller tekniske oppgaver vil trolig kunne tilpasses denne trenden. Men poenget her er at når omsorgsarbeidet formaliseres så skjer dette på bekostning av noe, og da spesielt på bekostning av personalets muligheter for å utøve skjønn i sitt arbeid.

Fisher og Tronto (1990) trekker frem fire forutsetninger for god omsorg. Den som utfører omsorgsarbeid trenger konkret kunnskap om den enkelte tjenestemottaker. Videre trengs tilstrekkelig med tid, både for å utføre arbeidet og for å kunne bedømme den enkeltes situasjon. I tillegg trengs materielle ressurser og kvalifikasjoner, først og fremst for å ha muligheten til å bedømme de daglige her- og nå-situasjoner som gjør at omsorgsbehovene varierer, og som dessuten er viktig for å kunne ta de riktige beslutningene. Fisher og Tronto (1990) poengterer dessuten viktigheten av at disse forutsetningene må være oppfylt samtidig. Det holder ikke å vite hva man skal gjøre, hvis en ikke har handlingsrom eller frihet nok til å gjennomføre det.

Hvorvidt en bruker begrepet skjønn, frihet, fleksibilitet, handlingsrom eller lignende, er ikke avgjørende. Mitt utgangspunkt er at skjønn innebærer en viss form for frihet eller fleksibilitet som gir personalet handlingsrom i utøvelse av omsorgsarbeidet. Et slikt handlingsrom er viktig fordi personalet stadig kommer opp i valgsituasjoner som de må vurdere der og da. Essensen er at det som preger omsorgsarbeidet, til forskjell fra mer teknologisk arbeid er at omsorgsarbeid forutsetter allmennmenneskelige ferdigheter. Mens den teknologiske ekspertise følges av regelorientering og oppsplitting av informasjon, som igjen fører til standardisering og rutinisering, så forutsetter omsorgsarbeidet en ekspertise som ikke kan reduseres til regler og standarder. Den må i stedet bygge på erfaringsbasert intuisjon eller skjønn (Christensen, 1999 s. 145). I omsorgsarbeidet kreves dessuten en konkret stillingstaken, ikke en generell. Knutsen (1989 s. 7) sier det så sterkt at skjønnsutøvelse er ansett som en strukturell nødvendighet. Dette

handler blant annet om at omsorgsarbeiderne sitter inne med informasjon, kunnskap og kontroll over personer som organisasjonen er helt avhengige av.

”Grunnen til at skjønnnet ikke lar seg redusere er at beslutninger må skje raskt ettersom det dreier seg om enkeltmenneskers livssituasjon og livssjanser og at arbeidet ofte er så komplisert at de ikke lar seg subsumere under klare regler. Dette gir yrkesutøverne makt i velferdsorganisasjonene, og reduserer muligheten for detaljstyring ovenfra.”(ibid. s 7)

Hvis omsorgen blir strengt forhåndsstyrt eller forhåndsdefinert vil det ikke bare svekke omsorgsyterens frihet i arbeidet, men også omsorgsmottakerens mulighet til å påvirke sin egen situasjon.

Fra andre forskningsprosjekter har vi sett at muligheten for skjønnsutøvelse drøftes opp mot omsorgskontrakter basert på ”bestiller-utfører prinsippet”. Mia Vabø (2001) viser i artikkelen ”Forbrukermakt – en kilde til bedre omsorgstjenester?”, at dette prinsippet forutsetter at omsorgsoppgavene kan forhåndsdefineres og kontrolleres og at de kan utføres ut fra en form for anvisning eller kontrakt. Dette betyr at rommet for skjønnsutøvelsen reduseres, siden det ikke lengre er omsorgsyterens oppgave å vurdere hva den enkelte tjenestemottaker trenger. Vabø viser videre at det for ansatte er innlysende og nødvendig å utøve skjønn i sitt arbeid:

”De ser det som urealistisk at kontrakten skal ha en styringskraft som tilsier at deres behovsvurderinger blir overflødige. Dette utelukker imidlertid ikke at det skjer en gradvis disiplinering av skjønnnet.(...)i den grad de (ledelsen; min anmerking) erkjenner at de mangler styringskraft, ser de det som et tegn på at det som trengs er enda bedre informasjonstiltak, enda tydeligere kontraktsvilkår, mer tilgjengelige klageordninger og tydeligere standarder for ansatte” (ibid. s. 25).

Det er med andre ord ikke alle tiltakene som følger av formaliseringen det er noe galt med, eller det at man forsøker å formalisere noe som ikke lar seg formalisere, men at formaliseringen ikke går langt nok.

I Nel Noddings mye refererte og viktige bok fra 1984 ”Caring. A Feminine Approach to Ethics and Moral Educations”, fokuseres det også på at omsorg er noe som er her og nå, det er ikke prinsipper og regler. Noddings fremhever at omsorgshandlingen er knyttet til en kontekst der regler ikke har prioritet. Hun argumenterer med at omsorg er følelsesbetont, og av den grunn kan ikke prinsipper og regler dominere omsorgen. Omsorgen kan med andre ord ikke forhåndspresiseres. Derimot kreves det, som Kari Wærness (1996 og 2001) fremhever, en tenkemåte som er mer kontekstuell og beskrivende heller enn

formell og abstrakt. Denne tenkemåte mener hun har sitt grunnlag i omsorgsrasjonaliteten:

”Omsorgsrasjonaliteten forutsetter omsorgsarbeidere som er bevisste og medfølende aktører, den forutsetter ikke at klientene må opptre som rasjonelle aktører, men regner med at usikkerhet, angst og ambivalens er vesentlige innslag i klientrollen” (Wærness, 1999 s. 56).

Og en kan tilføye, at dette også til en viss grad utgjør vesentlige sider også ved hjelperollen. Kari Wærness sitt poeng er at omsorgsarbeid består i å løse konkrete og hverdagslige problemer, og at slike problemer ikke lar seg løse gjennom den teknologiske og økonomiske rasjonaliteten som dominerer utviklingen innenfor omsorgstjenesten. Med begrepet omsorgsrasjonalitet mener hun det er viktig å få frem at både rasjonell handling, fornuft og følelser er viktig for utøvelse av god omsorg.

Omsorgsarbeid krever som nevnt fleksibilitet og at en kan tilpasse seg situasjonen her og nå, men dette betyr ikke at bruk av skjønn i omsorgsarbeidet i seg selv er en garanti for god omsorg. Det kan også være slik at skjønnet kan slå feil og resultere i skjønnsmisbruk og overgrep.

Jeg skal nå vie oppmerksomheten til mine empiriske funn. Først ved å fokusere på hvordan omsorgsarbeidet i boligene styres, altså hvordan personalet utfører omsorgsarbeidet. Dette vil blant annet illustreres ved at jeg vil vise hvordan personalet forholder seg til miljøregler, tvangstiltak, rutiner osv. Deretter vil jeg så, gjennom empiriske eksempler, vise hva personalet synes om de regler, rutiner og tiltak som styrer omsorgsarbeidet, og hvordan de forholder seg til dette.

HVORDAN DE GJØR DET OG HVA DE SYNES OM DET

Som vi skal se i det følgende er det stor forskjell på hvor forhåndsdefinert, styrende og detaljerte ulike rutiner, regler og tvangstiltak er. Noe som også betyr at grad av skjønnsutøvelse varierer.

Hva styrer omsorgsarbeidet hos de som jobber på boliger med en adferdsterapeutisk profil?

Først skal vi se hvordan to ulike dagsplanssystemer kan være med å strukturere omsorgsarbeidet og hvordan de på ulike måter begrenser og gir rom for skjønnsutøvelse.

Dagene i boligen er svært strukturerte. Sammen med personalet setter det enkelte barn³⁸ opp detaljert dagsplan for deler av dagen – det lages ikke en dagsplan som gjelder for hele dagen – bare for noen få timer om gangen. Dette gjøres ved at de fester 4-5 bilder av ulike aktiviteter på en borrelåsstrimle som er limt på et A4 ark – når alle aktivitetene er gjort lages en ny strimle med bilder av nye aktiviteter. Alt som skal gjøres illustreres med bilder på disse strimlene. Dagsplanen tas av og til med rundt i huset og evt. ut på tur.

Som ovenstående eksempel viser setter personalet opp detaljert dagsplan bare for noen timer av gangen, av og til er det snakk om fra en til to timer, og noen ganger for opptil tre-fire timer av gangen. Disse dagsplan-strimlene settes opp sammen med tjenestemottaker. Når disse strimlene settes opp har personalet mulighet for å bruke skjønn. De kan for eksempel velge om de skal dra på tur, være ute i hagen osv. Når dagsplan-strimelen er satt opp er miljøreglene slik at denne skal følges til punkt å prikke, noe personalet her også gjør. Begrunnelsen er at det skal være forutsigbart for tjenestemottakeren hva som skal skje. Å forholde seg på denne måten til regler og rutiner kan bidra til å sikre at ikke omsorgsarbeidet styres av personalets innfall for hva de selv har lyst å gjøre. På den måten kan ikke personalet bestemme alt selv. I neste utdrag fra mine feltnotater skal vi se et eksempel på en svært strukturert dagsplanstyring. Dette handler om at omsorgsarbeidet styres av detaljerte bilder for hver aktivitet som skjer i løpet av døgnet. En i personalet forteller følgende om det de kaller filofax-systemet:

Vi bruker en filofax, hvor vi setter inn ord og bilder som viser alt som han skal gjøre i løpet av døgnet. Fra han står opp om morgenen og til han legger seg om kvelden. Det er for eksempel ett bilde av toalettet, ett som viser handvask, påkledning, spise frokost osv. Filofaxen strukturerer døgnet og skaper forutsigbarhet både for han og oss som jobber med han. Denne struktureringen er også viktig for å kunne strukturere personalet. Det er med å begrense makten til personalet og det er viktig. Hvis ikke får personalet for mye makt. Da kan de gjøre det de måtte ønske – nå kan de ikke det fordi at de skal følge planen. I tillegg til filofax er det mange permer som går mer detaljert inn på hvert enkelt bilde-ord i filofaxen, for eksempel en perm har bilder av hele handlingskjeden som handler om det som skjer under morgenstellet på badet, hva man starter med, i hvilken rekkefølge man tar såpen, skrur på dusjen, hva man vasker først osv. En perm har handlingskjeden for frokost, dekke bord, vaske bord og rydde osv.

Personalet her har enda mindre handlingsrom når de fyller filofaxen med handlinger og aktiviteter, enn hva tilfellet var for personalet i det forrige eksemplet hvor man benyttet dagsplanstrimler for en avgrenset periode. Alle regler, programmer og tiltak som styrer omsorgsarbeidet er så omfattende og detaljert at

---

³⁸ Dette er en bolig hvor det bor barn/ungdommer.

innholdet i filofaxen nærmest gir seg selv. I utgangspunktet består dagene av morgenstell, spising, særtrening, lufting utenfor huset, særtrening, spising, husarbeid, lufting, særtrening, kveldsstell osv. Av og til brytes dette mønsteret ved at de drar til en garasje og pakker ved, kjører en tur med bil, eller besøker familien til tjenestemottaker.

Filofaxen og bilder av de ulike handlingskjedene som de har i egne permer henger nøye sammen. I tillegg er det også utarbeidet konkrete punkter for hvilken måladferd som skal følges, og det finnes en del programmer for særtrening som også er knyttet til denne struktureringen. Eksempler på måladferd som gjelder når vedkommende skal spise er:

1. *Han skal sitte rolig ved bordet.*
2. *Han skal ha venstre hånd i fanget, den høyre hånda skal ligge på bordet, han skal puste rolig og sitte rett frem på stolen, ikke lage noen lyder.*
3. *Trener skal tilby han maten når han sitter rolig.*
4. *Han skal legge ned brødsken eller bestikket etter hver munnfull.*
5. *Han skal tørke opp etter seg når han søler.*
6. *Han skal tørke seg rundt munnen og på fingrene når det er behov for det.*
7. *Når han skal avslutte måltidet skal han si ferdig/gi tegn, mens han sitter på stolen.*
8. *Han skal ta av bordet selv og sette koppene i oppvaskmaskinen.*
9. *Han skal ta en våt klut og vaske av spisebordet.*

Dette er altså eksempel på punkter som er utviklet for ”spisesituasjonen”, som en av personale uttrykte det. Her må personalet ha oppmerksomheten rettet mot alle disse forholdene og passe på at måltiden forløper på denne måten. I tillegg er det som nevnt utarbeidet en rekke programmer for særtrening. Blant annet et program for kroppsdelers funksjon (hva kan du gjøre med munnen?). Et program for objekters funksjoner (Hva spiser du med?). Et program for opprettholdelse (Hva kan du gjøre med gaffelen? eller hva kan du bruke koppen til?). Et program for å identifisere og fremvise følelser (hvordan er du når du er blid?). Et program for å lære å dele oppmerksomhet (for eksempel i forhold til at personalet kan snakke seg i mellom og at han må vente til de er ferdige). Et program for bevegelser (ta på ben, ta på armen, ta på nese, ta på øyne, ta på begge ører og strekk tunga ut, eller kom hit, gå vekk, flytt deg osv.)

I tillegg til struktureringen gjennom filofaxsystemet, handlingskjedene, programmene for særtrening, er det også en del miljøregler som styrer arbeidet. Eksempler på viktige miljøregler som styrer omsorgsarbeidet til personalet er å hele tiden fokusere på det som er bra. Stopper han opp skal man fokusere videre på neste ledd i handlingskjeden. Personalet skal jobbe mest mulig med hendene på ryggen. Når han er urolig skal man holde avstand i stedet for å gå tett inn på han, og heller be

han om å sette seg på en stol eller legge seg på sengen. Videre skal man fokusere på andre ting enn det som er problemet og helst noe som er uforenelig med problemadferden. Slår han seg for eksempel mot låret, kan man be han klappe i hendene sine i stedet. For å unngå at han springer deg ned skal man be han om å si ”gå vekk” eller ”flytt deg”. Man skal også unngå å gi oppmerksomhet på negativ adferd. Selv når han tømmer melkeglasset utover bordet skal man overse det og gå videre til neste ledd, for å unngå å forsterke handlingen.

Aktivitetene i filofaxen og den oppsatte rekkefølgen på ulike aktiviteter og handlinger følges uavhengig av om han eller personalet ønsker å gjøre noe annet i stedet.

Før vi skal gå ned til en ny økt med særtrening sier han at han vil spille musikk, men dette får han ikke lov til, fordi det er en aktivitet som kommer senere i planen. Personalet svarer ”nei, musikk er ikke neste bilde, nå skal vi gå ned”

De følger dagsplanen til punkt og prikke. Da jeg spurte en av personale om det er noe tid på dagen som ikke er styrt av filofaksen, fikk jeg til svar at det var det ikke, noe jeg etter hvert også fikk bekreftet etter at jeg hadde tilbragt en del tid her. Alle døgnets timer er styrt av filofax, miljøregler og tiltak. Men, som en av personale sa, hvis det er bilde av godstolen hans i filofaxen da betyr det at han skal ha pause, og da får han sitte i stolen sin og slappe av, men da får han ikke gjøre noe annet samtidig. Det er personalet som setter inn og fyller filofaxen med handlinger og aktiviteter, men de har svært begrenset handlingsrom fordi miljøreglene og tiltakene er så detaljerte og gir så sterke føringer på hva som skal inn i filofaxen for hver dag.

Når dagene fylles med ulike krav, regler og tiltak, slik vi her har sett eksempler på, kan det være betimelig å spørre hvor omsorgen blir av? Er det slik at ideologien her bidrar til at omsorgen må vike plass for behandling og trening?

Til tross for at all struktureringen som preger omsorgsarbeidet er det som vi skal se i de neste eksemplene, ikke alle sider ved omsorgsarbeidet som lar seg styre fullt ut.

Jeg spurte om det er selvsagt hva som er positiv adferd og som dermed skal forsterkes og om personalet aldri er i tvil om det, altså vet en alltid hva som er bra for tjenestemottaker? En i personalet sier da; noen ganger er man kanskje i tvil om hva som er positivt – spesielt hvis det skjer veldig fort ved at han gjør noe negativt som følges opp med noe positivt. Da gir man som regel positiv forsterkning. Dette er kanskje spesielt vanskelig før man blir godt kjent med han.

Den usikkerhet rundt om man skal tolke adferden som positiv eller negativ når det skjer mye på en gang viser noe av problemet med å forhåndsdefinere hva en skal gjøre i ulike situasjoner. Dette skyldes også at mange regler eller forhåndsdefineringer til tross for at de er detaljerte likevel blir for generelle. Det er ikke mulig å formalisere omsorgsarbeidet på en slik måte at enhver vurdering gjøres overflødig. Når omsorgsarbeideren skal ta beslutninger kreves en konkret stillingstaken, ikke en generell (Wærness, 1996).

Vi har nå sett eksempler på regler og tiltak som bidrar til å redusere personalets mulighet for skjønnsutøvelse, ved at det gir personalet mer eller mindre ferdige tolkningsrammer for arbeidet. Dette oppfattes å sikre det seriøse og den faglige jobbingen. Men på tross av at man lager forhåndsdefineringer av mange av de situasjonene som kan oppstå, ser vi også at det ikke er alle sider ved omsorgsarbeidet som lar seg formalisere på denne måten. I de neste avsnittene skal vi, ved å se på noen konkrete eksempler forsøke å forstå hvordan personalet forholder seg til ulike situasjoner som oppstår.

Vi har tidligere sett at personalet forholder seg strengt til dagsplanstyringen, men dette forutsetter jo også at tjenestemottaker ikke motsetter seg planen. Hva som kan skje når tjenestemottaker motsetter seg eller nekter å gjøre det som er planlagt illustreres av følgende situasjon:

I planen står det at han skal høre på musikk. Han må sette seg i sofa, og får beskjed om å folde hendene i fanget. Når han har gjort det får han ros, Nydelig sier personalet, nå sitter du slik som jeg sier. Den andre skrur på stereoanlegget, Pink Floyd jomer ut av høytalerne og han beveger seg etter musikken. Det er skikkelig høyt. Etter ca. 1 lite minutt farer han i full fart opp av sofaen og bort til stikkkontakten fra stereoanlegget som står i veggen, han drar ut kontakten og går tilbake til sofaen. Mer musikk sier han så,.. nei nå er det ikke mer musikk, du dro jo ut kontakten – nå må du vente til neste gang bilde viser at du skal høre på musikk.

Eller slik som i denne episoden illustrerer:

Jeg spør om han pleier å bli sint når de skal ha han til å gjøre forskjellige ting – ja, av og til, men da vet han hva han skal gjøre. Da må han legge seg i senga si, og noen ganger når han blir sint så går han uoppfordret til senga og legger seg, andre ganger så må de lede han til senga. En av personale sier, vi har diskutert om vi kanskje skulle ha kjøpt en boksesekk til han, som han kunne slå løs på når han ble sint, men det er jo litt dumt det også, det er jo ikke boksesekken han er sint på.

I situasjoner som denne opphører dagsplanen, men som vi ser opphører ikke forhåndsdefineringen. I miljøreglene er det regler eller prosedyrer som ”forteller” personalet hvordan de skal tolke situasjonen og hva de skal gjøre. Her står også beskrevet at når situasjonen er over skal man ”*umiddelbart gå tilbake til dagsplanen fra der man slapp*”.

Det er ikke alle reglene som er like enkle å kontrollere. Dette ser vi er tilfellet når det gjelder regelen som er beskrevet som ”tennisballstørrelse på våt flekk”.

Første dagen jeg var i boligen gikk han rundt i bare stillongs og genser, jeg trodde dette var tilfeldig, han gjorde det samme andre dagen også, så tredje dagen spurte jeg en av personale hvorfor han aldri hadde bukse på seg? Nei han får ikke gå med bukse, bare når vi skal ut. Dette er noe vi har innført for å kontrollere tissingen hans bedre. Det er lettere å se når han har hatt uhell og blir våt – se størrelsen på flekken osv.

Her har man laget en regel som går på at hvis vedkommende tisser på seg så må ikke den våte flekken bli større enn en tennisball. Alt etter hvilken bukse vedkommende har på seg vil det være enkelt eller vanskelig å se flekken og hvilken størrelse det er på den. For å redusere personalets usikkerhet lager man altså en regel om at vedkommende ikke får gå med langbukser inne, men i en lys stillongs som gjør det enklere for personalet å tolke om flekken er innenfor eller utenfor det forhåndsdefinerte. Etter at denne regelen var innført opplevde personalet at det fortsatt var vanskelig å tolke ”våt-flekk” grensene. Derfor, for å redusere personalets usikkerhet og for å sikre at alle reagerte på samme måte, laget man enda en forhåndsdefinering:

Når Petter skal på toalettet må bukse og truse tas av helt inne på soverommet og ligge der mens han er på toalettet – slik at det ikke er mulig å være i tvil hvis det kommer en våt flekk på buksa. Dette er svært viktig fordi våt flekk på buksen er et kriterie for bruk av tvangstiltaket.

Et annet trekk ved personalet som har en adferdsterapeutisk profil er vektleggingen av rutiner, regler og tiltak uavhengig av den tidsmessige struktur som ellers preger hverdagslivet. Det ønskes ingen forskjell på ukedager, helger, høytider osv.

...- jeg spør så om det er forskjell på helg og hverdag når det gjelder særtreningen? Nei, det er ikke noe forskjell på dagene sier de to som jeg sitter å snakker med – han må ha en strukturert dag uansett om det er helg eller hverdag. Hvis ikke blir alt bare kaos og vi klarer ikke å kontrollere han. Har det noen gang vært gjort forsøk på å gjøre forskjell på helg og hverdag spør jeg? Nei, det er ingen vits å prøve det engang, sier de to. Dette skjedde samtidig med at de i to

timer denne dagen (en søndags formiddag) hadde prøvd å få han til å fortsette å trene på objekters funksjon... - flere ganger før dette sa han at han ville sove, ...nei, du skal sove til natta fikk han beskjed om....

Verdien av å ha en strukturert og forutsigbar rytme anses her viktigere enn å skille mellom hverdag og helg. Dette representerer på mange måter et klart og tydelig felles trekk ved arbeidet i disse boligene, og illustreres ytterligere i neste eksempel:

Hun fortalte at det var mye uro i boligen, at ungene reagerer på hverandre og at det nå når det er ferietid var mer uro enn vanlig pga at det var brudd på mange av rutinene. Blant annet fordi ungene var hjemme på dagtid pga skoleferie. De burde ha gått på skolen hele året, for å unngå all uroen som brudd på de daglige rutinene medførte sa hun.

Til slutt i dette avsnittet skal vi se hvordan den adferdsterapeutiske tenkningen også er med å prege språkbruken i disse boligene. Det spesielle her er at all formaliseringen fører til en spesiell språkbruk som jeg mener kommer til uttrykk både når personalet snakker med hverandre og når de forteller meg om ulike forhold.

”Jeg og en av personale sto i fellesgangen sammen med tjenestemottakeren da en annen i personalgruppen kom – Skal dere ut, spør han som kom – Ja, det er neste bilde, sier han som står sammen med tjenestemottakeren”.

Eller slik som jeg opplevde det i en av de andre boligene. Her var det to fra personalet som jobbet sammen, den ene sier: ”hva er neste.. rød eller blå pause? ”det er rød sier den andre”. Rød-pause til forskjell fra blå-pause betyr at han kan, om han vil, bruke ulike stimuli i pausen, for eksempel ligge på eller sitte i sofa og høre på musikk. Under blå-pause kan han ikke gjøre noe annet enn å ligge på en madrass. Struktureringen og opplegget i disse boligene er med andre ord så gjennomgående at det påvirker hverdagspråket.

Omsorgsarbeidet i de boligene som har en adferdsterapeutisk profil er, som vi her har sett, preget av en instrumentell forståelsesmåte. Dette ser vi blant annet gjennom hvordan ulike programmer og prosedyrer skal bidra til at tjenestemottakeren skal lære seg å utføre ulike handlinger og aktiviteter. Reglene, programmene og prosedyrene er svært detaljerte og beskriver både hvordan og i hvilke rekkefølge handlingene skal utføres. De fungerer som rigide instruksjoner, og ikke som sjekklister som man kan forholde seg mer eller mindre fleksibelt til. Omsorgsarbeidet er fylt av slike gjøremål, og det får nærmest et programmert uttrykk. Dette bidrar også til lite eller ingen refleksjon, men heller til en utstrakt

drilling i forhold til at arbeidet skal gjøres på en forhåndsdefinert måte, og det skal gjøres likt av alle omsorgsarbeiderne. Det er ikke rom for personlig variasjon, noe som også bidrar til at relasjonen mellom personale og tjenestemottakerne fort blir svært så mekanisk.

Hva synes de som jobber på boliger med en adferdsterapeutisk profil?

Det er de med en adferdsterapeutisk profil som er mest positive til at man har klare miljøregler og forhåndsdefinerte tiltak. Utsagn som at ”*dette er bra fordi det sikrer den faglige jobbingen*” er illustrerende for deres positive holdning. De er også opptatt av at omsorgsarbeidet blir mindre tilfeldig med klare og forhåndsdefinerte regler og tolkninger.

”Personale forteller at tvangsbruken har gått drastisk ned etter at tiltakene ble iverksatt. En av grunnene til dette er at grensene for når de skal reagere på uønsket adferd er blitt klarere definert.

I og med at tvangstiltaket gir mer eller mindre nøyaktige henvisninger for når personalet skal reagere, opplever personalet at de vet når de skal iverksette tvangstiltak og når det er unødvendig. Tidligere var det mer tilfeldig når den enkelte i personalgruppen reagerte og hvordan det ble reagert. Det var mye vanskeligere å vurdere hvor grensene gikk. Personalet føler dermed mindre usikkerhet og unngår i større grad enn tidligere å komme opp i situasjoner hvor de må vurdere hva som skal gjøres og hvordan de skal forholde seg til den enkelte.

Nå hender det til og med at han (tjenestemottaker) skjønner selv når han går over streken. Han kan f.eks på eget initiativ gå rett opp på rommet sitt når han blir frustrert og legger seg på senga og hyler og slår i madrassen – dette kan han bare gjøre – det er helt normalt.”

På denne måten styrer også tiltakene tjenestemottaker. Det gir forutsigbarhet, samtidig som det også programmerer adferden.

Personalet er opptatt av at ”egne opplevelser” verken er faglige eller rasjonelle. De anser det derfor som spesielt viktig å ”*hele tiden arbeide med det faglige opplegget, for å ikke å koble omsorgsarbeidet til egne opplevelser, men til faglige og mer ideologiske tilnærminger*”. I lys av dette kan vi også forstå utsagnet om at

Kap. 6A kom på toppen av alt det andre her, med flere knagger blir det jo bedre faglig vinkling på det arbeidet som gjøres.

Lovverket bidrar med andre ord til en bedre faglig vinkling på omsorgsarbeidet. Først og fremst fordi det sikrer at alle reagerer likt og ikke minst at alle reagerer samtidig.

Før reagerte vi nok svært forskjellig, det var vanskelig å bli enige om når grensen var nådd, ingenting var klart definert. Vi reagerte nok mer ut i fra hvordan vi selv subjektivt opplevde situasjonen.

Personalet jobber med å lage opplegg som bidrar til å redusere skjønnutøvelsen. Som vi her har sett en rekke eksempler på representerer tvangstiltakene og miljøreglene et mål på faglighet. En nærliggende tolkning av hvorfor det blir slik er at dette bidrar til å gjøre omsorgsarbeidet mer målbart og ikke minst at det er med å synliggjøre omsorgsarbeidet. Konteksten legger med andre ord til rette for at omsorgsarbeidet i større grad blir oppfattet som et teknologisk arbeid. Dette gjør også at det er vanskelig å få øye på omsorgen. En kan få inntrykk av at idealet har mer til felles med en instrumentell og abstrakt rasjonalitet hvor det viktigste er målrasjonlighet og problemløsning. Relasjonene blir mer beregnelige, og følelser og intuisjon blir mer og mer borte.

Personalet oppfatter altså den stramme struktureringen svært positivt, fordi det hindrer dem i å bruke skjønn. Noe som begrenser personalets makt. Det ”gjør at vi til enhver tid vet hva vi skal gjøre”, og ”vi slipper å lure på hvordan vi skal takle ulike situasjoner”. Til tross for at de uttrykker seg slik opplevde jeg at stemningen ble forandret etter at de av ulike grunner hadde forlatt et tvangstiltak som hadde medført mange detaljerte kriterier.

Han er mye gladere enn han var før... virker mye friere – men det er jo vi også. Før måtte vi jo ha hele vår oppmerksomhet knyttet til kriteriene for tvangstiltaket. Nå kan vi tøyse mer, være litt mer impulsiv. Vi hadde ikke oppmerksomheten knyttet til hva han tenkte og følte tidligere. Alt dreide seg om kriteriene.

En konsekvens av den stramme struktureringen er som ovenstående utdrag fra feltnotatene viser, at refleksjonen blir mer eller mindre borte.

Personalets positive holdninger til regler/tiltak og prosedyrer er knyttet til at det gir dem ferdige tolkningsrammer. Det bidrar til å skape orden og system, eller som en av informantene sa ”flere faglige knagger å støtte seg mot”. Den ferdige tolkningsrammen som prosedyrene rundt tiltakene presenterer gjør at de vet hva de skal gjøre, det skaper forutsigbarhet over noe som ikke har vært forutsigbart, og

oversikt over det kaotiske. Det kan være grunn til å spørre om rom for skjønn er ubehagelig og vanskelig å håndtere?

Tvangsreguleringen har i dette eksempelet en ambivalensreducerende funksjon, fordi det ikke lengre er omsorgsyternes oppgave å vurdere hva den enkelte tjenestemottaker trenger. Personale kan derimot vise til at det står i tiltaket hva de skal gjøre og at dette er noe som er utredet, godkjent og vedtatt.

Det er bare en episode fra feltarbeidet hos de med en adferdsterapeutisk profil som kan kobles til at man uttrykker seg ”negativt” eller litt kritisk til den stramme struktureringen og formaliseringen som tvangstiltakene representerte der. Her var det en som uttrykte at:

...det blir litt lange vakter i og med at det er så mange begrensninger knyttet til hva vi kan gjøre med Petter. Det går for det meste på stell, spising, særtrening, lufting utenfor huset, særtrening, spising, særtrening, jobbe med husarbeid, særtrening, lufting.....

Den formalisering og regelstyring som preger omsorgsarbeidet bidrar til å minske og til en viss grad fjerne fleksibiliteten, noe som også bidrar til at regelstyringen blir et mål i seg selv. I stedet for at man betrakter reguleringene som et ”nødvendig onde” for å kunne håndtere enkelte problematiske eller vanskelige situasjoner på en systematisk måte.

Den stramme struktureringen av omsorgsarbeidet som vi her ser var også der før lovreguleringen om makt og tvang kom. Men struktureringen er på mange måter blitt mer omfattende etter at kap. 6A/4A ble iverksatt. Dette skyldes først og fremst at den adferdsterapeutiske tenkemåten også preger hvordan man tolker og forholder seg til loven. Det vil også si at det i stor grad preger hvordan man utarbeider tiltakene og hvordan man lager regler og kriterier for oppfølging av tiltakene. Det ligger også i denne profilens natur at man forholder seg til alle kriterier og regler på en rigid måte. Noe som følger naturlig av at man har sterk tiltro til at likebehandling, systematikk, programmering, forutsigbarhet osv., er viktige prinsipper for arbeidet. På denne måten blir tvangstiltakene mer synlige og gjennomgripende i disse miljøene. Loven har ikke bidratt til at man har endret ”arbeidsstil” i de miljøer som utgjør denne profilen, men den har tydeliggjort eksisterende arbeidsstil og gjort den mer ekstrem. Når utarbeidelsen av tiltak og praktiseringen av tiltak skjer i denne konteksten gjør det også at loven i større grad preger det daglige omsorgsarbeidet, spesielt i forhold til at oppmerksomheten rettes mot kriterier for bruk av de ulike tiltakene. Det er også slik at man lager nye regler og rutiner for å klare å følge opp kriterier på en mer kontrollert og sikker måte. Slik tilfellet var når man laget regelen om at tjenestemottaker måtte ta av seg klærne

nedentil på soverommet før han gikk på badet for å gå på toalettet. Denne regelen kom som en konsekvens av at man hadde et kriterium om størrelsen på den våte flekken ved urineringsuhell på klærne. En måtte derfor fjerne en hver tvil om at våt flekk kunne være kommet som et resultat av at klærne hadde vært i berøring med noe annet vått på baderommet. Det var også slik (ekstra) regelen om at tjenestemottaker bare hadde på seg stillongs når han var inne i leiligheten ble iverksatt. Det skulle være lettere å kontrollere størrelse på flekken når vedkommende bare hadde en lys stillongs på seg.

Det daglige omsorgsarbeidet er med andre ord blitt mer gjennomregulert og mer ”mekanisk” etter at kap. 6A/4A ble iverksatt og tvangstiltakene ble satt i gang her. Samtidig har vi tidligere i dette kapitlet sett at personalet uttrykker at tvangsbruken har gått ned etter at loven kom. Dette forklares med at personalet har fått klarere grenser for når en skal reagere på ulike forhold. Personalet mener at hvis de er usikre på hvor grensene går så blir også tjenestemottakerne usikre og prøver i større grad å teste ut grensene.

Hva styrer omsorgsarbeidet hos de som jobber på boliger med en ”passivt brukerstyrt” profil?

Det som særpreger den boligen som jeg har valgt å karakterisere under overskriften passiv brukerstyrt profil, er at de har en ganske klar uttalt ideologi om å legge til rette for brukerstyring. Følgende sitater kan illustrere dette:

”Det har skjedd store ideologiforandringer fra adferdsterapi til brukerstyring her”.

”En av de ansatte sa ”det er jo han som er sjef i huset” Flott svarer veilederen – det er sånn det skal være. Vi er der bare for å hjelpe han. Det er jo hans hjem”.

Brukerstyring er altså den uttalte ideologien, som personalet fremhever at de har. Personalet virker veldig opptatt av, og tror at dette er en riktig og viktig ideologisk vinkling. Dette underbygges med at de stadig fremhever at tjenestemottaker er annerledes, og at en ikke må tro at de skal eller kan få han ”normal”.

”han er jo ikke normal – når vi tror vi skal få han normal så ender det jo bare med at vi stiller masse krav til han og må bruke tvang og det er vel ikke det som er meningen her”

Til tross for at personalet veldig entydig og klart gir et bilde av at en vektlegger brukerstyring, kommer ikke dette like klart til uttrykk i måten omsorgsarbeidet er organisert på, verken når det gjelder idealene eller realitetene. Lederen understreket i en samtale jeg hadde med han hvor viktig det var at alle i personalgruppen møtte

Lars på samme måte i ulike situasjoner. Derfor hadde det også som han sa ” vært viktig å skriftliggjøre det meste slik at personalet kunne slå opp i permen hvis de lurte på noe”. De velger med andre ord å skrive ned hvordan de skal forholde seg til han i ulike situasjoner for å sikre at alle i personalgruppen opptrer likt i forhold til han. Dette fører til at man lager ferdige oppskrifter for hvordan personalet skal reagere hvis han for eksempel spytter på gulvet eller velter en stol. Ved en gjennomgang av opplæringspermen som sto i hyllen på personalrommet fant jeg et forholdsvis omfattende skriftlig materiale som stikkordsmessig ramset opp hva man skulle gjøre hvis vedkommende oppførte seg, eller ikke oppførte seg, på spesielle måter. Under en samtale med en av personale, hvor jeg spurte om hvordan det var å begynne å jobbe i boligen, fikk jeg følgende svar:

Han tok frem en perm som det sto opplæring på. Her sa han – her står det om det meste. Alt er skrevet opp her. Hvordan vi går frem i ulike situasjoner, hva han liker, misliker, om bakgrunnen og historien hans osv. I begynnelsen gikk jeg noen vakter sammen med noen andre for å lære han å kjenne... og så var jeg i gang.

Riktig så enkelt ble ikke dette oppfattet av en annen i personalgruppen. Dette er en mann midt i 20-årene som nylig er ansatt som ekstravakt i denne boligen. Jeg har skrevet følgende i mine feltnotater:

Han fortalte at han aldri hadde jobbet med psykisk utviklingshemmede før. Han var litt oppgitt over at det var så lite opplæring. Tidligere hadde han jobbet i fiskeindustrien, med maskiner av forskjellig slag – da fikk jeg mye mer opplæring enn jeg har fått her, sa han. Da ble jeg drillet til jeg taklet maskinene – men her har jeg bare fått tre opplæringsvakter, pluss at jeg har lest det som står i opplæringspermen her. Men jeg er jo ikke skikkelig forberedt på hvordan jeg skal takle han – det synes jeg er veldig vanskelig. De andre glemmer fort at jeg er ny. De spør ikke en gang hvordan jeg synes det går – det kunne de godt ha gjort. Han fortalte at han blir veldig usikker når vedkommende gjør noe annet enn det som er tenkt – for eksempel når han gikk og la seg når jeg hadde laget middag til han. Hva skulle jeg gjøre da.... Jeg prøvde jo å si til han at han måtte spise først, men han hørte jo ikke på meg – og da blir jeg litt fortvilt. Jeg gikk jo etter han på soverommet, for å få han til å komme, men da ble han jo sint på meg...”

Denne informanten sammenligner opplæringen han fikk med den opplæringen han fikk når han hadde et teknisk arbeid innen fiskeindustrien. Dette er en god illustrasjon på at omsorgsarbeid ikke er et teknisk arbeid. Omsorgsarbeid er noe annet. Hvordan lærer man omsorgsarbeid? Eksempelet kan imidlertid tolkes på ulike måter; omsorgsarbeid er enkelt, fordi det ikke er teknisk og krever dermed mindre opplæring. Eller fordi omsorgsarbeid ikke er teknisk krever det mer opplæring. Omsorgsarbeid er som Wærness (1982) fremhever, både preget av å være emosjonelt, manuelt og intellektuelt. Det forutsetter at man kan forholde seg

fleksibelt til den andre. Noe som også innebærer at man føler seg usikker og ikke alltid vet hva man skal gjøre i ulike situasjoner. Omsorgsarbeid er komplisert på den måten at det ikke lar seg innordne eller summere under klare regler og standarder.

Tiltross for at det finnes en del nedskrevne miljøregler for hvordan personalet skal takle og opptre i ulike situasjoner, er det ikke dermed sagt at dette blir fulgt i praksis.

Han hadde på dagsplanen, som han pleide på torsdager, at han skulle ut å handle inn mat. Dette var noe han pleide å gjøre hver torsdag ettermiddag. Men i dag fant personalet ut at en av dem skulle gjøre det alene siden vedkommende var i dårlig form.

Personalet utøver her et skjønn i forhold til hva som står på dagsplanen og i forhold til at de har miljøregler som sier at det er viktig å hele tiden følge dagsplanen for å skape forutsigbarhet. I dette tilfellet vurderer personalet det som lite hensiktsmessig at han skal være med ut og handle fordi han ikke er helt i form. Det er derimot ikke bare når personalet vurderer reglene som uhensiktsmessig for tjenestemottaker at disse fravikes, i noen tilfeller oppleves reglene også som uhensiktsmessig for personalet.

Personalet satte seg i stua for å se på TV. En eller annen fotballkamp. Tjenestemottaker begynte å gå frem og tilbake på gulvet, men fikk beskjed om å roe seg ned og slappe av i stolen sin. ...På dagtavlen var det bilde av leiligheten til kameraten Pål, noe som skulle indikere at han skulle på besøk til Pål i ettermiddag. Men personalet snakket seg imellom og ble enige om å ikke dra på besøk likevel. I miljøpermen står det at det er svært viktig at alt som står på dagstavlen blir fulgt så lenge Lars ikke selv gir uttrykk for at han ikke ønsker å gjøre det som er planlagt.

Slik jeg tolker denne situasjonen, hadde personalet mer lyst til å sitte i stuen til tjenestemottaker å se fotballkamp på tv, enn å gjøre det som sto på dagtavlen hans. I dette tilfellet er personalets skjønnutøvelse ikke basert på hva som er hensiktsmessig for tjenestemottaker, men hva som er mest hensiktsmessig for dem. En viktig side ved å bevare muligheten for å utøve skjønn i omsorgsarbeidet er blant annet at det vil øke muligheten for å gi en bedre tilpasset omsorg. Men skjønn kan også brukes på mindre heldige eller strategiske måter for at personalet skal kunne gjøre det som de helst vil. Det som personalet helst vil eller ønsker å gjøre står nødvendigvis ikke i samsvar med hva som er omsorgsmottakerens behov der og da, men hva personalet har lyst til/ønsker om.

I enkelte situasjoner bruker personalet skjønn på en strategisk måte for å få med seg tjenestemottaker på ulike aktiviteter som personalet mener han i utgangspunktet ville vegret seg mot å være med på. En av personale forteller følgende om en episode fra dagen i forveien:

”Jeg og han som var på jobb hadde lyst å dra ut å fiske med båten til han andre. Vi vet at han også hadde likt det, men hadde vi spurt han om han ville dra på fisketur med båt så hadde vi garantert fått nei. Han sier nei til det meste vi spør han om. Derfor sa vi at han måtte kle på seg så skulle vi kjøre tur til kiosken for å kjøpe cola. Når vi hadde vært innom kiosken så sa vi bare at vi skulle kjøre en liten tur. Vi fortalte ingenting om båtturen før vi kom til parkeringsplassen og skulle gå ned til båten. Mens vi parkerte bilen fortalte vi at nå skulle vi ned å se på båten. Slik fikk vi han med ut på båttur. Når vi først var kommet oss ut på fjorden så stortrivdes han, og vi fisket og koset oss lenge”.

Denne episoden stemmer lite overens med det som står nedskrevet i miljøpermen. I miljøpermen er det poengtert at det er svært viktig at han får vite hva som skal skje. Forutsigbarhet er et viktig stikkord i de oppleggene som er laget i permen. For eksempel er det viktig når han spiser frokost at han vet hva som skal skje etterpå. Miljøreglene er detaljerte, men praksisen her fremtrer som svært impulsiv og tilfeldig. Ovenstående eksempel kan imidlertid forstås på flere måter. Hvis formålet med strategien var at personalet mente det var viktig å få Lars med på fisketur fordi det eksempelvis ville tilfredsstille han på noe vis, og at de her vurderte det slik at han ikke var i stand til å ta eget initiativ og ikke selv på forhånd kunne se hvor godt en slik tur ville gjøre han, kan en si at personalet her var dyktige som ved hjelp av både en porsjon kreativitet og ”kløkt” klarte å få Lars med på en tur som han etter hvert stortrivdes med. Hvis derimot fisketuren bare var motivert ut i fra hva personalet hadde lyst til og at en ikke i det hele tatt vurderte hvorvidt dette var noe Lars kunne ha behov for osv. fremstår en slik strategi i et helt annet lys.

Det virker som om noe av grunnen til at miljøreglene ofte fravikes er at personalet vil unngå å stille krav til tjenestemottaker. De har tidligere erfart at det å stille mange krav gjør at adferden hans blir utfordrende. Derfor blir det ofte slik at reglene unngås for å bevare ”husfreden”. Følgende utdrag fra mine feltnotater kan illustrere at bruk av skjønn fører til mindre konfrontasjoner og mindre tvang.

Personalgruppen jobber med å unngå kravsituasjoner. Dette mener de fungerer godt. Når de retter mindre krav til han opplever de også at det blir mindre konfrontasjoner. Bl.a. reageres det ikke på bordvelting lengre, de er også sluttet å reagere på knokebiting. Når kravene ble redusert ble altså konfrontasjonene og dermed også utageringen redusert.

Et interessant spørsmål er om dette kanskje også gjelder generelt. Er det slik at jo flere retningslinjer, regler og tiltak som settes i verk; jo mindre rom gis det for skjønn og jo større blir behovet for å bruke tvang? I så fall er jo dette et paradoks, fordi regler og tiltak ofte motiveres ut i fra tanken om å unngå tvang. En annen interessant side ved dette er hva som skjer med omsorgen når man fraviker alle krav og inntar en passiv holdning til omsorgsmottaker.

Jeg spør litt forsiktig om de er gått bort i fra at de skal følge dagsplanen til punkt og prikke. Det er nedskrevet i miljøreglene at dagsplanen skal følges, og at han trenger en del motivasjon for å komme i gang med de ulike aktivitetene. Nei, sier de – det er ikke bestemt at vi skal gå bort i fra det, men hva skal vi gjøre når han bare vil sitte for seg selv. Vi kan jo ikke styre han til å gjøre noe som han ikke tar initiativ til selv. Da presser vi jo han – noe som ofte innebærer at vi må bruke makt og det skal vi jo ikke. Dette er jo tross alt en brukerstyrt tjeneste.

Innebærer en brukerstyrt tjeneste et passivt personale? Nedenfor følger et utdrag fra mine feltnotater som berører dette spørsmålet gjennom å vise at personalet gir slipp på miljøreglene når vedkommende vegrer mot det som skal skje.

Neste dag i boligen var like sløv som de to forrige dagene. Var stort sett ikke ferdig med frokosten før rundt kl. 13.-14. Han var urolig og spyttet mye. Personalet skulle hjelpe han å ta på seg ytterklær når vi skulle ut å kjøre tur, men de måtte bare gi opp på grunn av spytingen. Jeg satt i en stol i stua og så på, ble mer og mer trøtt av at det ikke skjedde noe. Måtte tilslutt gå meg en tur på butikken for å våkne litt. Da jeg kom tilbake satt de fortsatt der. De fortalte meg at det var mye frem og tilbake når han var i det humøret som han var i nå for tiden. Han vegrer mye, forteller de. De forklarer at det vil si at han har problemer med overgangsfasene, altså mellom ulike aktiviteter, som f.eks morgenstell, frokost, påkledning, gå ut osv.

Det er mange eksempler på at det er stor avstand mellom de miljøreglene som er ment å skulle styre omsorgsarbeidet og hva som faktisk styrer omsorgsarbeidet i praksis. På mange måter virker det som om miljøreglene representerer en annen ideologi enn den praksisen som jeg observerte i miljøet. I dagsplanen står det for eksempel at han skal stå opp kl. 08.00. De fleste dagene når jeg kommer til boligen ligger han fortsatt og sover til tross for at klokken er over 9.00. En morgen jeg kommer sitter personalet og ser på frokost-tv i stuen hos vedkommende. Dette gjør de til nærmere kl. 10.30 før de finner ut at han snart må stå opp, og de går og vekker han. Etter at han hadde vært på badet og stelt seg, sammen med en av personale, var det tid for frokost. Klokken var nå ca 11.30. De plasserte han ved kjøkkenbordet med to påsmurte brødkiver og et stort glass sjokolademelk. Så gikk de tilbake til salongen og fortsatte å se på tv, mens de ventet på at han skulle bli ferdig med å spise. Han satt bare og så ut i rommet uten å smake på maten.

Personalet ropte til han med jevne mellomrom at han måtte spise maten sin, uten at det skjedde noe. Slik satt han i ca. 2 timer til klokken var 13.30. I følge dagsplanen skulle han vært ferdig med frokosten til kl. 10.00. Han skulle også ha vært på tur og begynt på middagslagingen når kl. var 13.30. Men han satt fortsatt med frokostbordet. Det endte etter hvert med at personalet ble enige om å ta vekk maten.

”Vi får vel gå oss en liten tur ut før kveldsvaktene kommer og skal begynne med middagen. Han ville ikke gå ut, men de leide han ut i gangen for å ta på han jakke og sko. Han ble stående i døren når vi var kommet ut på trappen, ”sitte i sofa og se i bok” sa han. Nei, nå skal du ut å gå, sa den ene i personalet. Gå og still deg bak han, og hold han i armen så kommer han nok sa den ene av personale til den andre. Han gjorde dette – tok han i armen og vi begynte å gå tur”.

I utgangspunktet prøver personalet å vente til han tar initiativ selv, de vil ikke presse han til å gjøre noe han ikke vil, sier de. Men når de har ventet lenge nok prøver de å motivere han til å gjøre det de har bestemt seg for. Selv om ikke dagsplanen styrer dagen slik det står i miljøreglene, opplever jeg at når personalet har lyst til å gjøre noe, uavhengig av dagsplanen, så klarer de fint å få vedkommende med på det. Hvis derimot personalet ikke ønsker å gjøre noe spesielt bruker de heller ikke mye energi på å motivere han til å gjøre noe. Da lar de han bare sitte i sofaen. Når personalet blir lei, og synes at tiden går for sakte, gjør de huslige gjøremål ”for å få tiden til å gå”, som de sier. Da vasker de klær, rydder kjøkkenet, vasker gulv og lignende.

Det er ofte slik at personalet lar tjenestemottaker selv få bestemme om han ønsker det ene eller det andre. Har han for eksempel lyst på en cola midt i uken, når de er ut og kjører tur, så får han gjerne det, på tross av at det står i miljøpermen at personalet skal slutte å kjøpe cola til han midt i uka. Det står videre at ”heretter skal det bare kjøpes cola i helgene, hvis han ønsker brus på hverdagene skal det kjøpes cola light i stedet”. ”Han er jo voksen, dette må han jo få bestemme selv”, er en begrunnelse som blir brukt for at man ikke følger reglene.

Hva synes de som jobber på boliger med en ”passivt brukerstyrt” profil?

Personalet her har et noe tvetydig forhold til reguleringer. I den grad det er snakk om reguleringer som ”stemmer overens” med personalets egne ønsker og behov, mener de at slike reguleringer skal ligge til grunn for omsorgsarbeidet. Dette så vi i et tidligere eksempel, i forhold til hvordan personalet klarte å motivere Lars til å bli med på fisketuren som personalet selv hadde veldig lyst å gjennomføre.

Personalets ønsker og behov blir også viktige i forhold til hva de ikke forholder seg til av regler. Gjentatte ganger under mine feltopphold opplevde jeg at det var ført opp aktiviteter i dagplanen som ikke ble fulgt opp. Dette til tross for at det i miljøreglene var poengtert at det var viktig å følge dagplanen for å bidra til forutsigbarhet for Lars. Hadde personale mer lyst til å gjøre andre ting enn for eksempel å dra på besøk til en venn av Lars, eller å dra ut og handle, så gjorde de det. Ofte ble slike valg begrunnet med at "Lars er egentlig ikke i form til å dra på besøk, eller at Lars har godt av å være hjemme og slappe av i dag". På den måten oppnådde personalet å i stedet kunne sitte hjemme hos Lars og se fotballkamp på tv eller lese aviser, spille kort etc. Slike endringer i planene ble gjerne forklart og begrunnet med ideologisk ståsted. Slik følgende eksempel viser:

Lars ble liggende i senga i ca. to og en halv time i ettermiddag – og jeg og de to mennene som var på kveldsvakt satt på personalrommet og småpratet. I det den ene av dem henvendte seg til meg og sa – (etter at de hadde snakket litt om at det var litt kjedelig å være på jobb når det ikke skjedde noe, sånn som nå når han bare lå i senga, de måtte jo bare sitte der...) ”Du skjønner dette er en brukerstyrt virksomhet – og da må vi jo bare sitte her til han trenger oss – det blir jo litt kjedelig, men vi må jo bare respektere at han vil være for seg selv litt og slappe av”.

Personalet gjorde ingenting for å motivere Lars verken til å stå opp eller i forhold til å friste med noen aktiviteter. Når jeg innledningsvis sa at personalet har et noe tvetydig forhold til reguleringer, så handler dette også om at de har et overordnet mål om å unngå bruk av makt og tvang. Dette er også noe av grunnen til at de prøver å unngå å stille krav til Lars og at de i stedet argumenterer med at de har en brukerstyrt filosofi. En fare med en slik tilnærming er at en veldig ensidig fokusering på at tjenestemottaker skal bestemme og ta initiativ selv (på den måten som personalet her gjør) kan føre til at tjenestemottakerens behov for hjelp kan bli oversett og i neste omgang føre til unnlattessynder.

En av personale uttrykte seg på følgende måte om den passivitet som preget omsorgsarbeidet når han fortalte meg at han hadde søkt på en ny jobb:

”...en ordentlig jobb som han sa - som pleiemedhjelper på et sykehjem. Der arbeider de i alle fall. Her gjør vi jo ingen ting. Du kan si det slik at det man ellers gjør på fritiden er det vi gjør når vi er på jobb her – slik klarer jeg ikke å ha det lengre.... Det skulle ha vært flere konkrete arbeidsoppgaver - han burde ha hatt mer struktur – vi kan kreve litt mer av han enn vi gjør. Nå kreves det jo stort sett bare litt fysisk aktivitet, sier han. f.eks at vi skal gå ut å gå tur med han”.

De argumenterer altså med at de ikke følger reglene fordi de har en brukerstyrt ideologi. De kan for eksempel bli sittende på personalrommet eller i stua og se på

fjernsyn store deler av den tiden de er på jobb fordi tjenestemottaker ikke ber om hjelp eller viser initiativ til å gjøre noe spesielt. Et interessant funn her er at personalet ikke erstatter reglene med skjønn. For eksempel ved at de foreslår noe annet som kanskje passer bedre den aktuelle dagen. I stedet erstatter de reglene med passivitet og likegyldighet. Det er med andre ord ikke den uttalte brukerstyrte ideologien som er et problem her, men tvert i mot likegyldigheten som får dominerer i omsorgsarbeidet. Dette er også et eksempel på at omsorgsarbeiderens skjønn kan misbrukes. Skjønn kan dermed ikke anses som en garanti som sikrer en god eller omsorgsrasjonell omsorg. Personalet bruker den friheten de har til å ikke gjøre noe som helst. På denne måten viser dette eksemplet at fravær av regelstyring ikke automatisk gir god omsorg.

Det er lite som tyder på at kap. 6A/4A har hatt noe særlig betydning for det daglige omsorgsarbeidet her. Den ”passivt brukerstyrte” tilnærmingen er noe som har preget miljøet her også i tiden før lovreguleringen. Det har ikke skjedd noen endringer i omsorgsmiljøet som kan spores tilbake til iverksettingen av kap. 6A/4A. For personalet her eksisterer ikke lovverket. Det vil si, de vet om det, men tar ikke hensyn til det. De forbinder loven med en annen ideologi, en ideologi som de vil holde avstand til. De argumenterer med at de er ferdige med tvangsregimet og adferdsterapien, og at de har funnet sin måte å håndtere tjenestemottakeren på. Dette betyr at når de selv mener at det er nødvendig så bruker de eksempelvis nedlegging på madrass eller holding i stol. De skriver en intern rapport etterpå, denne kaller de tvangsmiddelprotokoll. Tvangsmiddelprotokoll er for øvrig noe som henger igjen fra tiden hvor man hadde tvangsmiddelforskriften, som opphørte med institusjonene. Personalet har videre en formening om at de er der for å gi hjelp og service til tjenestemottakeren. Noe som bl.a. tidligere er illustrert med at de ikke vil prøve å forandre eller ”normalisere” tjenestemottakeren. Resonnementet gikk som nevnt ut på at når han ikke er normal så er det ingen vits å prøve å få han normal, det vil i så fall innebære at man stiller krav og dermed kommer inn i en ond sirkel igjen med bruk av makt og tvang. Lovverket forutsetter kontakt med habiliteringstjenesten og fylkesmannen, og fordi dette omsorgsmiljøet ikke ønsker kontakt med disse instansene har loven i den grad den har bidratt til endringer bidratt til en ytterligere pasifisering av omsorgen. De tør rett og slett ikke å stille krav til tjenestemottaker fordi de vil unngå å få en situasjon der de ”provoserer” tjenestemottaker og kanskje må gå ut å få hjelp til å hankses med han.

Hva styrer omsorgsarbeidet hos de som jobber på boliger med en ”hverdagslivs profil”?

Det er ikke reglene, rutinene eller tiltakene som er mest iøynefallende når det gjelder de boliger som jeg mener har en egenart som til en viss grad preges av det nære og hverdagslige. Det er vektleggingen av dagliglivets ritualer, vektleggingen

av trygghet, nærhet og kosen som dominerer. Noe som ikke betyr at regler og tiltak er fraværende her. Poenget er vel snarere at det ikke utgjør grunnstrukturen i det omsorgsarbeidet som utføres. Personalet ser ut til å ha et svært så avslappet forhold til de formaliseringene som eksisterer, på den måten at de forholder seg fleksibelt til ulike regler og tiltak. Personale her gjør vurderinger ut i fra hvordan de opplever situasjonen, og vurderer behov og valg som dukker opp underveis.

Det finnes ingen oppslag eller skjemaer over ulike ting, slik som man ellers ser i form av ukemenyer, medisinlister, avføringsskjemaer eller hva det måtte være. Det henger heller ikke noen dagsplan eller ukeplan noen steder og ingen snakker om slike struktureringer.

Nei vi har ingen faste aktiviteter som vi må gjøre, utover det daglige – det vil si vi har vel en slags ukeplan, men den vet jeg ikke hvor er – husker ikke hva som sto der engang – tror ikke at noen bruker den. Den er vel grei nok hvis det er noen som kommer ny hit for å jobbe.

Det at tjenestemottakerne ikke har noen formell dagsplanstyring betyr ikke at det ikke skjer faste aktiviteter på mer eller mindre fastlagte tider, men poenget her er vel mer at dette ikke er formalisert skriftlig. Alle som jobber her vet for eksempel at ”hun blir hentet med minibussen hver morgen kl. 9 hvis hun skal på dagsenteret”. Ut over de faste rutinene, som ikke er mer spesielle for de som bor her enn for folk flest, gjør man det som man ut i fra behov og interesser mener er fornuftig.

De som kjennetegnes av denne profilen er et godt eksempel på at man kan se omsorgsarbeid som et relasjonsarbeid. Det vil med andre ord si at omsorgsarbeid ikke er et arbeid som kan reduseres til teknikker eller teoretisk kunnskap. Dette illustreres også med konflikten som er beskrevet tidligere mellom personalet i Skogveien. Dette er som nevnt et bo- og service senter for eldre, men hvor Tove sammen med to andre psykisk utviklingshemmede har hver sine leiligheter. For å gi en kort repetisjon, konflikten går mellom de som jobber som miljøarbeidere/-terapeuter hos de tre personene med psykisk utviklingshemming, og de andre som jobber i pleien hos de eldre som bor på senteret. De som jobber i pleien, først og fremst hjelpepleiere og sykepleiere, har en formening om at miljøarbeiderne har for lite å gjøre, og at de ikke trenger å være sammen med tjenestemottakerne når de ikke holder på med morgenstell, middag eller kveldsstell. Denne holdningen skaper frustrasjon hos miljøarbeiderne, og de føler at det arbeidet de gjør ikke blir verdsatt. Personalet har en formening om at de stadig må forsvare jobben de gjør fordi mye av arbeidet er usynlig. De har eksempelvis ingen sår som skal stelles eller andre somatiske oppgaver som skal gjøres.

Derimot har de andre oppgaver som ikke er like konkrete og som det kan være vanskelig å tidfeste. En vet for eksempel aldri hvor lang tid de vil måtte bruke på å motivere tjenestemottaker til å stå opp av sengen, dusje osv. Dette er for øvrig et poeng som Kari Wærness (1982, 1996) ved flere anledninger har pekt på som et dilemma i omsorgsarbeidet, nemlig at omsorgsarbeid sjelden resulterer i et håndgripelig produkt, men at det derimot har en usynlighetskarakter. Derfor kan det kanskje fremstå for andre, slik det for eksempel gjør for de på "pleie-siden", at de som er på "miljø-siden" bare sitter inne hos tjenestemottaker og steker vafler eller drar ut på kafé, fordi det er dette de ser, dette blir det synlige her.

En annen viktig del av omsorgsarbeidet er at personalet hele tiden må være engasjert i situasjonen for å få tjenestemottaker til å gjøre mer eller mindre nødvendige og basale aktiviteter, som å stå opp av senga, vaske seg, kle på seg, spise osv. For å få motivert tjenestemottakeren til å gjøre dette kreves en porsjon kreativitet og "kløkt". En måte å vise kløkt på kan være å fokusere på noe helt annet enn det som skal oppnås. Eksempelvis slik hjelpepleieren som skulle få Tove opp av sengen gjorde ved å fokusere på at hun i alléfall måtte stå opp å få medisinen sin. I og med at Tove er inneforstått med at det er viktig å ta medisin hver morgen er dette et "knep" som pleier å fungere hvis de bare gjør det på rette måten. Det vil si at de ikke bør lokke med at hun skal komme ut på badet for å få medisin, det forbinder hun med morgenstell og da kan hun fort ombestemme seg og bli liggende i senga. Derimot har det vist seg at de lykkes bedre hvis de ber henne komme på kjøkkenet for å ta medisinen, for så å si at medisinen ligger på badet. Når hun kommer ut på badet sier de gjerne "*vi skifter bleie og går på toalettet først...*". På den måten klarer de å få gjennomført morgenstellet. Dette kan også tolkes som en form for manipulering. I og med at Tove ikke vet at hun utsettes for påvirkning fra personalets side møter hun heller ikke denne påvirkningen med motstand. Hadde Tove derimot gjennomskuet personalets strategi for å få henne til å stå opp ville hun sannsynligvis også ha motsatt seg å komme ut på kjøkkenet, og heller forlangt å få medisinen på sengen.

Personalet mener det er viktig at tjenestemottakeren skal få bestemme selv hva man har lyst å gjøre eller ikke. Men samtidig er det slik at de av og til ønsker at hun skal dusje, spise, gå en tur ut osv. For at tjenestemottaker ikke skal føle at hun blir presset til å gjøre noe er det viktig å være strategisk. Slik at vedkommende føler at det er hun som bestemmer og får lyst å gjøre det.

Selv om det ikke er reglene og tiltakene som dominerer her, betyr det som tidligere nevnt ikke at de ikke finnes. Poenget er vel heller at personalet ikke forholder seg så instrumentelt for eksempel til de tvangstiltakene som er vedtatt. I en av disse boligene har man fire tvangstiltak som hver på sin måte gir en nøyaktig forhånds-

definering av hvordan for eksempel tannpuss eller negleklipp skal utføres. I forbindelse med tiltaket som omhandler tannpuss spurte jeg personalet hvordan de forholdt seg til prosedyrene når de gjennomførte tiltaket.

Begynner dere oppe til venstre og fortsetter oppe til høyre...Nei, det gjør vi vel ikke... Vi tenker ikke over hvor vi begynner, det viktigste er at vi har fått pusset litt på alle tennene. Men de andre punktene eller prosedyrene som inngår i tiltaket - som handler om at vi sitter på wc-lokket og at hun skal stå og holde seg i vasken mens vi pusser.. - de forholder vi oss nøye til. Det er viktig at vi alle gjør dette likt og slik det er beskrevet i prosedyrene. Det blir forutsigbart for Eva. Dessuten er dette den mest fornuftige måten å gjennomføre dette på – det er noe vi har prøvd oss frem til... En viktig grunn til at vi skal sitte og hun skal stå handler om at når hun står så er hun nødt til å holde seg fast, hun kan ikke gå og mister balansen med en gang hvis hun slipper seg. Dette gjør at vi unngår slag fra henne, hun må bruke hendene til å holde seg fast. Før var det slik at Eva satt på en stol, mens vi sto over henne når vi skulle pusse tennene. Da slo Eva etter oss og tannkosten og det ble helt umulig å pusse. Dessuten ble vi veldig store og hun følte seg sikkert veldig lita da vi nærmest sto over henne, det opplevdes sikkert mer truende enn nå som vi sitter og hun står...”

Ovenstående illustrerer at personale forholder seg fleksibelt til dette tvangstiltaket. Skulle personalet ha fulgt alle prosedyrer og kriterier som er satt opp i dette tiltaket, ville det nærmest ha forutsatt en programmering. Det som skjer her er derimot at personalet ser bort i fra noen av prosedyrene og gjør det som fungerer best for dem i den enkelte situasjon. Dette gjelder bare noen av prosedyrene, de prosedyrene som de mener er viktige og riktige følges opp. Dette ser vi spesielt gjelder i forhold til plassering - hvem står, hvem sitter, osv. Etter å ha vært med og observert dette tiltaket flere ganger og med flere av personale, har jeg sett at grunnstrukturen rundt tiltaket er lik hos alle. Det vil si at alle gjennomfører tiltaket til samme tid, etter at vedkommende har spist kveldsmat og man gjør det på samme sted, som er på baderommet til tjenestemottaker. Alle følger også den samme plasseringen, ved at personale sitter og tjenestemottaker står. Men utover dette varierer det hvordan tannpussen gjennomføres, for eksempel i hvilken rekkefølge man velger å pusse, i den grad dette kan by på de store variasjonsmuligheter. Det som preger situasjonen er at personalet ikke henger seg opp i alle detaljene, men at de gjør det som føles mest naturlig og som fungerer best.

Også ved gjennomføringen av andre tiltak tilpasser personalet seg situasjonen slik den måtte fremstå der og da, på tross av den sterke forhåndsdefineringen som preger tiltaket.

De har prøvd ulike tidsintervaller fra medisinen blir gitt og frem til de drar til frisøren, men er kommet frem til at 1 ½ -2 timer er det tidsintervallet som fungerer best. I dag var det en litt spent/nervøs stemning blant personalet. Personalet sa at de ofte var redde for at det skulle skje noe med henne når hun hadde fått medisin. De var redde for at hun skulle "falle helt bort". Men vi må vel stole på legene som har sagt hvor mye medisin hun skal ha. Personalet forteller at hun reagerer litt ulikt fra gang til gang på medisinen – det kommer vel an på dagsformen hennes tror de.. og så er det jo også slik at hun kan gå opp eller ned noen få kilo fra gang til gang- så hvis hun har hatt et lite vekttap merkes vel medisinen bedre. Grunnen til at de er spesielt nervøs i dag er at hun har prøvd å brette seg – det går omgangssyke blant to av de andre beboerne her og de er veldig redd for at hun skal få det samme som dem. En av personalet sier at hun har tatt pulsen på henne – den var på ca 64 slag –men hun vet ikke hva pulsen var før hun ga henne medisin... Det er ingen regler som sier at de skal måle pulsen – det var bare noe hun gjorde fordi hun var engstelig for henne..."

Personalet er engasjert i situasjonen på en helt annen måte enn den vi tidligere i dette kapitlet så hos de som hadde en mer instrumentell tilnærming. Det at det gis rom for skjønn og at personale bruker av sin erfaring og kjennskap til tjenestemottaker gjør også at personalet opplever usikkerhet og at de av og til blir i tvil om de gjør det riktige. Dette er i og for seg er positivt fordi det bidrar til at personale reflekterer over hva de gjør. De forholder seg ikke mekanisk til det enkelte tiltaket og til tross for at tiltakene har forhåndsdefinert hvordan man skal gå frem, så tar de ikke dette for en ferdig tolkning, men gjør sine tilpasninger og tilleggstolkninger.

I neste avsnittet skal jeg konsentrere meg om hva personale synes om de reglene og tiltakene som bidrar til å styre omsorgsarbeidet.

Hva synes de som jobber på boliger med en "hverdagslivs" profil?

Personalet viser her en viss distansering eller pragmatisk holdning både til lovreguleringen som kap. 6A/4A representerer og til regler generelt. Bl.a. ved at de forholder seg til noe av det, men slettes ikke til alt. De bruker eksempelvis skjønn i forhold til å plukke ut tiltak som kan være fornuftige og som de kan klare å forholde seg til. På sett og vis er det litt tilfeldig hva som blir tvangstiltak og hva som ikke blir det. En begrunnelse for at eksempelvis tannpuss ble valgt ut når en satt i gang prosessen med å utrede og få godkjent tvangstiltak var at det tidligere (i årene før) hadde blitt brukt mye tvang i forbindelse med tannpuss.

Hun forteller at egentlig så er det ikke så stor forskjell på de tiltakene de gjennomfører med tvang og alt det andre de gjør med Eva. Jeg får ikke helt tak i hva hun mener med det og spør litt rundt dette. Så sier hun at Eva protesterer på det meste vi skal gjøre, hun vegrer mot alt. Det kunne like gjerne ha vært laget

tiltak på vask/dusjing, påkledning, spising, avkledning, børste hår osv. Fordi Eva protesterer høylyd på slike ting også. Noe måtte vi bare velge å trekke ut (lage tvangstiltak på) vi kan jo ikke trekke ut alt i slike tiltak – hun motsetter seg jo alt vi gjør. Hvis vi skal forholde oss til 6A's definisjon av tvang som er alt som tjenestemottaker motsetter seg – så måtte vi laget tvangstiltak på det meste her. Og det går jo ikke. Da hadde vi ikke fått gjort annet en å lage tiltak og følge opp tiltak.

Som vi har sett tidligere utøver personale med en ”hverdagslivsprofil” noe skjønn selv ved gjennomføringen av detaljerte tvangstiltak. De har ikke den samme instrumentelle holdningen til tiltakene som de med en mer adferdsterapeutisk profil. Blant annet viste dette seg ved at de med ”hverdagslivsprofil” forholdt seg mer fleksibelt til prosedyrene i tvangstiltakene. Det som preger situasjonen er at personalet ikke henger seg opp i alle detaljene, men at de gjør det som fungerer best eller føles mest naturlig. Om de for eksempel begynner å pusse tennene nede til venstre i stedet for oppe til venstre tar de ikke så nøye.

Selv om personalet her forholder seg mer fleksibelt til tvangstiltakene er det som vi skal se i det neste eksempelet en del krav som følger med lovverket, blant annet krav om dokumentasjon som styrer omsorgsarbeidet på den måten at personale må bruke tid og ressurser på å lage protokoller.

Personalet er oppgitt over at de må føre protokoll over tiltakene hver gang de er gjennomført. Det betyr at vi hver kveld må fylle ut et skjema om tid og sted for tiltaket, hvem har utført det, beskrivelse av hvordan situasjonen var, varighet av tiltaket, resultat av tannpussen og om tannpussen ble utført i samsvar med prosedyrene. Vi skriver det samme hver kveld – det blir helt mekanisk. Det hadde vært mye bedre hvis vi bare hadde skrevet protokoll de gangene det evt. var avvik. Men vi har fått beskjed om at det er kjempeviktig at vi fører protokoll hver gang tiltaket er gjennomført. Fylkesmannen kommer av og til på tilsynsbesøk hit og da går de igjennom protokollene våre. Så derfor må de fylles ut og settes i en perm på kontoret. Habiliteringstjenesten ser også gjennom protokollene våre når de er her og har veiledning. Men for oss betyr ikke disse protokollene noe, det er bare dumt og unødvendig.

Det er ikke bare det at det oppleves som bortkastet og unødvendig å bruke tid på å lage disse protokollene, de mener også at tiltakene i seg selv er for detaljerte og styrende.

Tiltakene er jo også veldig detaljerte, men det må de kanskje være sier en av personale – fordi det er viktig at vi gjør ting likt, slik at det blir forutsigbart for Eva hva vi skal gjøre. En av de andre i personalet henger på at: dette er jo et typisk trekk ved disse vernepleierne. Alt skal systematiseres, vernepleierne er jo kjent for det (ingen vernepleiere tilstede på møtet). Ja vernepleierne elsker systemer sier en tredje i personalet. Alt skal settes inn i detaljerte systemer – men

hun mener at det må være lov å bruke sunn fornuft. Det pleier nå jeg å gjøre, fortsetter hun.

Personalet uttrykker her at de har en viss forståelse for at tiltakene er detaljerte, men mener at dette ikke går på bekostning av personalets mulighet til å reflektere over hva de gjør og hva de selv mener. Formaliseringen og reglene er, som vi har sett, langt fra fraværende for personalet som utgjør denne profilen. Det som særpreger personalet her er derimot at man har regler, men forholder seg til dem og anvender dem med hva de mener er fornuftig. På mange måter kan man si at det er omsorgsrasjonaliteten som får råde. De hengir seg for eksempel ikke til alle tannpuss-kriteriene, men forholder seg til de kriteriene de mener er viktige og betrakter disse som et ”nødvendig onde”. Også i andre situasjoner tilpasser de seg hva de mener er fornuftig der og da. Ved at man som her har en situasjonstilpasset tilnærming til reglene, lykkes man i større grad også å ivareta idealet om ”den fleksible omsorgen”.

Kritikken av den struktur og formalisering som tvangstiltakene representerer må forstås i lys av det jeg mener er karakteristisk for de miljøer som utgjør denne profilen. Følgende utdrag fra mine feltnotater kan bidra til å illustrere atmosfæren som preger omsorgsarbeidet her.

Jeg kom til Fjellveien på ettermiddagen i dag – for å være utover kvelden og få observert tvangstiltaket på tannpuss. Da jeg kom satt Eva på gulvet på kjøkkenet og ”lekte” med gamle aviser, som hun rev i stykker og raslet med. To av personale sto ved kjøkkenbenken og lagde mat. De fortalte at de hadde vært ute på handletur, og kjøpt nye gardiner til en av de mannlige beboerne i kjelleren, samt nye klær til jul. Eva virket rolig og fornøyd, og satt litt på gulvet og etter hvert krøp hun rundt i stua, før personalet løftet henne opp i en stol. Hun lo litt og var i godt humør. Den ene av personale tullet litt med henne, prøvde å sette seg på fanget til Eva... og Eva stor skrattet. Personalet tok fram en pose med sjokolade og ga et par stykker til Eva, og spanderte sjokolade og kaffe på meg. Da personalet var ferdig med å lage mat, satte vi oss ned i stua og så på tv. Eva var veldig oppslukt i tv'en og vi ble sittende å små prate om ”alt og ingenting”... Det ble kokt mer kaffe, satt frem frukt i ei skål på bordet. Eva lente seg mot en av personale og de klemte hverandre...en av de andre kommenterte dette med å si at når du skal jobbe med Eva må du være tålmodig og du må være omsorgsperson. Hun er glad i kos, man må tørre å klemme henne litt – det liker hun.

Opprettholdelsen av dagliglivets ritualer og ivaretakelsen av det relasjonelle er særlig fremtredende her. Høytider forberedes på samme måte som personalet og folk flest gjør hjemme hos seg selv. I den grad dagene har en struktur som følges av noen form for regulering er dette først og fremst ut i fra hva som anses for å være en vanlig døgnrytme, og ut i fra prinsippet om at man skiller mellom

”hverdag og fest”. Dette illustreres også gjennom at personalet er opptatt av at tjenestemottaker også har andre roller.

De synes blant annet det er viktig at personale tar initiativ og legger til rette for at hun skal få besøk av familien sin. Hun har små søsken og en mor i byen, og de snakker om at de må bli flinkere til å invitere familien på besøk, noe de også flere ganger tidligere har gjort. Enkelte ganger har personalet laget middag og invitert familien, eller de har bakt kaker og invitert familien når hun har hatt fødselsdag. Det er kjempeviktig å ta vare på de få rollene hun fortsatt har... rollen som datter og søster er spesielt viktig...

En viktig begrunnelse for å ta spesielt godt vare på, å legge til rette for og utøve andre roller, er at rollen som utviklingshemmet, hjelpetrengende tjenestemottaker lett blir den dominerende rollen.

Omsorgsmiljøene som utgjør denne profilen forholdt seg til mye av den samme problematikken rundt utfordrende adferd, motstand og vegring også før lovreguleringen ble iverksatt. De hadde opp gjennom tiden prøvd ulike tiltak, for eksempel i forbindelse med tannpuss. Slik sett representerer ikke innføringen av loven noe nytt i så måte. Det skjedde likevel noen endringer her da loven ble iverksatt. Begge disse omsorgsmiljøene brukte tid på å sette seg inn i loven og tid på å gå gjennom egen praksis for å se hvordan denne harmonerte med lovreglene. I et av miljøene sa man for eksempel at ”noe måtte vi jo gjøre når loven kom”. De valgte ut noen områder som de skulle lage tvangstiltak på. Men sier også at det var litt tilfeldig hva som ble valgt ut, i og med at de ikke kunne lage tvangstiltak på alt tjenestemottaker motsatte seg. ”Da hadde vi ikke fått annet å gjøre enn å lage, gjennomføre og følge opp tiltak”. Personalets resonnement dreier seg om at de gjerne vil følge lovverket, men samtidig skal det være mulig å yte omsorg til tjenestemottakerne på en best mulig måte. Derfor poengteres det at det må være lov å bruke litt ”sunn fornuft”. Det som har skjedd her etter at kap. 6A/4A trådte i kraft er bl.a. at en del av omsorgsarbeidet er blitt mer formalisert. Man forholder seg eksempelvis til de prosedyrer og utredningsrutiner som loven krever i forbindelse med godkjenning av tvangsvedtak. Formaliseringen går derimot ikke lengre enn det personalet mener er strengt nødvendig. Dette illustreres bl.a. gjennom den fleksibilitet som vises i gjennomføringen av tiltakene. Når det derimot gjelder rapportering og evaluering representerer dette en formalisering av omsorgsarbeidet som de ikke hadde før lovreguleringen. Personalet uttrykker imidlertid at de mener rapporteringsrutinene er for stringente og at dette kunne vært gjort på en mer fleksibel og ”fornuftig” måte. Eksempelvis ved at man bare skrev rapport i de tilfeller tiltaket ikke ble gjennomført etter planen.

AVSLUTNING

Som vi har sett en rekke eksempler på i dette kapitlet, både i forhold til hva som styrer omsorgsarbeidet og i forhold til hvordan personalet tenker om regler og reguleringer, så får kap. 6A/4A noe ulik betydning i de tre profilene som min analyse tar utgangspunkt i. Dette betyr at konteksten har stor betydning for hvordan tvangsreguleringene tillempes.

Omsorgsarbeid handler som tidligere nevnt bl.a. om noe som ytes til beste for ikke-selvhjulpne samfunnsmedlemmer, og som innebærer ansvar og forpliktethet fra omsorgsutøverens side (Wærness, 1999). Dette er noe som krever fleksibilitet og beslutninger som tas "her og nå". Det er ut i fra de analysene som er gjort her viktig å konstatere at kap. 6A/4A nettopp er en reaksjon på at omsorgsarbeiderens frihet faktisk også kan misbrukes. Når dette misbruket resulterer i tvang av ulike slag oppstår et behov for reguleringer som kan beskytte tjenestemottaker. Det er også ut i fra de analysene som er gjort her grunn til å tro at de reguleringene som kap. 6A/4A representerer, er av en slik art at de foruten å hindre personalet i å begå skjønnsmessige overgrep, også kan bidra til å ta bort en viktig forutsetning for omsorgen.

I den adferdsterapeutiske profilen ser vi bl.a. hvordan regelstyringen bidrar til å minske fleksibiliteten og blir et mål i seg selv. I stedet for å bli betraktet som et nødvendig onde for å håndtere vanskelige situasjoner på en systematisk måte. Det kan også være grunn til å spørre om det blir mindre maktutøvelse når omsorgen utøves etter "regelboken"? Personalet her mener helt klart det. De har en sterk tiltro til at det er dette som fungerer best overfor sine tjenestemottakere. På tross av at dette fører til en mer ekstrem adferdsterapeutisk tilnærming.

I tidligere kapitler har jeg vært inne på at det ikke er maktutøvelsen i seg selv som er problematisk. Omsorgsarbeid forutsetter maktutøvelse, det er en naturlig del av omsorgen. Derimot er det de ekstreme utfallene av maktutøvelsen som kommer til uttrykk gjennom tvang som skal reguleres. Et sentralt spørsmål, som jeg vil komme tilbake til i avslutningskapitlet, er om kap. 6A/4A og dens manglende distinksjon mellom makt og tvang har bidratt til dette.

I den brukerstyrte profilen har vi sett hvordan personalet bruker den frihet de har til ikke å gjøre noe som helst. Litt satt på spissen, kan en her si at frihet fra regelstyring ikke automatisk gir god omsorg. Her kunne man tvert i mot hatt behov for noen regler som bidro til å motvirke den passivitet som (om enn er motivert ut i fra brukerstyring) ikke gir noen fleksibel omsorg.

”Hverdagslivsprofilen” fremstår som det smidige og fleksible omsorgsmiljøet, hvor man tiltemper regler og tiltak med fornuft. Det er omsorgsrasjonaliteten som ligger til grunn for arbeidet her. Det er på mange måter lett å la seg begeistre av deres tilnærming til omsorgsarbeidet. De lever på mange måter opp til den omsorgsrasjonelle måten å utføre arbeidet på, som jo også krever fleksibilitet og beslutninger som tas ”her og nå”.

Samtidig bør en ikke glemme at det bare er omsorgsmiljøene i den adferdsterapeutiske profilen som uttrykker at tvangsbruken har gått ned som en følge av loven. Og det er jo positivt. Men hva skyldes det at man bruker mindre tvang i dag? Det kan bety at man tidligere har brukt mye tvang, og at dette var en type tvang som loven ikke tillater. Det kan også bety at man i dag er mer bevisst tvangsbruken, og som enkelte av personalet mener; at personalet er mer tydelige og klare på hvor grensene for hva som er akseptabel adferd går. De ”hverdagslivsorienterte” kan ikke vise til noen nedgang i tvangsbruken. Derimot virker det her litt tilfeldig hva som blir tvangstiltak og hva som ikke blir det. Hvorfor blir for eksempel tannpuss tvangstiltak og ikke andre rutiner som er knyttet til daglig hygiene, som for eksempel dusjing. Tjenestemottaker vegrer og motsetter seg i begge tilfeller. Dette var en problemstilling som personalet selv reiste og som de diskuterte seg i mellom. De konkluderte med at noe måtte de velge, de kunne som tidligere nevnt ikke lage tvangstiltak på alt som tjenestemottaker motsatte seg. Det hadde blitt en umulig oppgave og en hadde ikke fått gjort annet enn å lage og gjennomføre tvangstiltak. Når det så gjelder de passivt ”brukerstyrte”, har tvangen de siste årene gått ned, men det skyldes ikke lovreguleringen som kap. 6A/4A representerer. Her skyldes det i stedet at man har tatt avstand fra det tvangsregimet som en adferdsterapeutisk ideologi la tilrett for på 1980 og -90-tallet.

KAPITTEL 9

KJØNN

INNLEDNING

I forrige kapittel ble det satt fokus på det formaliserte og det skjønnsmessige omsorgsarbeidet. Her så vi bl.a. hva som kunne skje med omsorgsarbeidet når det ble rutinisert, regelstyrt og iverksatt med detaljerte tvangstiltak. En sentral problemstilling var om tvangsreguleringen bidro til at den, for uten å hindre personalet i å begå skjønnsmessige overgrep, samtidig også bidro til å fjerne en viktig forutsetning for ”den fleksible omsorgen”? Vi så her at implementeringen av kap. 6A/4A er ulik i de tre profilene som min analyse tar utgangspunkt i. Dette tyder på at konteksten har stor betydning for hvordan tvangsreguleringene tillempes og hvilke konsekvenser den får. Forholdet mellom formalisering og kjønn er med andre ord viktige tema når en ser på hva som styrer omsorgsarbeidet, og hva personalet i de tre profilene synes om det arbeidet de gjør. På denne måten har omsorgsmiljøenes faglige profil stor betydning i forhold til hvordan tvangsreguleringen tillempes og hvilke konsekvenser den får. Men jeg har også i mitt datamateriale sett at kjønn og kompetanse er tema som kanskje kan bidra til å nyansere dette bildet ytterligere. I dette kapitlet skal vi derfor se nærmere på hva det formaliserte og fleksible omsorgsarbeidet innebærer når vi ”zoomer inn” bildet og setter fokus på kjønn.

KJØNN

Den direkte og konkrete omsorgen for barn så vel som syke, funksjonshemmede og gamle, har nesten alltid vært en oppgave for kvinner. Omsorg knyttes dessuten ofte til det feminine, det private og det naturlige (Hochschild, 1999). Fordi det vanligvis og tradisjonelt sett har vært kvinner som har tatt seg av barn, syke og gamle, kan det se ut som at omsorg har en mer sentral plass i kvinners liv. I boka ”Kvinneperspektiver på sosialpolitikken” fra 1982 tar Kari Wærness utgangspunkt i at omsorg betyr noe svært forskjellig for henholdsvis kvinner og menn. Hun skriver bl.a. at den tradisjonelle arbeidsdelingen mellom kjønnene innebar at omsorgsfunksjonen var tillagt kvinnene. Slik var det på 1980-tallet da Wærness skrev denne boka og slik er det i stor grad også i dag. Omsorgsyrkene er fortsatt dominert av kvinner.

Kari Wærness mener at den feministisk inspirerte omsorgsforskningen fortsatt legger hovedvekten på omsorg som "noe godt" og noe som trues av en mannlig-, vitenskapelig-, byråkratisk- og markedsøkonomisk rasjonalitet og på omsorg som kvinners arbeid. Men hun bemerker samtidig at spørsmål som om det finnes en maskulin omsorg som noe forskjellig fra det feminine, har fått økende oppmerksomhet (Wærness, 2001). Styrke, selvsikkerhet, kontroll, uavhengighet og aggresjon fremstår ofte som sentralt for en maskulin væremåte. Det motsatte av det maskuline blir definert som det feminine, fordi det maskuline og feminine gjerne anses som gjensidig utelukkende kategorier. Det vil si at i den grad "selvsikker" defineres som maskulint, vil "usikker" defineres som feminint. Selv om det er vanlig å forstå det maskuline og feminine som å tilhøre det ene eller det andre kjønn, utelukker ikke dette at kvinner kan opptre med stor "selvsikkerhet" eller "aggressivitet", og derfor defineres som mer maskuline enn feminine.

Mens den feminine og kvinnedominerte omsorgen anses å være relasjonell ser Wallin Weie (1996) på den maskuline og mannlig dominerte omsorgen som tingliggjort. Den tingliggjorte omsorgen er det etter hans oppfatning lettere å synliggjøre og lettere og lykkes med.

"Jeg har målt temperaturen på 15 stykker i dag", "jeg har skiftet 20 bandasjer", "jeg har fått behandlet 3 sosialhjelpssaker" og "jeg har foretatt 2 hjemmebesøk". Det blir ganske annerledes konkret og vanskeligere å forholde seg til når man skal fortelle om de gode samtalene, den gode omsorgen man har ytet og det relasjonelle. For ikke å snakke om dersom man skal komme inn på hvordan man selv har opplevd kontakten. Ble det "rom til meg i omsorgsoppgaven", "fikk jeg ivarettat meg selv som person", "fikk jeg noe utbytte av å gi omsorg". (ibid. s. 75).

Ovenstående er på mange måter illustrerende for det vi kan kalle for litteraturens veletablerte kjønnsmonster. I fortsettelsen skal vi oppholde oss ved følgende problemstilling: **Kan vi se det veletablerte kjønnsmonster som beskrives i litteraturen også når det gjelder hvilken betydning kap. 6A/4A kan få i forhold til hvordan det mannlige og kvinnelige personale håndterer omsorgsarbeidet?**

Første gang jeg kom på sporet av kjønn som en sentral dimensjon ved omsorgsarbeidet var mens jeg holdt på med observasjonsstudier i den boligen som er karakterisert med en "passivt brukerstyrt" profil. Jeg har notert ned følgende fortelling i mine feltnotater:

"Veilederen lurte på om alle følte seg trygge når de var på jobb og tenkte spesielt i forhold til to av jentene som iflg. turnusen hadde ett par vakter i måneden sammen uten at noen andre var på jobb. De ble spurt om de ville bytte og gå sammen med

en av mennene på vakt. Men det ville de absolutt ikke. De fortalte at de følte seg tryggere når de gikk sammen på jobb. De følte seg ikke like trygge når de var på jobb sammen med de mannlige kollegene. De fortalte videre at Lars var roligere når de to var på jobb sammen, uten at noen av mennene var på jobb. Han blir rolig når vi "lirker" og prater han ut av ulike situasjoner. Han vet kanskje at vi ikke klarer med han (fysisk), at vi ikke er så sterke som mennene. Kanskje prøver han seg mer når de "største" mennene er på jobb".

I tillegg til at det var i denne boligen kjønnsdimensjonen første gang åpenbarte seg var det også her kjønnsdimensjonen hadde det tydeligste tradisjonelle og konservative uttrykket. Jeg skal nå gjøre en analyse av de tre profilene med fokus på hvilken betydning kap. 6A/4A kan få for henholdsvis det mannlige og kvinnelige personalets håndtering av omsorgsarbeidet.

Kjønn og den "passivt brukerstyrte" profil

Det er som nevnt bare en bolig som tilhører denne profilen. Personalgruppen her består av ca. 12 personer. Ser vi på kjønnsfordelingen er det en klar overvekt av menn. Åtte av omsorgsarbeiderne er menn, og fire er kvinner. Lederen i boligen er en mann.

Den tidligere omtalte fortellingen om veilederen som lurte på om alle følte seg trygge når de var på jobb, spesielt med tanke på to unge jenter i personalgruppen, kommer fra denne boligen. Disse jentene ble altså tilbudt å bytte turnus slik at de alltid var på jobb sammen med en av de mannlige kollegene. Jentene derimot, skjønnte ikke hva som var problemet, de følte seg absolutt ikke utrygge og følte seg tvert i mot mer utrygge de dagene de var sammen med menn på jobb. De mente at tjenestemottakeren var roligere når mennene ikke var der, og at dette kanskje hang sammen med at han visste at jentene ikke ville bruke fysisk styrke og makt overfor han. Jentenes måte å håndtere tjenestemottaker på var mer rettet mot å snakke og "lirke" han ut av ulike situasjoner som kunne føre til utagering. Mennene her har en måte å opptre på overfor tjenestemottaker som er mye tøffere eller røffere enn hva det kvinnelige personalet har. Der kvinnene møter tjenestemottaker med kløkt og "godsnakk", møter mennene med muskler og fysisk styrke. Det hører med i dette bilde at flere av mennene her også forteller meg at de tidligere har jobbet som "dørvakter" ved ulike puber og serveringssteder. Etter at jeg ved flere anledninger var vitne til at mennene brukte fysisk makt for å stoppe utagering fra tjenestemottaker, opplevde jeg også at de med stolthet fortalte meg hvor vellykket dette hadde vært og hvor mye krefter som bodde i tjenestemottaker når han hadde slike utbrudd. På denne måten fikk de også på en indirekte måte fremhevet hvor store og sterke de var.

Miljøet her er på mange måter preget av en ”macho-kultur”. Det er mennene som dominerer i personalgruppen, både når det gjelder antall og hvem som fremstår som formelle og uformelle ledere. Det er også mennene som er opptatt av å legitimere omsorgsarbeidet i forhold til ideologisk forankring.

Det at kvinnene her oftere opptrer mer strategisk overfor Lars, ved at de ”lirker og godsnakker” med han for å få han med på ulike aktiviteter, eller for å få han i gang om morgenen, er uttrykk for en konkret tilnærming til omsorgsarbeidet. Det vil si at de bruker sin erfaring med hvordan ulike situasjoner best ivaretas og takles, og at de er opptatt av det relasjonelle. En slik tilnærming har flere likhetstrekk med hvordan det mannlige personalet opptrådte når de ville ha Lars med på fisketur. På denne måten kan vi si at de mannlige omsorgsarbeiderne i eksempelet om fisketuren valgte en feminin tilnærming, mens de vanligvis ellers fremstår som distanserte og prinsippbaserte i sin håndtering av omsorgsoppgavene, med andre ord det som særpreger en maskulin tilnærming.

Håndteringen av fisketuren fremstår imidlertid som et unntak. I den grad jeg opplevde lignende i andre situasjoner handlet det alltid om aktiviteter som det mannlige personalet selv hadde lyst å gjøre. Mens når det var snakk om aktiviteter som personalet ikke hadde spesiell interesse av så endte det gjerne med en poengtering av at ”her har vi en brukerstyrt ideologi”, og dermed tok de heller ingen initiativ overfor Lars.

Det er altså først og fremst det mannlige personalet som fremhever at de har en brukerstyrt ideologi. Dette er noe de ofte gjentar og poengterer. Det ble i mange sammenhenger brukt som en forklaring på eller unnskyldning for at de ikke gjorde noe. Jeg opplevde aldri at noen av kvinnene var opptatt av å legitimere omsorgsarbeidet med å henvise til ideologi.

På mange måter er det et tradisjonelt og konservativt kjønnsmonster som her utkrystalliseres. Tradisjonelt og konservativt i betydningen av at menn blir sett på som det sterke kjønn, som ved hjelp av fysisk styrke og muskler er de som best kan ivareta omsorgen for en utagerende tjenestemottaker. Den mer eller mindre etablerte forestillingen om hva kvinner og menn passer til blir tydelig her. Det at kvinnene godsnakker og ”lirker” tjenestemottaker ut av ulike situasjoner eller bruker kløkt for å få han med på ulike aktiviteter, gjør også at omsorgsarbeidet ”glir” lettere eller fremstår på en mer stillferdig måte. Slik sett kan en kanskje si at både det kvinnelige personalet og omsorgsarbeidet blir noe usynlig. Dette blant annet fordi de ikke stadig poengterer hva de gjør og hvorfor. De legitimerer blant annet ikke arbeidet ved å vektlegge ideologisk forankring. Arbeidet går derimot av seg selv. Omsorgsarbeidets usynlighetskarakter bekreftes dermed langt på vei av

disse kvinnene. For mennene derimot ser det ut til at omsorg er ensbetydende med beskyttelse og service. Noe de blant annet bekrefter ved å stadig vise til hvor viktig det er at noen med fysisk styrke kan håndtere tjenestemottaker.

I lys av det faktum at omsorgsarbeidet vanskelig lar seg måle og ofte fremstår som noe usynlig, kan man forstå et av eksemplene jeg nevnte i forrige kapittel som handlet om han som hadde søkt seg en ny jobb, en ”ordentlig jobb”, som han sa. Dette var en jobb som pleiemedhjelper på et sykehjem. Begrunnelsen for at han ville søke denne jobben var at han hadde en formening om at der jobbet de, i motsetning til hos Lars, hvor en bare gjorde det som man ellers gjør på fritiden. Han orket med andre ord ikke lengre å ikke føle at han arbeidet når han var på jobb. Dette eksempelet føyer seg også inn i det jeg tidligere har beskrevet i forbindelse med det veletablerte kjønnsmonster som kjennetegner litteraturen på dette området. Det ligger på en måte et ønske om en tingliggjøring av arbeidet i det han uttrykker. Det oppleves frustrerende å ikke føle at man gjør noe konkret og målbart. Følelsen av om man lykkes eller ikke i arbeidet er derimot lettere og synliggjøre gjennom en mer tingliggjort omsorg. Som pleiemedhjelper på sykehjemmet kan han lettere oppsummere arbeidsdagen ved å henvise til hvor mange han har stelt, hvor mange han har matet eller hvor mange han har målt temperaturen på jfr. eksempelet fra Wallin Weie (1996) tidligere i kapitlet.

Det er vanskelig å si noe om forskjeller mellom kjønnene når det gjelder hvilken betydning kap. 6A/4A har for det daglige omsorgsarbeidet her. Dette skyldes at de ikke bryr seg om å implementere denne lovreguleringen. Det jeg derimot har kunnet illustrere så langt er forskjeller i hvordan de forholder seg til omsorgsarbeidet på og til hvordan de løser ulike problemer som knytter seg til tjenestemottakers utfordrende adferd. Miljøet her er som vi har sett dominert av en macho-kultur. Noe som også gjenspeiler seg i måten man ser på de kvinnelige kollegaer på og i måten man løser tjenestemottakers adferd på. I og med at det er muskelstyrke som gjelder og de kvinnelige kollegaer ikke er like sterke som mennene, bør heller ikke kvinnene være alene med tjenestemottaker. Kvinnene erfarer derimot at de kan håndtere tjenestemottaker på andre måter, nemlig ved å snakke og ”lirke” han ut av ulike situasjoner. De har dessuten en formening om at de på grunn av at de er mindre også oppleves mindre truende på tjenestemottaker. Han vet at de ikke kan stille opp med fysisk styrke.

Kjønn og den adferdsterapeutiske profilen

Det er to av boligene som var med i observasjonsstudien som inngår i denne profilen. I den ene boligen består personalgruppen av ca. 30 personer, av disse er 20 menn og 10 kvinner. Lederen ved boligen er en mann. Det er altså dobbelt så mange menn som kvinner i denne personalgruppen. Slik er det ikke i den andre

boligen som har en adferdsterapeutisk profil, selv om antall menn også her er høyt sett i forhold til at personalgruppene innenfor denne, som andre omsorgstjenester, vanligvis er dominert av kvinner. Av de 20 personer som jobber i denne boligen er 11 kvinner og 9 menn. Lederen ved boligen er kvinne.

Den adferdsterapeutiske ideologien legger sterke føringer på det arbeidet som gjøres i disse boligene, og personalet fremstiller ideologien på en måte som minner mer om noe man har et "religiøst" forhold til. De virker helt oppslukt i alt som ideologien fører med seg. Noe som følgende informantutsagn kan bidra til å illustrere:

"dette er jo den eneste ideologien som har vist jeg å fungere for slike verstinger som han..."

"Min holdning er klar - det er bedre å gjøre noe ulovlig, enn å ikke gjøre noe i det hele tatt..."

"Tjenestemottaker er et produkt av det vi til enhver tid gjør han til. Derfor er det viktig med stramme regler og rutiner slik at alle gjør det likt og følger de samme prosedyrene"

I løpet av de ukene jeg var i boligen opplevde jeg aldri diskusjoner hvor noen var usikker på om det de gjorde var bra for tjenestemottakerne, eller hvor de mente at man måtte gjøre noe annet enn det som var bestemt. Samtalene mellom personalet var i det hele tatt rensket for refleksjoner rundt det de gjorde. Det virker som om alle tok de ulike prosedyrer og tiltak for gitt, samt at de hadde en sterk tiltro til at dette var den beste måte å utøve omsorgsarbeidet på.

Som tidligere nevnt følges de adferdsterapeutiske prinsippene i en av disse boligene til det ekstreme. Det er ingen tid på døgnet som ikke er regulert og "programmert" i forhold til disse prinsippene.

Hele dagen styres av fast definerte handlingskjeder, måladferd, programmer for ulike aktiviteter og treningsopplegg. Alt dreier seg om å oppnå målet om økt selvstendighet og å redusere uønsket adferd. Personalet her er svært opptatt av å leve opp til kjernen i den adferdsanalytiske tenkningen om at menneskelig adferd kan påvirkes gjennom kontroll med miljøbetingelsene (Erichsen, 2001 s. 148). Dette sammen med at personalet går svært opp i alt som styrer arbeidet, gjør at personalets identiteter mer eller mindre forsvinner. Jeg så ingen forskjeller på personalet ut fra om de var kvinner eller menn, ung eller gammel, om de hadde lang eller kort erfaring. Alle er like drillet i forhold til de ideologiske prinsipper som skal styre arbeidet og de tror på det de gjør. Dette gjør også at omsorgsarbeidet her får et mer eller mindre universelt eller globalt preg over seg. Det ville trolig ikke ha spilt noen rolle om denne boligen lå i Japan, Australia eller Norge. På

mange måter er dette et paradoks, fordi omsorg vanligvis ikke fremstilles eller assosieres med noe universelt, men derimot som noe som endrer seg over tid og fra kultur til kultur. Her er det derimot ikke rom for lokale og kulturelle tilpasninger, og det er heller ikke noe behov for slike tilpasninger. I den brukerstyrte og den "hverdagslivsorienterte" profilen derimot preges omsorgsarbeidet av det partikulære.

Personalet her har ingen problemer med å synliggjøre det arbeidet de gjør. Omsorgsarbeidets usynlighetskarakter er her nærmest fraværende. Derimot er det den tingliggjorte omsorgen som dominerer. De har på en måte fjernet alle usikkerhetsmomenter ved å strukturere alle sider ved omsorgsarbeidet. Det er bl.a. viktig at alle reagerer likt og at alle til enhver tid vet hvordan en hver situasjon skal løses. Kontroll, uavhengighet og selvsikkerhet er viktige stikkord for personalets tilnærming til omsorgsarbeidet generelt og til tvangstiltakene spesielt.

Det er for eksempel vanskelig å finne noe som tyder på at personalet er uenig i hvordan enkelte situasjoner må takles og skal takles. De fremstiller derimot det de gjør med stor selvsikkerhet og har en sterk tiltro til at dette er det riktige. Personalet understreker stadig viktigheten av å ha en felles og entydig holdning til tjenestemottaker og til de situasjonene som måtte oppstå.

Fra andre undersøkelser vet vi at menn i større grad fremstår som ideologibærere, som for eksempel i studien av bofellesskap som omsorgsarena (Sandvin m.fl. (1998)). Her er det til dels markante forskjeller mellom det mannlige og det kvinnelige personalet i den boligen som de har karakterisert som adferdsterapeutisk. Dette gjelder blant annet i forhold til språkbruken.

"Språkbruken til de mannlige ansatte blir markant i forhold til det øvrige personalet, som i større grad gjør bruk av et dagligspråk uten faguttrykk. Språkbruken virker normerende, og er et tydelig uttrykk for hvordan mennene i denne boligen opptrer som utøvere og forvaltere av ideologi" (ibid. s. 153).

Slik er det imidlertid ikke i de adferdsterapeutiske boligene i denne studien. Her opptrer derimot begge kjønn som utøvere og forvaltere av ideologien.

Det er i det hele tatt vanskelig å få øye på forskjeller mellom det kvinnelige og mannlige personale. Hvordan kan vi så forstå eller forklare hvorfor vi ikke ser det tradisjonelle kjønnsmonstret mellom kvinnelig og mannlige personale her? En nærliggende forklaring, som jeg allerede har vært inne på, er at omsorgsarbeidet her er så programmert at personalets identitet er hvisket ut, også kjønnsidentiteten. Det er heller ingen forskjell mellom kjønnene når det gjelder språkbruken, begge kjønn bruker i utstrakt grad et adferdsterapeutisk fagspråk. De snakker om at:

”når han gjør det han får instruks om, får han en nupp i premie til å sette på nuppe-brettet”, ”vi bruker nuppe-brettet som forsterker på det meste av det han skal gjøre” og ”det er viktig å gi ros hele tiden på det han gjør riktig – forsterke positiv adferd for å få han til å unngå negativ adferd – dette jobber vi med hele tiden i alt vi gjør”.

Som følge av den sterke regelstyringen og den programmeringen som styrer omsorgsarbeidet her får omsorgen et instrumentelt og mekanisk preg. Det at vi ikke finner det tradisjonelle eller etablerte kjønnsmonsteret og at vi ikke ser forskjeller på det kvinnelige og mannlige personalet, betyr likevel ikke at kjønn er irrelevant. Derimot kan det bety at det er den maskuline tilnærmingen til omsorgsarbeidet som dominerer, både blant kvinner og menn. Omsorgen har ikke det relasjonelle, konkrete og følelsesmessige utgangspunktet som kjennetegner det omsorgsrasjonelle, men kan i større grad sies å være tuftet på det instrumentelle, tekniske og tingliggjorte. Noe som bl.a. er synliggjort gjennom den styrke og selvsikkerhet som preger personalet her, samt at de viser hvor uavhengige de er av det relasjonelle. Forhold som for eksempel berører kjemien mellom tjenestemottaker og tjenesteyter er her et ikke-tema. Kjemien blir på en måte ikke relevant i denne konteksten fordi alle er programmert inn i den samme instrumentelle ”omsorgsmodellen”, og kontroll over enhver situasjon er det som gjelder.

Kjønn og den ”hverdagslivsorienterte” profilen

Denne profilen er også laget ut i fra to av boligene som var med i observasjonsstudien. Felles for begge disse boligene er at det er flest kvinner i personalgruppen. I den ene boligen, som har en personalgruppe på 15, er 10 kvinner og 5 menn. Lederen for boligen er mann. I den andre boligen derimot er kjønnsfordelingen ikke like kvinnedominert i antall. Her er 8 av en personalgruppe på 14 kvinner, mens 6 er menn. Lederen for boligen er mann.

Det er først og fremst hverdagslivet som står i fokus her, og ikke fokuseringen på regler og prosedyrer slik vi så hos de med en adferdsterapeutisk profil. Dette til tross for at man i en av de boligene som inngår i denne profilen har hele fire tvangstiltak som svært detaljert gir en oppskrift for hvordan for eksempel tannpuss eller negleklipp skal utføres.

Noen tiltak er som tidligere nevnt så detaljerte at en av personale mente at skulle de har fulgt alle prosedyrer og kriterier som var listet opp på noen av tiltakene, ville det nærmest ha forutsatt at de var programmerte. Det som skjer her er derimot at personalet ser bort i fra noen av prosedyrene, og gjør det som fungerer best for dem i den aktuelle situasjonen. Dette gjelder bare noen av prosedyrene, de prosedyrene som de mener er viktige og riktige følges opp likt av alle. Personalgruppen har

sammen reflektert over hvilke kriterier som er mest sentrale og hvilke som en kan forholde seg mer fleksibelt til. De er bl.a. enige om at noen kriterier kan tilpasses i forhold til hva som egner seg best i relasjon mellom det enkelte personalet og tjenestemottakeren, for eksempel ut i fra hvordan kjemien er. Etter å ha observert tiltakene flere ganger og med flere av personalet ser jeg at ”grunnstrukturen” er lik hos alle. Kort sagt, de henger seg ikke for mye opp i detaljene, men tilpasser arbeidet i forhold til hva som føles naturlig, og hva som fungerer best i den enkelte situasjon.

Personalet er engasjert i tiltakene og tjenestemottakers situasjon på en helt annen måte enn den jeg nevnte tidligere hos de som hadde en mer instrumentell tilnærming. Det at det gis rom for skjønn, og at personale bruker av sin erfaring og kjennskap til tjenestemottaker, gjør også at personalet hele tiden har en dialog/diskusjon gående om hvordan de skal forholde seg til ulike situasjoner.

Det kan også her, i alle fall i første omgang, være vanskelig å oppdage forskjeller mellom kjønnene. Men det betyr ikke, som i den adferdsterapeutiske profilen, at forskjellen mellom den mannlige og kvinnelige tilnærmingen og praktiseringen av omsorgsarbeidet ikke eksisterer. Derimot er det slik at kjønnsforskjellene ikke er dominerende. I den brukerstyrte profilen så vi blant annet hvordan det mannsdominerte miljøet bidro til at kjønnsforskjellene fremsto med et tradisjonelt og konservativt uttrykk. Felles for boligene med en ”hverdagslivsprofil” er derimot at de ikke har det samme ”machopreget”. Jeg fant for eksempel ingen tegn på autoritære mansroller her, slik vi kunne se eksempler på hos de med en ”passivt brukerstyrt” profil. Dette til tross for at de formelle lederrollene ivaretas av menn.

Her var det helt naturlig å bruke et dagligspråk som mer eller mindre var rensket for faguttrykk. I det daglige var det de ”nære ting” som dominerte. Her er noen eksempler på hva praten mellom personalet dreide seg om:

- Kvinnelig personal til sin mannlige kollega *”Jeg tror hun har godt av å få være hjemme fra dagsenteret i dag, eller hva synes du?”*
- Mannlig personal: *Ja det tror jeg også, spesielt i og med at hun etter planen skal ha svømming. Jeg synes hun virker litt sliten for tiden, og da er det jo ikke noe poeng å presse henne verken til det ene eller det andre..*
- Kvinnelig personal: *Ja, da blir vi hjemme og baker litt og koser oss i stedet, ikke sant? Så kan hun være sammen med oss mens vi ordner noen klær og litt småtteri...ja, så får hun tatt seg litt igjen..”*

Praten og diskusjonene mellom personalet handler også ofte om usikkerhet og ambivalens. Det er først og fremst kvinnene her som tar initiativ til diskusjoner som omhandler deres usikkerhet, selv om mennene også både deltar og gir uttrykk

for at de også er usikre på hvordan enkelte situasjoner skal takles eller løses. En av det kvinnelige personale uttrykker denne ambivalensen på følgende måte:

”når du jobber her kommer du hele tiden opp i etiske dilemmaer – ja, flere ganger i løpet av dagen stilles man overfor vurderinger av etisk og moralsk karakter - hva vi bør eller ikke bør gjøre, det kan være vanskelig, det finnes jo ingen fasit for dette arbeidet”.

Det samme kan illustreres med følgende utsagn fra en annen kvinne i personalgruppen:

”Hva er det du gjør? Sitter du på gulvet og river i stykker gamle aviser? Er det normalt for ei voksen dame som deg å sitte på gulvet å rive i stykker og rasle med papir?”

Denne episoden førte til en diskusjon mellom personalet. En av de andre kvinnene som var på jobb sa:

”jeg bruker aldri å stoppe henne når hun sitter på gulvet og river i gamle ukeblader og aviser. Hvorfor skal jeg det, forresten? Hun liker jo å gjøre det. Er det bedre at hun sitter og leker med ball eller lignende? Hun har jo dessuten ikke de samme behov og interesser som ”ei voksen dame” – utredningene har jo konkludert med at hun er på nivå med en 1-åring, og mine barn elsker å leke med papir og rive i stykker aviser når de var rundt 1 år”.

Den andre innrømmet da at hun ikke hadde tenkt på dette og at det nok var fornuftig å tenke på hvilket utviklingsnivå vedkommende var på. Mange i personalgruppen gir uttrykk for at det ble lettere å jobbe med denne tjenestemottakeren etter at de ble fortalt at hun utviklingsmessig sett kan sammenlignes med et barn på ca. 1 år. Men det fører ikke til at usikkerheten er forsvunnet, de må stadig reflektere og diskutere rundt hva de forventer av henne og hvordan de skal reagere eller ikke reagere i ulike sammenhenger. Også mennene deler denne oppfatningen, i den forbindelse var det en av mennene som sa:

”det har mange ganger vært nyttig å trekke med erfaringer jeg har fått fra min egen datter som nå nærmer seg to år”.

Det er altså det konkrete og erfaringsbaserte som danner grunnlaget for refleksjon her, både hos det kvinnelige og mannlige personalet. Noe som for øvrig også bryter med det tradisjonelle kjønnsmonster hvor menn gjerne betraktes som instrumentelle og kvinner omsorgsrasjonelle.

Kjønn blir med andre ord håndtert på en annen måte her. I opprettholdelsen av det hverdagslige og ”normale” er det altså dagliglivets rutiner og det erfaringsbaserte som reflekteres. Men hvorvidt ettermiddagene og helgene brukes til baking, turer osv. er til en viss grad avhengig av kjønn. De gangene jeg for eksempel var sammen med bare kvinner på jobb var det mer matlaging/baking, mer snakk om gardiner, kles innkjøp til beboerne osv. enn når det var både menn og kvinner på jobb. Mennene virket i større grad å være opptatt av turer eller reiser de hadde vært på, både sammen med tjenestemottaker og i ren privat regi. Noen av mennene snakket også om trening, filmer de hadde sett på kino osv. I form av at det er det konkrete, det praktiske og det relasjonelle som legger føringer på omsorgsarbeidet, kan vi også si at det er det omsorgsrasjonelle som rår grunnen her.

Det at både det mannlige og kvinnelige personalet her er opptatt av det erfaringsbaserte, konkrete og relasjonelle, bidrar til at tvangstiltakene ikke får dominere virksomheten. Begge kjønn uttrykker den samme frustrasjonen når det gjelder formaliseringen som kap. 6A/4A har ført med seg i forhold til rapportering og systematisering, og velger å ha en smidig og fleksibel holdning til det.

KJØNNSFORSKJELLER VS KJØNNSDOMINANS

Til nå i denne drøftingen av kjønn har jeg vært opptatt av om en kan finne det veletablerte kjønnsmonster som beskrives i faglitteraturen også i forhold til hvordan mannlige og kvinnelige personale håndterer omsorgsarbeidet, og i forhold til hvilken betydning kap. 6A/4A kan få for det daglige arbeidet. Før jeg går videre og analyserer det kvantitative materialet skal jeg kort oppsummere hva analysen av det kvalitative materialet her har vist. Det vi har sett er at dette kjønnsmonstret bare ser ut til å ha utpreget betydning på den ”passivt brukerstyrte” profilen. Her er det et mannsdominert og tradisjonelt kjønnsmonster som kommer til syne. Både omsorgsarbeidet og måten man forholder seg til makt og tvangsproblematikken på, er inspirert av en ”machokultur”. Når det så gjelder de to øvrige profilene, den adferdsterapeutiske og den hverdagslivsinspirerte, finner jeg derimot ikke indikasjon på tilsvarende kjønnsforskjeller.

Den adferdsterapeutiske ideologien fremstår i sin ekstreme form på en slik måte at omsorgsarbeidet får et universelt preg, noe som også bidrar til en aidentifisering både av omsorgsarbeidet og personalet. Både kjønn og andre sentrale sider ved personale gjøres mer eller mindre irrelevant. Man ser med andre ord ingen forskjeller på hvordan omsorgsarbeidet utføres avhengig av om det er kvinner eller menn, unge eller gamle, om en har mye eller lite erfaring osv. Alle er like ”drillet” i forhold til de ideologiske prinsippene som skal styre arbeidet. I den grad vi finner en kjønnstilnærming til omsorgsarbeidet er det en maskulin tilnærming som rår. Det vil si at både det kvinnelige og mannlige personalet opptrer i samsvar med

karakteristikkene til en maskulin tilnærming. Som kort oppsummert handlet om styrke, selvsikkerhet, kontroll og uavhengighet. På mange måter kan omsorgsarbeidet beskrives som en tingliggjort aktivitet.

I den ”hverdagslivsorienterte” profilen derimot var det den partikulære og lokale omsorgen som dominerte. Her så vi også flere eksempler på at både menn og kvinner opptrer omsorgsrasjonelt. Og at de i tilnærmingen både til omsorgsarbeidet generelt og til tvangstiltakene spesielt er opptatt av det erfaringsbaserte, konkrete og relasjonelle. Noe som også kom frem i måten de snakket om kjemien de hadde med tjenestemottaker på og viktigheten av det relasjonelle.

Jeg kan derfor oppsummere med at på begge disse profilene er det ikke selvsagt at mannlig personal vs. kvinnelig personal og deres rasjonalitetsorienteringer kan forklare forskjellene. Analysen har derimot vist mot en kontekstuell forklaring. Der menn dominerer ser vi at en form for mannlig instrumentell rasjonalitet dominerer, uavhengig av om personalet er menn eller kvinner, og der kvinner dominerer blir en mer fleksibel og lokal omsorgsrasjonalitet dominerende for både den kvinnelige og mannlige delen av personalet.

Det blir derfor interessant å belyse det kvantitative materialet ut i fra hypotesen om at det ikke er forskjellen mellom menn og kvinner som gir seg utslag i ulike orienteringer, men konteksten, altså mann eller kvinnedominert.

KJØNN OG KONTEKST I LYS AV DET KVANTITATIVE MATERIALET

I den kvantitative studien finner vi som nevnt i Kapittel 6 at det i boliger med innslag av tvang er langt flere menn i personalgruppen, enn hva som er tilfellet for boliger generelt. I snitt har boliger generelt 3 menn i personalgruppen, mens de boliger som hadde godkjente tvangstiltak eller som hadde sendt inn meldinger om tvang i form av skadeavvergende tiltak hadde ca 7 menn i personalgruppen. Jeg fant også her at gjennomsnittsalderen til personalet i boliger med innslag av tvang var noe lavere enn i boliger generelt, med henholdsvis 34,6 år og 38,4 år. Ved hjelp av korrelasjonsanalyser viste det seg dessuten å være sammenheng mellom antall menn i personalgruppen, samt alder og ansiennitet, jfr. tabell 6.11 i Kapittel 6.

Denne sammenhengen viste at jo lavere gjennomsnittsalderen på personalet var, og desto flere av personalet som hadde kort ansiennitet, jo flere menn var det i personalgruppen. Når jeg kontrollerte dette opp mot hver av de to undersøkelsene fant jeg at sammenhengen bare var signifikant for boliger med tvang.

Jeg fant også at lederne i boliger med innslag av tvang mente det var viktigere å ha menn i personalgruppen for å kunne bistå tjenestemottakere med vanskelig adferd, enn lederne i boliger generelt. Forskjellene mellom boliger tvang og boliger generelt i om en finner utsagnet dekkende er ikke store, men som det fremgår av tabell 9.1 nedenfor, likevel synlige.

Tabell 9.1 Viktigheten av å ha menn i personalgruppen for å kunne bistå tjenestemottakerne med vanskelig adferd, sett i forhold til de to undersøkelsene. Prosent og antall.

”Det er viktig å ha menn i personalgruppen for å kunne bistå tjenestemottakere med vanskelig adferd”	Boliger med tvang		Boliger generelt	
	Prosent	(Antall)	Prosent	(Antall)
Dekker ikke i det hele tatt	23,4	(33)	28,6	(36)
Dekker lite	21,3	(30)	18,3	(23)
Dekker av og til	31,2	(44)	30,2	(38)
Dekker ganske godt	12,8	(18)	14,3	(18)
Dekker svært godt	11,3	(16)	8,7	(11)
Total	100		100	
N		(141)		(126)

Derimot er det sterkere sammenheng mellom kjønns sammensetningen i boligene og hvordan lederne der ser på spørsmålene om viktigheten av å beskytte personale mot utagerende adferd hos tjenestemottakerne, og viktigheten av å beskytte tjenestemottakerne slik at de ikke skader seg selv. En bivariat korrelasjonsanalyse mellom variabelen ”antall menn i personalgruppen” og disse to spørsmålene viser begge en signifikant sammenheng. Sammenhengen går i retning av at viktigheten både av at tjenestemottakeren beskyttes mot seg selv og at personalet beskyttes mot tjenestemottakeren; øker med antallet menn i personalgruppen. Korrelasjonene fremgår av tabell 9.2 nedenfor.

Tabell 9.2 Ulike variablers betydning i forhold til antall menn i personalgruppen.

	Pearsons r
”Det er viktig å beskytte personalet mot utagerende adferd hos tjenestemottakerne”	-.19**
”Det er viktig å beskytte tjenestemottakerne slik at de ikke skader seg selv”	-.13 **

** Korrelasjonen er signifikant på 0.01 nivå (2-halet).

Her er det også visse forskjeller mellom undersøkelsene. Som det fremgår av tabell 9.3 nedenfor, er begge beskyttelsesdimensjonene sterkere vektlagt i boliger med tvang enn i boliger generelt.

Tabell 9.3 Viktigheten av beskyttelse sett i forhold til de to undersøkelsene. Prosent og antall.

	Det er viktig å beskytte personalet mot utagerende adferd hos tjenestemottakerne				Det er viktig å beskytte tjenestemottakerne slik at de ikke skader seg selv			
	Boliger med tvang Prosent	(Antall)	Boliger generelt Prosent	(Antall)	Boliger med tvang Prosent	(Antall)	Boliger generelt Prosent	(Antall)
Dekker ikke i det hele tatt	2,1	(3)	9,5	(12)	3,5	(5)	10,4	(13)
Dekker lite	6,3	(9)	11,1	(14)	5	(7)	6,4	(8)
Dekker av og til	16,9	(24)	20,6	(26)	9,9	(14)	16,8	(21)
Dekker ganske godt	31,7	(45)	23	(29)	29,8	(42)	23,2	(29)
Dekker svært godt	43	(61)	35,7	(45)	51,8	(73)	43,2	(54)
Total	100		100		100		100	
N		(142)		(126)		(141)		(125)

Jeg kan også slå fast at jo flere menn det var i personalgruppen, desto viktigere ble det ansett av lederne i boligene å ha nettopp menn i personalgruppen. Dette kommer til uttrykk gjennom en signifikant korrelasjon (-.23**) ³⁹ mellom

³⁹ Pearsons r. Signifikant på 0.01 nivå (to halet)

variablene ”Det er viktig å ha menn i personalgruppen for å kunne bistå tjenestemottakere med vanskelig adferd” og ”antall menn i personalgruppen”.

I de to spørreundersøkelsene som den kvantitative delen av studien bygger på hadde jeg en rekke verdi- og holdningsspørsmål. Disse ble prøvd i en faktoranalyse for å finne i hvilken grad ulike variabler henger sammen i den forstand at de er uttrykk for den samme underliggende dimensjonen, eller bakgrunnsvariabel om en vil. Analyseformen er av samme grunn også egnet til å redusere antall variabler og lage mer robuste kategorier. Spørreundersøkelsene besto av 15 variabler/spørsmål, hvorav 6 av disse omhandlet ulike mål for omsorgen. Videre hadde jeg ni ulike utsagn (variabler) som alle omhandlet ulike verdier som man skulle ta stilling til ut i fra hvor dekkende de var for omsorgsarbeidet. Jeg endte opp med fem ulike faktorer jfr. tabell 9.4.

**Tabell 9.4 Faktoranalyse. Rotert Varimax. Holdninger og verdispørsmål.
N=277⁴⁰ (Boenheter)⁴¹**

Variabler	Faktorladninger				
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5
At den enkelte tjenestemottaker skal bli best mulig i stand til å mestre sin egen hverdag	,778	-5,76E-03 ⁴²	-,126	-,142	4,902E-02
Å skape en mest mulig normalisert livssituasjon for den enkelte tjenestemottaker	,748	-,109	-6,07E-02	,147	,166
Å hjelpe den enkelte tjenestemottaker til i størst mulig grad å realisere egne ønsker og valg	,688	5,116E-02	-8,79E-02	,128	-,253
Å tilrettelegge slik at tjenestemottaker får positive opplevelser og meningsfulle aktiviteter på fritida	,510	,128	-,317	4,159E-02	,152
Å hjelpe den enkelte tjenestemottaker til å knytte sosiale kontakter utenfor bofellesskapet / leiligheten	,513	9,967E-02	4,061E-02	,333	-,392
Det er viktig med menn i personalgruppen for å kunne bistå tjenestemottakere med vanskelig adferd	-,150	,520	-,129	,272	,183
Det er viktig å beskytte personalet mot utagerende adferd hos tjenestemottakerne	8,46E-02	,844	5,315E-02	-6,95E-02	-3,50E-02
Det er viktig å beskytte tjenestemottakerne slik at de ikke skader seg selv	6,118E-02	,817	8,075E-02	-9,53E-02	9,196E-02
Jeg mener tjenestemottakerne har for liten kontroll over sin egen hverdag	-,117	1,171E-02	,681	-,106	-,207
Jeg opplever ofte frustrasjon over å skulle ta stilling til hva som er "normalt" i ulike situasjoner	-7,62E-02	-4,83E-02	,812	8,574E-02	,116
I arbeidet på bofellesskapet / leiligheten er det vanskelig å ta beslutninger for hvordan man skal håndtere ulike situasjoner, noe som gjør personalet usikre	-,335	,261	,510	,170	6,109E-02
Å skape et best mulig fellesskap mellom tjenestemottakerne på bofellesskapet / leiligheten	,181	7,241E-02	-1,40E-02	,771	-9,03E-02
Det er viktig å ikke gjøre forskjell på tjenestemottakerne	-1,34E-02	-,108	,101	,733	,209
Noe av det aller vanskeligste er å ta avgjørelser på vegne av tjenestemottakerne	-5,44E-02	8,676E-04	,497	9,770E-02	,577
Det er viktig at ansatte møter den enkelte tjenestemottaker på en konsekvent og mest mulig likeartet måte	8,907E-02	,204	-,136	8,032E-02	,705

Som det fremgår av tabell 9.4 endte jeg opp med fem faktorer. Den første faktoren bærer i seg et underliggende meningsinnhold som jeg assosierer med normaliseringsidealer. Jeg har tidligere i avhandlingen redegjort for

⁴⁰ Faktoranalysen tar utgangspunkt i data fra begge undersøkelsene.

⁴¹ Nærmere mål og tester for faktoranalysen finnes i vedlegg 1

⁴² E-03 er en matematisk forkortelse som viser hvor mange plasser du skal flytte desimalen og fortegnet i hver retning. E03 betyr 10 opphøyd i 3 (eller 10 i tredje potens) Står det minus foran betyr det 10 opphøyd i minus tre. Tilsvarende betyr E-02 10 opphøyd i 2 (eller 10 i andre potens) osv.

normaliseringsbegrepet og nøyer meg derfor her med å vise til utsagnene/-variablene som utgjør denne faktoren. Dette er variablene ”at den enkelte tjenestemottaker skal bli mest mulig i stand til å mestre sin egen hverdag”, ”å skape en mest mulig normalisert livssituasjon for den enkelte tjenestemottaker”, ”å hjelpe den enkelte tjenestemottaker til i størst mulig grad å realisere egne ønsker og valg”, ”å tilrettelegge slik at tjenestemottaker får positive opplevelser og meningsfulle aktiviteter på fritida”, samt ”å hjelpe den enkelte tjenestemottaker til å knytte sosiale kontakter utenfor bofellesskapet/leiligheten”.

En annen relativt klar sammenstilling finner jeg i den andre faktoren, som jeg velger å kalle ”beskyttelse”. Det kan av og til være vanskelig å ”døpe” faktorene ved å sette et navn på de som gir klare assosiasjoner til hva dette dreier seg om. Men denne faktoren var kanskje den som det var enklest og sett navn på, da beskyttelse uttrykkes veldig tydelig i variablene. Disse er; ”det er viktig med menn i personalgruppen for å kunne bistå tjenestemottakere med vanskelig adferd”, ”det er viktig å beskytte personalet mot utagerende adferd hos tjenestemottakerne” og ”det er viktig å beskytte tjenestemottakerne slik at de ikke skader seg selv”.

Den tredje faktoren som utkrystalliserer seg fanger opp noe av den ambivalens og tvetydighet som møtet mellom tjenesteyter og tjenestemottaker avføder. Denne vil jeg derfor i fortsettelsen kalle for ”ambivalens”. Det handler i stor grad om at man i praksis beveger seg på tvers av kategorier som i teorien var ment å skulle holdes atskilt, for eksempel ved ”å skulle ta stilling til hva som er ”normalt” i ulike situasjoner”, ”jeg mener tjenestemottaker har for liten kontroll over sin egen hverdag”, og ”i arbeidet på bofellesskapet/leiligheten er det vanskelig å ta beslutninger for hvordan man skal håndtere ulike situasjoner, noe som gjør personalet usikre”.

Den fjerde faktoren synliggjør en kollektiv og egalitær dimensjon som jeg har valgt å kalle ”kollektivisering”. Dette er en form for kollektivisering som en har sett en rekke eksempler på opp gjennom institusjonstiden. Hvor individuelle behov og ønsker skyves tilside til fordel for mer kollektive løsninger. Variablene som utgjør denne faktoren er: ”å skape et best mulig fellesskap mellom tjenestemottakerne på bofellesskapet/leiligheten” og ”det er viktig å ikke gjøre forskjell på tjenestemottakerne”.

Til sist trer det frem en faktor som jeg assosierer med en oppdragerrolle som har noe bedrevitende og konsekvens orientert over seg. Jeg har derfor valgt å kalle denne for ”paternalisme”. Dette er for øvrig den minst robuste faktoren (jfr.tabell 9.4 ovenfor), og en faktor som jeg ikke har brukt i analysene av datamaterialet.

For å fange opp hvordan de ulike kategoriene eller faktorene varierte langs de to undersøkelsene benyttet jeg en diskriminantanalyse. Dette er en teknikk som er godt egnet til å påvise variasjon mellom et sett uavhengige variabler i forhold til en avhengig variabel⁴³, når man skal sammenligne to grupper, utvalg eller som i dette tilfellet to undersøkelser.

Resultatet vises i tabell 9.5 gjennom en strukturmatrise som angir prediksjonsverdien diskriminantfunksjonene har overfor den avhengige variabelen. Med andre ord, diskriminant analysen viser hvilke verdifaktorer som sterkest varierer mellom de to undersøkelsene boliger generelt og boliger med tvang. Jfr. tabell 9.5 nedenfor, ser vi at ”kollektivisering” er den faktoren som sterkest varierer mellom de to undersøkelsene. Mht ”ambivalens” og ”beskyttelse” er det også visse variasjoner, mens faktorene ”normaliseringsidealer” og ”paternalisme” i liten grad varierer mellom boliger med tvang og boliger generelt⁴⁴.

Tabell 9.5 – Grupperingsvariabel: Boliger med tvang - boliger generelt, uavhengige variabler: verdifaktorer

	Diskriminant funksjon
”Kollektivisering”	.690
”Ambivalens”	.499
”Beskyttelse”	-.438
”Normaliseringsidealer”	.077
”Paternalisme”	.040

Det er lederne i boliger generelt som i langt større grad ser på tjenestemottakerne som tilhørende et kollektiv, som det er viktig å behandle likt. I tillegg til likebehandling ser lederne i boliger generelt det også viktig å skape et best mulig fellesskap mellom tjenestemottakerne i boenheten. Noe av grunnen til at lederne i boliger generelt tenker mer kollektivisering overfor tjenestemottakerne kan handle om at det blir viktigere å skape rom for kollektive fellesskap i og med at flere av tjenestemottakerne bor for seg selv i egne leiligheter. En annen grunn til at lederne i boliger generelt er mer opptatt av kollektivisering er at de har færre tjenestemottakere med alvorlig grad av utviklingshemming og færre med utagerende adferd. Dermed tvinges de ikke på samme måte som lederne i boliger

⁴³ Analyseformen hører dermed med til de avhengige statistiske teknikker, i motsetning til for eksempel korrelasjon og faktoranalyse. Teknikken har for øvrig sterke likhetspunkter med regresjonsanalyser, men kan bare anvendes på variabler der den avhengige er kategorisk og a priori (for eksempel to eller flere på forhånd ulikt definerte grupper etc.) og de uavhengige er metriske.

⁴⁴ For øvrige testresultater fra diskriminantanalysen, se vedlegg 1.

med tvang til å ta utgangspunkt i den enkeltes situasjon og velge individuelle løsninger.

Det er dessuten forskjeller mellom undersøkelsene når det gjelder faktoren ambivalens. Lederne i boliger generelt uttrykker mer ambivalens. En forklaring på dette kan være at en i boliger med tvang er mer selvsikre enn hva man er i boliger generelt. Noe som bl.a. kan henge sammen med at de langt oftere mottar veiledning, er mer offensiv når det gjelder kompetansehevende tiltak og videreutdanning og at lederne her oftere vurderer personalets kompetanse som svært tilfredsstillende. Dette kan være aspekter som bidrar til å minske ambivalensen og som dermed forklarer hvorfor man i boliger med tvang er mindre ambivalente enn hva en er i boliger generelt. Det kan også være slik at utøvelse av tvang er en måte å håndtere ambivalensen på, fordi en gjennom tvangstiltak har fått mer eller mindre ferdige tolkningsrammer for hva som skal gjøres og som dermed også bidrar til å redusere opplevelsen av ambivalens. Noe som kan bety at kapittel 6A/4A er et ambivalensreduserende tiltak som bidrar til at en i mindre grad må hankses med spørsmål om de avgjørelser man tar er riktige eller ikke.

Jeg har også funnet at det er forskjeller mellom boliger med tvang og boliger generelt i forhold til beskyttelsesfaktoren. Lederne i boliger med tvang uttrykker i større grad behovet for beskyttelse. En forklaring på dette kan bl.a. være at boliger med tvang har flere menn i personalgruppen, noe som har betydning i forhold til hvor viktig en mener det er å beskytte personalet mot utagerende adferd hos tjenestemottakerne. Antall menn i personalgruppen har også betydning i forhold til hvor viktig man mener det er å ha menn i personalgruppen for å kunne bistå tjenestemottakere med vanskelig adferd. Det ser med andre ord ut til at kjønn er en viktig dimensjon i forhold til beskyttelse, i den forstand at lederne mener menn er mer opptatt av å beskytte og til dels også anser seg å være bedre egnet til å beskytte både tjenestemottakere og kolleger i personalgruppen.

Faktorene ”normaliseringsidealer” og ”paternalisme” er tatt med fordi de gir et samlet uttrykk for noen av ledernes verdier og holdninger, men som diskriminantanalysen viser er det bare ubetydelige forskjeller mellom undersøkelsene når det gjelder disse to faktorene.

Disse funnene som her er presentert fra den kvantitative studien og som kort oppsummert handler om at det i følge lederne på boliger med innslag av tvang er 1) langt flere menn blant personale, 2) disse er yngre og har kortere ansiennitet, 3) er mer opptatt av beskyttelse som en viktig verdi i omsorgen, og 4) er mer individualistisk og opplever mindre ambivalens forbundet med omsorgsarbeidet bidrar, til ulike tolkningsmuligheter.

En tolkning kan være at en i boliger med tvang bevisst går inn for og rekrutterer unge menn fordi man mener menn er bedre egnet til å håndtere utagerende adferd. Eller det kan være slik at unge menn tiltrekkes boliger med en uttalt tvangsproblematikk. Det kan også være slik at der det er unge menn er det også oftere at utagerende adferd håndteres med vold og tvang. Noe som bygger på antagelsen om at unge menn i motsetning til kvinner har en tendens til å møte denne type problematikk med vold og fysisk makt, jfr. distinksjonen mellom det maskuline og det feminine. Flere studier har vist hvor forskjellig kvinner og menn nærmer seg måten å løse problemer på. I studien "Normaliseringsarbeid og ambivalens" (Sandvin m.fl. 1998) knyttes dette opp til forskjeller mellom kvinnelige og mannlige former for rasjonalitet.

"den mannlige og mer instrumentelle rasjonaliteten kommer til uttrykk som mer generelle regler for problemløsning, noe som forsterkes av tendensen til at det er menn som får håndtere de mer akutte eller truende problemene, så som utagerende eller voldelig adferd, mens kvinner i større grad retter seg mot omsorgsoppgaver som mer direkte er relatert til beboernes spesielle og umiddelbare behov (ibid. s. 163).

Det poengteres dessuten at dette ikke er noe unikt for de boligene som her er studert, men at man i stedet kan se på det som et eksempel på hvordan den kjønnsmessige arbeidsdelingen i samfunnet kommer til uttrykk i denne spesielle konteksten (ibid.).

Eva Skærbæk viser i sin artikkel "Identitet, køn og etikk. Refleksjoner over deres konstitutive sammenheng" (1998) til et eksempel som går så langt som å si at makt og tvang er mannskjønn og at hvis kvinner skal utøve makt i form av tvang må de skifte kjønn. Dette illustreres på følgende måte av en av hennes informanter:

"Når de godsnakker for at gøre do-turen knap så ond, er de kvinder. Når det ikke er nok, og der må fysisk tvang til må de "skifte køn til mænd. "Kønskiftet" ser ut til at skulle betyde at kvinders måde at arbejde på ikke kan tænkes at innebære misbrug af magt. Når magt i form av tvang skal til, må de derfor skifte køn. Tvang er med andre ord mandkøn. "Godsnak" betragtes derimod verken som tvang eller misbrug af magt." (s 95).

Jeg vil ikke slutte meg til en så sterk påstand fordi jeg mener dette fremstår som en noe lettvint og lite fruktbar forklaring. Hvor mye kan vi forstå hvis vi hver gang kvinner ikke handler i tråd med det etablerte kjønnsmonster skal forklare dette med at "ja, men hun har skiftet kjønn, så henne kan vi se bort i fra". Dette kan igjen bidra til å underkommunisere de forskjellene som kan være innad mellom kvinner.

Her ligger en fare for å bli oppfattet som essensialistisk. Noe som også den feministisk orienterte forskningen ved flere anledninger er blitt kritisert for. Derimot tror jeg en relevant tolkning kan være at kvinner og menn generelt sett har ulike måter å håndtere utagerende adferd på. Men det betyr ikke at vi kan betrakte dette som noe absolutt. Det kan derimot, og som jeg tidligere har vært inne på, være fruktbart å skille mellom en maskulin og en feminin håndtering av omsorgsoppgavene. Mens den førstnevnte gjerne omtales som den distanserte og prinsippbaserte omsorgen, omtales den feminine gjerne som intuitiv og med utgangspunkt i personlige relasjoner (se f.eks Noddings 1984) Eller som tidligere nevnt at den feminine ses på som den relasjonelle omsorgen og den maskuline som tingliggjort. En tilnærming som skiller mellom det maskuline og det feminine vil også ha rom for å tolke kvinner som maskulint orientert og menn som feminint orientert i sin tilnærming til omsorgsarbeidet.

MANNSDOMINANS BIDRAR TIL MASKULIN OMSORG HOS BEGGE KJØNN

Analysen til denne studien ble innledet med spørsmålet om hva som skjer med omsorgsarbeidet når det blir rutinisert, regelstyrt og iverksatt med detaljerte tvangstiltak. Samt hvorvidt tvangsreguleringen bidrar til at den foruten å hindre personalet i å begå skjønnsmessige overgrep, også bidrar til å fjerne en viktig forutsetning for den fleksible omsorgen. Denne analysen viste oss at den betydningen kap. 6A/4A fikk i det daglige omsorgsarbeidet var ulik i de tre profilene som analysen tok utgangspunkt i. Jeg konkluderte der med at konteksten hadde stor betydning for hvilken betydning tvangsreguleringen fikk i det daglige omsorgsarbeidet. Omsorgsmiljøenes faglige tilnærming eller ”arbeidsstil” ble dermed sentral.

Ut i fra det resonnementet som er ført gjennom det neste steget i analysen, i forhold til kjønn i det kvantitative materialet, kan jeg oppsummere med at der menn dominerer mener lederne personalet er mer opptatt av beskyttelse og individualisering, samt at de er mindre ambivalente til det arbeidet de gjør. Dette kan bidra til å bekrefte at det i de omsorgsmiljøer hvor menn utgjør majoriteten, er en tendens som går i retning av en instrumentell og tingliggjort omsorg. Samt at det omsorgsarbeidet som her utføres preges av en maskulin tilnærming, uavhengig av om personalet er menn eller kvinner. Styrke og kontroll er som jeg har vært inne på viktige stikkord når det gjelder en maskulin tilnærming til omsorgsarbeidet. Dette er også sentralt for lederne som mener at beskyttelse er en viktig verdi i omsorgsarbeidet. I denne analysen har vi sett dette bl.a. i form av at fysisk styrke er viktig for å ivareta utagerende tjenestemottakere og i form av vektleggingen av at menneskelig adferd kan påvirkes gjennom kontroll med miljøbetingelsene.

Andre begreper som har stått sentralt i redegjørelsen for en maskulin tilnærming til omsorgsarbeidet er selvsikkerhet og uavhengighet. Vi har i denne analysen også sett (gjelder både det kvantitative og det kvalitative materialet) at i de omsorgsmiljøene hvor menn dominerer antallsmessig opptrer personale med atskillig større selvsikkerhet (i betydningen mindre ambivalens) enn i de miljøer som er dominert av kvinner og av en omsorgsrasjonell tilnærming. Verken den instrumentelle rasjonaliteten eller den maskuline tilnærmingen til omsorgsarbeidet gir rom for usikkerhet, tvetydighet eller tvil. I den grad personale opplever slikt betyr det bare at en må jobbe mer med det ”faglige opplegget” i form av å systematisere, strukturere og forhåndsprogrammere arbeidet. Det er altså ikke alltid slik at menn er instrumentelt rasjonelle eller velger en maskulin tilnærming og at kvinner har en feminin tilnærming og opptrer omsorgsrasjonelle, slik vi så eksempel på hos de ”passivt brukerstyrte”.

Vi skal holde fast ved det kontekstuelle når vi i fortsettelsen tar et steg videre i analysearbeidet. Det er bl.a. i det kvantitative materialet som studien bygger på en del indikasjoner som går i retning av en annen påtagelig forskjell som også kan knyttes opp til kjønn og faglig tilnærming, nemlig måten personalet forholder seg til egen kompetanse på.

KAPITTEL 10

KOMPETANSE

INNLEDNING

Innledningsvis skal jeg bare kort repetere hvilken faktisk kompetanse personalet i de to spørreundersøkelsene har. I Kapittel 6 viste jeg en tabell (tabell 6.10) med gjennomsnitt antall ansatte i ulike kategorier; som antall uten relevant utdanning, antall hjelpepleiere, omsorgsarbeidere, vernepleiere, barnevernpedagoger, sosionomer og evt. annen utdanning. Som det fremgikk av denne tabellen var det ikke store forskjeller mellom boliger generelt og boliger med innslag av tvang når det gjaldt type utdanning, utover at boliger med tvang hadde noe færre hjelpepleiere, og litt høyere andel omsorgsarbeidere og vernepleiere. En korrelasjonsanalyse viste imidlertid at det var en signifikant sammenheng mellom antall med vernepleierutdanning og antall stillingshjemler (.17**)⁴⁵. Denne sammenhengen var imidlertid bare relevant for boliger med tvang. Antall ansatte med vernepleierutdanning ble relativt sett høyere jo flere stillingshjemler boenheten hadde.

I de funnene som er presentert til nå har vi altså sett at boliger med tvang har noe færre stillingshjemler knyttet til boenhetene enn hva boliger generelt har, men at de har flere som er ansatt i 100 % stilling. Dessuten er andelen uten relevant utdanning litt høyere i boliger med tvang enn hva tilfellet er for boliger generelt. Andelen ansatte med omsorgsarbeiderutdanning og vernepleierutdanning er også litt høyere i boliger med tvang. Derimot fant jeg ingen forskjeller mellom undersøkelsene når det gjaldt antall vakante stillinger, her hadde begge undersøkelser i snitt 2,5 vakante stillinger.

Jeg kan dermed konstatere at det bare var små og til dels ubetydelige forskjeller mellom boliger generelt og boliger med tvang når det gjaldt hvilken faktisk kompetanse man hadde. Derimot skal vi i fortsettelsen se at det er større forskjeller med hensyn til hvordan lederne vurderer den kompetansen personalet har og i forhold til hvilken kompetanse lederne mener at man ønsker seg i boligen.

---

⁴⁵ ** Korrelasjonen er signifikant på 0.01 nivå.

SAMMENLIGNING AV PERSONALET'S KOMPETANSE OG BEHOV FOR VIDEREUTDANNING

Når det gjelder hvordan lederne vurderer personalets kompetanse i forhold til de krav som stilles til denne tjenesten, viser følgende tabell (10.1) at langt flere av lederne i boliger med tvang mener kompetansen til personalet er i kategorien ”svært tilfredsstillende” enn i boliger generelt. Derimot er det mindre forskjeller mellom undersøkelsene når det gjelder hvor mange av lederne som vurderer kompetansen som ”tilfredsstillende”.

Tabell 10.1 – Hvordan vurderer du personalets kompetanse i forhold til de krav som stilles til tjenesten. Prosent og antall

	Boliger med tvang		Boliger generelt	
	Prosent	(antall)	Prosent	(antall)
Svært tilfredsstillende	12,5	(18)	5,6	(7)
Tilfredsstillende	72,9	(105)	71,4	(90)
Lite tilfredsstillende	14,6	(21)	23,0	(29)
Totalt	100		100	
N		(144)		(126)

Ser vi så på de av lederne som vurderer kompetansen som lite tilfredsstillende er det en klar tendens som peker mot at det er flere av lederne på boliger generelt som mener kompetansen til personalet er lite tilfredsstillende enn hva tilfellet er for lederne på boliger med tvang.

Tabell 10.2 - Er det yrkesgrupper som bør rekrutteres til boenheten? Prosent og antall

	Boliger med tvang		Boliger generelt	
	Prosent	(antall)	Prosent	(antall)
Ja	85,4	(117)	74,2	(92)
Nei	14,6	(20)	25,8	(32)
Totalt	100		100	
N		(137)		(124)

Over 11 % flere av lederne på boliger med tvang mener at det er spesielle yrkesgrupper som bør rekrutteres til boenheten (jfr. tab. 10.2), men som vi ser får dette stor tilslutning fra begge undersøkelsene. Det som først å fremst ønskes av lederne på boliger med tvang er flere vernepleiere, dernest omsorgsarbeidere og personer med kompetanse innen psykiatri og psykologi. Begrunnelsen for at lederne vil ha flere vernepleiere er bl.a. at en trenger mer kompetanse når det gjelder målrettet og systematisk arbeid med utviklingshemmede, og for å få til et

godt tverrfaglig samarbeid. I tillegg til at man også ønsker å fylle de kompetansekrav som stilles i forhold til kap. 6A/4A.

Det er naturlig nok også en signifikant sammenheng, når det gjelder begge undersøkelsene, mellom hvordan lederne vurderer personalets kompetanse og om de mener at det er spesielle yrkesgrupper som bør rekrutteres til boenheten. (-.21**) ⁴⁶. Jo mindre tilfredsstillende lederne vurderer personalets kompetanse desto flere av lederne er det som mener at det er spesielle yrkesgrupper som bør rekrutteres til boenheten. Til tross for dette er det over 85 % av lederne på boliger med tvang og vel 74 % av lederne på boliger generelt som mener at det er yrkesgrupper som bør rekrutteres til boenheten. Dette kan kanskje virke noe motstridende. En skulle tro at når flere av lederne på boliger med tvang vurderer kompetansen til personalet som svært tilfredsstillende så skulle de skåre lavere når det kom til spørsmålet om det er yrkesgrupper som burde rekrutteres. I tillegg er det også slik at på boliger med tvang mener over 60 % av lederne å ha en ganske god bemanningssituasjon. Det kan for eksempel være slik at jo bedre kompetanse man har desto mer bevisst er man på hva en vil ha mer av. Det kan også være slik at grad av bevissthet hos lederne i boliger med tvang er større enn hos lederne i boliger generelt. Dette skal jeg komme tilbake til når det gjelder behov for kompetanseheving og videreutdanning. Boliger med tvang ser nemlig ut til å ha en form for kompetansekultur gjennom en bevissthet hos lederne når det gjelder alle former for kompetanseheving og videreutdanning.

Ser vi så på hvordan bemanningssituasjonen (tabell 10.3) oppleves er det altså langt flere av lederne på boliger med tvang som opplever å ha en ganske god bemanningssituasjon enn hva tilfellet er for lederne på boliger generelt. For boliger generelt fordeler en stor del av svarene seg mellom en noe for lite bemanning til ganske god bemanning. Det er ingen av lederne i boliger generelt som mener å ha for mye bemanning, derimot er det flere av lederne som mener at de har alt for lite bemanning enn hva tilfellet er for lederne i boliger med tvang.

Tabell 10.3 - Hvordan oppleves bemanningssituasjonen. Prosent og antall.

	Boliger med tvang		Boliger generelt	
	Prosent	(antall)	Prosent	(antall)
Alt for lite	4,9	(7)	6,3	(8)
Noe for lite	32,4	(46)	48,8	(62)
Ganske god	61,3	(87)	44,9	(57)
For mye	1,4	(2)	-	(-)
Totalt	100		100	
N		(142)		(127)

⁴⁶ ** Korrelasjonen er signifikant på 0.01 nivå.

Et annet interessant spørsmål i forlengelsen av dette er om det er en sammenheng mellom bemanningssituasjon generelt og kompetanse. Her viser mine analyser bl.a. at det er en signifikant sammenheng (-.18**) ⁴⁷ mellom hvordan lederne ved boenhetene opplever bemanningssituasjonen og hvordan en vurderer kompetansen til personalet. Med andre ord, jo bedre lederne opplever kompetansenivået til personalet desto bedre opplever de også bemanningssituasjonen.

I forlengelsen av dette vil det være interessant å se på hva en legger i kompetanse. Jeg har prøvd å kjøre korrelasjonsanalyser mellom de ulike utdanningsvariablene og hvordan lederne vurderer personalets kompetanse. I de fleste tilfeller fant jeg ikke noen sammenheng mellom utdanningstype og vurdering av kompetansen, bortsett fra når det gjelder antall med vernepleier utdanning. Her finner jeg en svak signifikant sammenheng (-.13*) ⁴⁸ mellom hvordan lederne vurderer kompetansen og antall med vernepleierutdanning, i den betydning at jo flere vernepleiere en har, desto bedre vurderer lederne kompetansen til personalet.

Når det gjelder personalets deltakelse på ulike kompetansehevende tiltak eller videreutdanninger har jeg flere variabler eller spørsmål i spørreundersøkelsene som belyser dette. Jeg skal her nøye meg med å trekke frem noen av disse.

Tabell 10.4 - Hvor mange av personalet har det siste året⁴⁹ deltatt på kompetansehevende tiltak. Gjennomsnitt (Mean)

Gjennomsnitt av antall ansatte pr boenhet som har deltatt på:	Boliger med tvang Mean	Boliger generelt Mean
Formell utdanning som leder frem til eksamen (N=260)	1,9	1,5
Seminarer eller konferanser (N=248)	5,8	4,0
Andre kompetansehevende kurs (N=231)	6,5	5,1

⁴⁷ Årsaken til at pearsons r har negativt fortegn her er at verdiene til variabelen som omhandler kompetansen til personalet ikke er rangert fra lite tilfredsstillende til svært tilfredsstillende, men motsatt. Dette gjelder flere av variablene, se for øvrig kommentarer om dette under avsnittet som heter "Nærmere om statistiske mål og fremgangsmåter" i vedlegget. (** Korrelasjonen er signifikant på 0.01 nivå).

⁴⁸ * Korrelasjonen har en signifikans på 0.05 nivå.

⁴⁹ Med siste året menes for boliger med tvang 1999 og for boliger generelt 1998. Dette henger sammen med hvilket år spørreundersøkelsen ble utsendt. Boliger generelt fikk spørreskjema første del av 1999 og skulle svare ut i fra hvordan veiledning var blitt gitt i 1998, mens boliger med tvang fikk spørreskjema første del av år 2000 og skulle svare for hvordan forholdene hadde vært under lovens første virkeår, altså 1999.

Enten det gjelder deltakelse i formell utdanning, seminarer/konferanser eller andre kompetansehevende kurs er det i følge lederne flere i boliger med tvang som har deltatt. Dette kan ha sammenheng med at gjennomsnittsalderen til personalet er noe lavere på boliger med tvang, og at det er de yngste som er mest opptatt av kompetanseheving. Det kan også henge sammen med andre forhold, for eksempel kan det handle om at en i disse boenheter har utviklet en kompetansekultur hvor bevisstheten rundt kompetanse og kompetanseheving er mer fremtredende, og at en dermed prioriterer dette mer enn hva man gjør i boliger generelt. En annen forklaring som kan belyse hvorfor boliger med tvang ifølge lederne ser ut til å ha en sterkere kompetansekultur er de krav som kapittel 6A stiller til kompetanse og kvalifikasjoner hos personalet og ansvarlige instanser. Etter §§ 6A-11 og 6A-12 har kommunen og fylkeskommunen plikt til å sørge for veiledning, oppfølging og den nødvendige kompetanse. Bl.a. heter det i § 6A-6 annet ledd bokstav f, at den som er faglig ansvarlig for gjennomføring av tvangstiltak bør ha minst 3-årig høyskoleutdanning, innen helse-, sosial- eller pedagogiske fag (Rundskriv I-41/98 s. 57).

En korrelasjonsanalyse viser dessuten at det er en signifikant negativ sammenheng mellom antall som har tatt en formell utdanning som leder frem til eksamen og gjennomsnittsalder (-.18**). Det er bare små forskjeller mellom de to undersøkelsene her. Tendensen viser at jo yngre personalet er, jo flere er det som deltar i kompetansehevende tiltak. Det som gjør tendensen sterkere i boliger med tvang kan derfor være at gjennomsnittsalderen til personalet her er en del lavere.

Tabell 10.5 – Planlegger noen av personalet å begynne på en formell videreutdanning som leder frem til en eksamen det inneværende år⁵⁰. Prosent og antall

	Boliger med tvang		Boliger generelt	
	Prosent	(antall)	Prosent	(antall)
Ja	57,4	(81)	37,2	(45)
Nei	42,6	(60)	62,8	(76)
Totalt	100		100	
N		(141)		(121)

Det er langt flere på boliger med tvang som planlegger å begynne på en formell videreutdanning som leder frem til eksamen. Tar vi samtidig med en tabell (10.6) som viser om noen av personalet planlegger å delta i andre kompetansehevende tiltak er tendensen den samme. Andelen av personalet i boliger med tvang som har slike planer er også her langt høyere enn for boliger generelt.

⁵⁰ Inneværende år for boliger med tvang er 1999 og for boliger generelt 1998.

Tabell 10.6 – Planlegger noen av personalet å delta i andre kompetansehevende tiltak det inneværende år.

	Boliger med tvang		Boliger generelt	
	Prosent	(antall)	Prosent	(antall)
Ja	50,8	(65)	36,4	(44)
Nei	49,2	(63)	63,6	(73)
Totalt	100		100	
N		(128)		(121)

Det er også her en signifikant sammenheng mellom antall som planlegger andre kompetansehevende tiltak og gjennomsnittsalder (.18**). Denne sammenhengen går i retning av at det er de yngste i personalgruppen som i følge lederne har slike planer.

Veiledning og konsultasjoner

I dette avsnittet skal vi konsentrere oss om å se om det er noen forskjeller mellom undersøkelsene når det gjelder en del variabler som omhandler veiledning og konsultasjoner. Det er spesielt habiliteringstjenestens rolle som skal trekkes frem. Habiliteringstjenesten som er en del av spesialisthelsetjenesten spiller en viktig rolle som ressursbase for det kommunale hjelpeapparatet (Lichtwarck, 1999). I sosialdepartementets rundskriv (I-61/89) gis det en redegjørelse for hva som er habiliteringstjenestens rolle. Råd og veiledning for formidling av kunnskap trekkes her frem som et viktig aspekt ved habiliteringstjenestens rolle. I tillegg slås det i sosialdepartementets rundskriv (I-41/98) fast at fylkeskommunens (nå den statlige) spesialisttjeneste har plikt til å bistå ved utforming og gjennomføring av tiltak som innebærer tvang. Jfr. § 6A-6 første ledd, i kap.6A. I rundskriv I-41/98 heter det videre at:

”Bistandens omfang vil avhenge av hvilken faglig kompetanse kommunen selv har og hvilke behov den har for ytterligere råd og veiledning. Spesialisttjenesten skal bistå både under utredning og forberedelse av vedtak og under gjennomføring av tiltakene. Dersom det er behov for det, bør spesialisttjenesten også bistå ved evaluering av tiltaket, jf § 6A-10”(s69).

Med bakgrunn i hvilken rolle habiliteringstjenesten er tiltenkt i forhold til kapittel 6A/4A, vil det være interessant å kartlegge noen forhold som nettopp berører habiliteringstjenestens rolle i forhold til å gi veiledning/konsultasjoner til personalet som yter tjenester til utviklingshemmede. Først skal vi se om det er noen forskjeller mellom undersøkelsene med hensyn til hvor ofte lederne mener personalet i boenhetene får veiledning fra habiliteringstjenesten.

Tabell 10.7 - Hvor ofte får personalet veiledning fra habiliteringstjenesten. Prosent og antall

	Boliger med tvang Prosent (antall)	Boliger generelt Prosent (antall)
Mer enn 25 ganger pr. år	6,9 (10)	0,8 (1)
24-10 ganger pr. år	22,9 (33)	7,9 (10)
5-9 ganger pr. år	22,9 (33)	15,7 (20)
Mindre enn 5 ganger pr. år	34,7 (50)	46,5 (59)
Aldri	12,5 (18)	29,1 (37)
Totalt	100	100
N	(144)	(127)

Som vi kan se av tabell 10.7 – og som en bør forvente ut i fra habiliteringstjenestens rolle i forhold til kapittel 6A/4A - får personalet ifølge lederne i boliger med tvang oftere veiledning enn personalet i boliger generelt. Andelen som aldri får veiledning fra habiliteringstjenesten er tilsvarende langt større for personalet i boliger generelt.

Kontrollerer vi variabelen ”hvor ofte får personalet veiledning fra habiliteringstjenesten” opp mot andre variabler, ser vi i tabell 10.8 at det er signifikante sammenhenger med følgende fire variabler:

Tabell 10.8 – Ulike variablers betydning i forhold til hvor ofte personalet får veiledning fra habiliteringstjenesten

	Pearsons r –
”Hvor ofte oppstår det uenighet blant personalet om hvordan arbeidet skal utføres eller når det gjelder hvordan en bør møte ulike problemsituasjoner”	.22**
”ca. hvor ofte har den tjenestemottaker som viser mest utagerende adferd slik adferd”	-.28**
”Hvor mange av tjenestemottakerne har en utagerende adferd som resulterer i angrep på andre personer”	-.21**
”Hvor mange av tjenestemottakerne har en adferd som resulterer i materielle skader”	-.17**

**signifikant på 01 nivå

Sterkest sammenheng har variabelen som omhandler hvor ofte den tjenestemottaker som viser mest utagerende adferd har slik adferd. Det er altså slik, igjen ifølge lederne, at jo oftere tjenestemottakere viser utagerende adferd, desto oftere får personalet veiledning fra habiliteringstjenesten. Jeg ser også at det er en sammenheng mellom hvor ofte lederne mener det oppstår uenighet blant personalet og hvor ofte en får veiledning fra habiliteringstjenesten. Jo oftere det oppstår

uenighet i personalgruppen, desto oftere får personalet veiledning fra habiliterings-tjenesten.

I spørreskjemaet hadde jeg flere spørsmål som omhandlet utagerende adferd hos tjenestemottakerne. Her skilte jeg mellom utagering i form av selvskading, materielle skader og angrep på andre personer, samt at jeg hadde et spørsmål som samlet opp alle disse aspektene. Gjennom korrelasjonsanalyse fant jeg sammenhenger mellom hvor ofte en fikk veiledning fra habiliteringstjenesten og variablene: ”Hvor mange av tjenestemottakerne har en utagerende adferd som resulterer i angrep på andre personer” (-.21**) og ”Hvor mange av tjenestemottakerne har en adferd som resulterer i materielle skader” (-.17**). Hvilket betyr at jo flere tjenestemottakere som viser utagerende adferd som resulterer i angrep på andre eller materielle skader, desto oftere mener lederne at personalet får veiledning fra habiliteringstjenesten. Jeg fant derimot ingen signifikante sammenhenger mellom hvor ofte lederne mente en fikk veiledning fra habiliteringstjenesten og hvor mange av tjenestemottakerne som har en utagerende adferd som resulterer i selvskading. Det er vanskelig å gi en entydig tolkning av hva dette kan bety. Er det lettere å takle selvskading enn å takle utagering i form av materielle skader og angrep på andre personer, eller betyr det at angrep på andre personer og materiell - som jo er mer synlig og berører flere - tas mer alvorlig?

Når det gjelder hvor ofte personalet får veiledning/konsultasjon fra andre er tendensen som vi ser i tabell 10.9 den samme som ovenfor. Lederne mener personalet i boliger med tvang også oftere får veiledning fra andre. Når det gjelder hvem de ”andre” er, henvises det først og fremst til kommunenes egne fagpersoner. Det som nevnes oftest er fagkonsulenter/ vernepleierkonsulenter, avd.leder/boleder, sykepleiere, ansvarslege, fysioterapeuter og ergoterapeuter og PP-tjenesten. Foruten disse går også hjelpemiddelsentralen ofte igjen i svarene når det gjelder hvem andre lederne mener gir veiledning/konsultasjon til personalet i boenhetene.

Tabell 10.9 - Hvor ofte får personalet veiledning/konsultasjon fra andre. Prosent og antall

	Boliger med tvang		Boliger generelt	
	Prosent	(antall)	Prosent	(antall)
Mer enn 25 ganger pr. år	10,6	(15)	7,3	(9)
24-10 ganger pr. år	17,6	(25)	14,5	(18)
5-9 ganger pr. år	15,5	(22)	14,5	(18)
Mindre enn 5 ganger pr. år	37,3	(53)	43,5	(54)
Aldri	19,0	(27)	20,2	(25)
Totalt	100		100	
N		(142)		(124)

Det er også slik at det er relativt store forskjeller mellom undersøkelsene når det gjelder hvor mange ganger det siste året lederne mener personalet har fått veiledning/konsultasjon (tabell 10.10). Personalet i boliger med tvang får i følge lederne hyppigere veiledning enn personalet i boliger generelt.

Tabell 10.10 - Hvor mange ganger det siste året⁵¹ har dere fått ekstern veiledning/konsultasjon. Prosent og antall

	Boliger med tvang	Boliger generelt
	Prosent (antall)	Prosent (antall)
0 ganger	20,3 (24)	27,2 (31)
1-5 ganger	40,7 (48)	45,6 (52)
6-12 ganger	22,0 (26)	17,5 (20)
13-40 ganger	16,9 (20)	9,6 (11)
Totalt	100	100
N	(118)	(114)

I neste tabell (10.11) skal vi se på hvilke behov for tjenester lederne i boenhetene etterspør veiledning/konsultasjon i forhold til. Når det gjelder de behov som etterspørres fikk respondentene en liste over ulike typer tjenester å velge mellom, denne listen besto både av tjenester knyttet til opplæring og veiledning og kliniske tjenester. Dette er den samme listen over behov som Lichtwarck (1999) har benyttet i sin studie av den fylkeskommunale habiliteringstjenesten for voksne. Han har ut i fra de kategoriene som respondentene fikk og velge mellom definert følgende som kliniske tjenester; somatisk diagnostisering, akutt somatisk behandling, mer langvarig somatisk behandling, psykiatrisk diagnostisering, akutt psykiatrisk behandling, mer langvarig psykiatrisk behandling og tverrfaglig utredning. Mens følgende tjenester er knyttet til veiledning og opplæring: veiledning om rammebetingelser, planlegging eller organisatoriske forhold, veiledning i adferdsanalytisk behandling, veiledning i målrettet miljøarbeid, veiledning i kommunikasjon, veiledning i konfliktdepping, veiledning i rettssikkerhetsspørsmål, veiledning i bruk av tekniske hjelpemidler, veiledning i forhold til ideologi/holdning/forståelsesramme, og utredninger om individuelle behov.

Det som først og fremst er interessant å legge merke til i tabell 10.11 er på hvilke behov for veiledning de to undersøkelsene skiller seg fra hverandre.

⁵¹ Med siste året menes for boliger med tvang 1999 og for boliger generelt 1998.

Tabell 10.11 – Hvilke behov er det en etterspør veiledning på. Prosent og antall.

	Boliger med tvang (N=143)	Boliger generelt (N= 120)
	Prosent (antall)	Prosent (antall)
Veiledning om rammebetingelser, planlegging eller organisatoriske forhold	20,3 (29)	20,8 (25)
Somatisk diagnostisering	22,4 (32)	22,5 (27)
Psykiatrisk diagnostisering	30,1 (43)	15,8 (19)
Akutt psykiatrisk behandling/mer langvarig psykiatrisk behandling	14,0 (20)	11,7 (14)
Akutt somatisk behandling/mer langvarig somatisk behandling	9,8 (14)	15,8 (19)
Veiledning i konfliktdemping	28,0 (40)	21,7 (26)
Veiledning i adferdsanalytisk behandling	37,8 (54)	27,5 (33)
Veiledning i målrettet miljøarbeid	56,6 (81)	52,5 (63)
Veiledning i rettssikkerhetsspørsmål	22,4 (32)	22,5 (27)
Veiledning i kommunikasjon	14,7 (21)	18,3 (22)
Veiledning i bruk av tekniske hjelpemidler	5,6 (8)	12,5 (15)
Utredning om individuelle behov	16,8 (24)	25,8 (31)
Veiledning i forhold til ideologi/ holdning/ forståelsesramme	11,2 (16)	10 (12)
Tverrfaglig utredning	2,8 (4)	6,7 (8)
Annet	6,3 (9)	4,2 (5)

Veiledning i forhold til psykiatrisk diagnostisering er et behov som lederne mener er atskillig større i boliger med tvang. Behovet for veiledning i konfliktdemping er også større i boliger med tvang enn i boliger generelt. Det samme gjelder behovet for veiledning i adferdsanalytisk behandling. Lederne i boliger med tvang uttrykker dessuten mindre behov for veiledning i akutt/langvarig somatisk behandling enn hva tilfellet er for lederne i boliger generelt. Andre behov som er større i boliger generelt enn i boliger med tvang er veiledning i forhold til kommunikasjon og bruk av tekniske hjelpemidler, i tillegg til utredning om individuelle behov og tverrfaglige utredninger. Veiledning i målrettet miljøarbeid er derimot det behovet som lederne i begge undersøkelser etterspør desidert mest.

Når det gjelder spørsmålet om en mener å få den hjelp som trengs ved veiledninger/konsultasjoner er det noe mindre forskjeller mellom de to undersøkelsene, jfr. tabell 10.12. Andelen av lederne som mener å ikke få den hjelp som trengs er bare litt større i boliger med tvang, differansen mellom de to undersøkelsene er på ca. 4 prosent.

Tabell 10.12 – Mener du at dere får den hjelp som dere trenger ved disse veiledningene/konsultasjonene. Prosent og antall.

	Boliger med tvang		Boliger generelt	
	Prosent	(antall)	Prosent	(antall)
Ja	63,0	(87)	66,7	(78)
Nei	37,0	(51)	33,3	(39)
Totalt	100		100	
N		(138)		(117)

Det er også verdt å merke seg at for begge undersøkelser er det nesten 40 % av lederne som mener at personalet ikke får den hjelp som trengs ved veiledning/konsultasjoner.

Ved hjelp av en korrelasjonsanalyse har jeg testet om det er noen sammenhenger mellom ulike variabler og hvorvidt man mener å få den hjelp som man trenger ved veiledning/konsultasjoner. Denne testen viser at det bl.a. er en sammenheng (.16**) med variabelen som omhandler hvor mange tjenestemottakere som har en utagerende adferd som resulterer i angrep på andre personer. Kontrollerer vi her for forskjeller mellom de to undersøkelsene finner vi at denne sammenhengene bare er signifikant for boliger med tvang. Her er det altså slik at jo flere av tjenestemottakerne som viser utagerende adferd som resulterer i angrep på andre personer, jo mindre fornøyd er lederne med den hjelpen personalet får ved veiledning og konsultasjoner.

Det er også en signifikant sammenheng mellom om en ifølge lederne får den hjelp en trenger og variabelen ”hvorvidt det ofte oppstår uenighet blant personalet” (-.33**). Denne sammenhengene gjelder bare for boliger med tvang. Med andre ord, det oppstår ifølge lederne sjeldnere uenighet om hvordan arbeidet skal gjøres eller hvordan ulike situasjoner skal takles hos de av lederne som mener personalet får den hjelp som trengs, enn hva som er tilfellet for de som mener å ikke få den hjelp som trengs, her er uenigheten blant personalet i følge lederne langt høyere.

Boliger med innslag av tvang har en sterkere kompetansekultur

Med hensyn til vurdering av personalets kompetanse, kompetanseheving og veiledning, er det som vi nå har sett, til dels store forskjeller mellom undersøkelsene. Kort oppsummert kan vi si at det ifølge lederne er langt flere av personalet i boliger med tvang som deltar på seminarer, konferanser, formelle utdanninger etc. I tillegg til at det er langt flere av personalet som deltar er det også ifølge lederne langt flere som planlegger å delta på slike tiltak. Dessuten har vi sett at personalet i boliger med tvang ifølge lederne både etterspør og mottar veiledning

langt oftere enn personalet i boliger generelt. Lederne i boliger med tvang etterspør dessuten en annen type kompetanse enn lederne i boliger generelt. De etterspør først og fremst kompetanse i forhold til psykiatrisk diagnostisering, konflikt-demping og adferdsterapeutisk behandling. Også når det gjaldt hvor ofte en får veiledning skårer boliger med tvang ifølge lederne høyere enn boliger generelt. Lederne i boliger med tvang er dessuten mer fornøyd med personalets kompetanse, bemanningssituasjonen oppleves også mer tilfredsstillende enn hva den gjør av lederne i boliger generelt.

Hvordan kan vi så forklare eller forstå disse forskjellene mellom de som bruker tvang og det generelle bilde av boliger? En mulig tolkning kan for eksempel være at lederne i boliger med tvang er mer bevisst den kompetansen de har og dermed også er mer bevisst i forhold til å utvikle kompetansen til personalet. Når en er fornøyd med den kompetansen en har, er en kanskje også mer opptatt av å oppmuntre til å ivareta den kompetansen som er i personalgruppen. En annen tolkning kan være at boliger med tvang har flere tjenesteytere i de yngste alderskategoriene. Yngre arbeidstakere er som regel mer opptatt av kompetanseheving og videreutdanning enn eldre arbeidstakere. Dette er også forståelig ut i fra at det er de yngste som har mest igjen for å heve kompetansen, bl.a. fordi de har mange år igjen av sin yrkesaktive tilværelse, i tillegg til at utdanning og kompetanseheving ofte verdsettes mer av yngre arbeidstakere. Noe som også bekreftes av andre undersøkelser (se Rødvei, 2000). Det er likevel en tolkning som en kan anse som spesielt viktig og relevant i denne sammenhengen og det er nettopp det faktum som jeg tidligere har vært inne på at Kapittel 6A stiller en rekke kompetansekrav i forhold til de som skal kunne utøve tvangstiltak. Noe som kan bidra til at personalet blir spesielt oppmerksomme på kompetanse og kompetansehevende tiltak. En kan heller ikke se bort i fra at det gir økt status å beherske "loven" og den problematikk som "loven" skal bidra til å håndtere. I analysen av det kvalitative materialet skal vi se om vi finner den samme tendensen om en fremvoksende kompetansekultur som vi her har sett hos de boligene som utøver lovregulert tvang, samt om det er en relevant tolkning å anse lovens kompetansekrav som en viktig grobunn for en sterkere kompetansekultur. Et annet aspekt som jeg skal forfølge videre er om den arbeidsdelingen som kompetansekulturen bidrar til er forskjellig for henholdsvis kvinner og menn. Med andre ord, ser vi en differensiering og profesjonalisering av omsorgen som kan sies å bidra til en kjønnert arbeidsdeling? Fra andre studier vet vi at flertallet av arbeidstakere i helse- og sosialsektoren er kvinner, mens de best betalte, mest prestisjegivende og innflytelsesrike yrkesposisjonene stort sett innehas av menn (se bl.a. Wærness, 1982). Kan det tenkes at kap. 6A/4A legger til rette for en kompetansekultur som fører til en ytterligere profesjonalisering og differensiering av omsorgsarbeidet og at det gir deler av omsorgsarbeidet høyere status og dermed

gjør det mer attraktivt for menn? En annen tråd som jeg ikke har nøstet tak i fra det kvantitative materialet, er det faktum at det ikke er hvilken som helst kompetanse som etterspørres av de som utøver tvangstiltak. Det er først og fremst kompetanse i målrettet miljøarbeid, adferdsanalytisk behandling, psykiatrisk diagnostisering og konfliktdemping. Betyr dette at det er en form for behandlerkompetanse som etterspørres? Og, kan vi snakke om en form for "6A-kompetanse" som preges av regelstyring, samt detaljerte og ferdige tolkningsrammer? Jeg har foreløpig ikke belegg verken for å bekrefte eller avkrefte slike hypoteser eller spørsmål, men kan anse det som relevante spørsmål i den videre analysen og i tolkningen av det kvalitative materialet. Som i de tidligere kvalitative analysedelene skal jeg også her benytte de tre profilene som utgangspunkt for drøftingene.

Kompetanse og den adferdsterapeutiske profil

I de boliger som utgjør denne profilen er det forholdsvis mange med profesjonsutdanning. Det være seg vernepleiere, barnevernpedagoger eller sosionomer. I den ene boligen er det 11 av de ansatte som har slik utdanning, mens 6 har helse og sosialfag fra videregående skole og 13 ansatte er i kategorien ufaglærte eller studenter. Den andre boligen har 10 ansatte med enten vernepleie, barnevernpedagog eller sosionom utdanning. Antall med helse og sosialfag fra videregående skole er her 3, mens det er 7 som er ufaglærte eller studenter.

Det som preger arbeidsdelingen i disse boligene er at den er svært differensiert og at arbeidsoppgavene i stor grad er strukturerte og knyttet opp til Kapittel 6A/4A generelt og de aktuelle tvangstiltakene spesielt. Omsorgsmiljøene som inngår i denne profilen har på mange måter et tydelig og svært regelorientert forhold til tvangsgreglene. Lederen i en av boligene illustrerer dette blant annet med å si at:

"Personalgruppen er veldig interessert i loven og tiltaket - og i å gjøre alt riktig i forhold til dette. Det er ingen i personalgruppen som er uenige på dette området."

I begge disse boligene får man en følelse av at lovreglene og håndteringen av dem heves over, eller gis forrang i forhold til, alle de andre omsorgsoppgavene. Det øvrige, som egentlig utgjør mesteparten av omsorgsoppgavene, fremstår som en stor restkategori. Det er også slående her hvor enige personalgruppene ser ut til å være. Det reflekteres i svært liten grad over innholdet i tiltakene og hva denne reguleringen ellers bidrar til. I datamaterialet finner jeg flere eksempler på tiltak og reguleringer som oppstår for å støtte opp de egenlige tiltakene. Slike "støtte-tiltak" har ikke status som godkjent, de er heller ikke utredet og tatt med i sakspapirene som ligger til grunn for tvangstiltakene. I tidligere kapitler har jeg brukt eksempelet der kriterium for bruk av tvang var "tennisballstørrelse på våt flekk". Dette betydde at hvis tjenestemottaker hadde uhell i form av urinering i bukse eller andre steder

enn på do, slik at størrelsen på den våte flekken blir på størrelse med en tennisball, så skulle man iverksette tvangstiltaket (det holdt at den våte flekken var på størrelse med en 20-kroners mynt hvis vedkommende har tykke langbukser på). For at dette kriteriet skulle kunne håndteres laget personalet noen ”ekstra-tiltak”. Dette dreide seg som kjent om at vedkommende stort sett bare gikk med lys stillongs/lang underbukse på når han var inne i boligen. På den måten var det enklere for personalet å se en eventuell våt flekk, samt at det også var enklere å bedømme størrelsen på flekken. Et annet ekstra-tiltak var at vedkommende måtte kle av seg alle klærne inne på soverommet når han skulle på toalettet. Dette for at personalet ikke skulle være i tvil om en evt. våt flekk skyldes vann som var sølt inne på badet. Dette er et eksempel på to ”ekstra-tiltak” som er satt i system for å kunne håndtere det opprinnelige tiltaket. Når tvangstiltak skal godkjennes er et viktig grunnvilkår iflg. Kap 6A/4A at det skal være snakk om fare for vesentlig skade, og man skal vurdere hvorvidt tiltak er integritetskrenkende. Jeg opplevde ikke at personalet verken var uenige med hensyn til disse ekstratiltakene eller at de hadde gjort seg noen tanker om hvorvidt de var integritetskrenkende. Derimot ble de fremstilt som helt nødvendige tiltak for at de skulle kunne klare å håndtere tvangskriteriet om ”størrelse på våt flekk”. Som vi skal se når vi kommer til analysen av den ”hverdagslivsorienterte” profilen, forholder man seg på en helt annen måte til slike vurderinger her. Her motiveres fleksibiliteten som preger omsorgsarbeidet nettopp av å ivareta tjenestemottakers integritet.

Som jeg tidligere har vært inne på stiller loven krav til kompetansen hos de som skal være med på å gjennomføre tvangstiltak. Det stilles noe ulike kompetansekrav alt etter hvilke type tiltak det er snakk om. Det vil si at det i enkelte tilfeller er tilstrekkelig med helse- og sosialfag fra videregående skole, mens det i andre tilfeller kreves 3-årig sosialarbeiderutdanning som vernepleie, barnevernpedagog eller sosionom. Avhengig av type tiltak er det også spesifisert hvor mange⁵² som skal være med på gjennomføringen av tvangstiltak. På denne måten legger lovens kompetansekrav til rette for en differensiering av arbeidsoppgavene innad i personalgruppen. Det som preger miljøene her er at de av personale som har den kompetanse som loven krever (”6A/4A-kompetanse”) ”suges” opp av den regelorientering som loven legger opp til. På denne måten får man også en differensiering som fører til at den tradisjonelle omsorgen overlates til de ufaglærte eller de med mindre utdanning. I en av boligene her går man lengre enn det loven krever i forhold til å differensiere mellom kompetanse og arbeidsoppgaver. Her har man en svært så differensiert og hierarkisk oppdeling i forhold til hver en eneste omsorgsoppgave, stor eller liten.

---

⁵²Normalt sett skal det være to tjenesteytere tilstede ved gjennomføring av tvangstiltak, dersom dette ikke er til skade for tjenestemottaker. Dette gjelder ikke ved bruk av tvang i akutt skadeavverging.

” De med mest utdanning og relevant kompetanse får mest ansvar og utgjør kjerne personalet. Vi har en hierarkisk struktur. De uten utdanning eller med lite utdanning tar seg først og fremst av generelt husarbeid – dette gjøres for å ikke sløse med de faglige ressursene. Derfor har vi også ansatt en egen ”husmor” her”.

Dette betyr at de minst glamorøse arbeidsoppgavene skilles ut og overlates til mindre faglært arbeidskraft, og i disse tilfellene som regel til kvinnelig arbeidskraft. Noe Kari Wærness (1982) på mange måter mener ikke et ukjent fenomen. Hun påpeker bl.a. at profesjonalisering av omsorgsarbeidet kan føre til at det ikke ses på som effektivt at høyt utdannet arbeidskraft utfører det ufaglærte arbeidere like gjerne kan gjøre. Dette kan også føre til at omsorgen begrunnes instrumentelt. Gjerne ved at samhandling mellom tjenesteyter og mottaker fremstilles som profesjonelt anerkjente teknikker (ibid. s. 35).

Profesjonaliseringen av tradisjonelle omsorgsykker har også bidratt til en avfeminisering. Det vil si både at yrkesrollen krever mindre av de egenskaper som tradisjonelt har vært tillagt kvinnerollen, og at andelen menn innen yrkesgruppen øker (Wærness 1982 s. 35). Vi har i tidligere analyser sett hvordan den maskuline tilnærmingen til omsorgsarbeidet dominerer innenfor denne profilen, både blant de kvinnelige og det mannlige personale. Felles for begge boligene som her er karakterisert med en adferdsterapeutisk profil er også som tidligere nevnt at andelen mannlige personal er langt større her enn i de andre profilene. I den ene boligen er det faktisk dobbelt så mange menn som kvinner. Det er flere forhold som tyder på at vi her kan snakke om en form for profesjonalisering som har bidratt til en avfeminisering av omsorgen. For det første handler det om en sterkere vektlegging av formell utdanning. For det andre handler det om at arbeidsoppgavene er blitt mer spesifisert og avgrenset, spesielt i forhold til hvem som har lov til å gjøre hva, jfr. kap. 6A/4A's kompetansekrav. For det tredje handler det om at noen får et monopol på visse arbeidsoppgaver. Det kreves for eksempel 3-årig sosialarbeiderutdanning for å kunne gjennomføre enkelte tvangstiltak. Dette er på en måte de tre mest sentrale kriterier for økt profesjonalisering (Wærness, 1982).

Kompetanse og den ”hverdagslivsorienterte” profil

I den ene boligen som inngår i denne profilen er det av en personalgruppe på ca 15 personer 3 som har profesjonsutdanning på høgsolenivå, enten i form av vernepleierutdanning eller barnevernpedagogutdanning. 4 av de ansatte har 3-årig helse- og sosialfaglig utdanning fra videregående skole, mens 8 er ufaglærte eller studenter. I den andre boligen som inngår i denne profilen er det 4 med fagutdanning fra høgscole, her er både vernepleie, sosionom og barnevernpedagog

representert. Det er også 4 av de ansatte som har helse- og sosialfaglig utdanning fra videregående skole, mens 6 er ufaglærte eller studenter.

Hos de med en adferdsterapeutisk profil så vi hvordan arbeidsdelingen og kompetansekulturen ledet til økt profesjonalisering og differensiering. Som vi skal se her hos de med en "hverdagslivsprofil" finner vi også kompetanse- og kjønnsforskjeller, men her håndteres de på en helt annen måte. I en av boligene som inngår i denne profilen har de 4 godkjente tvangstiltak. Og her, som hos de andre omsorgstjenestene som sorterer inn under sosialtjenesteloven, gjelder de samme krav til kompetanse hos de som skal gjennomføre tiltakene, men de håndteres derimot på en annen måte.

Det finnes med andre ord en arbeidsdeling, men den er ikke like synlig her. Den poengteres ikke eller uttales ikke på samme måte som hos de adferdsterapeutiske. Skillelinjene mellom de ufaglærte, de med videregående utdanning og de med høyskoleutdanning, er for det første ikke like merkbare. Alt går på en måte sin gang her, litt adhoc preget og uten de store "poengteringer". Alle ser ut til å være opptatt av det totale eller helheten, og å bidra til å holde maskineriet i gang, uten at det poengteres hvem som skal gjøre hva og hvem som bør eller ikke bør bruke sine ressurser på "unødvendige ting". Hvis kjøkkengulvet eksempelvis bør vaskes, er det likegyldig hvem som gjør det, bare alt "går rundt".

Personalet forholder seg altså til de ulike omsorgsoppgavene på en konkret og pragmatisk måte. Det er ikke regler og prosedyrer som styrer omsorgarbeidet. Vi finner heller ikke en hierarkisk struktur. Her kan for eksempel alle lage mat, uavhengig av om de er vernepleiere eller ufaglærte. Poenget er mer at alt ikke må løses på samme måte hver gang. En velger den løsningen som fungerer best i øyeblikket.

Eksempelvis er det slik under gjennomføringen av et av tvangstiltakene at to av personale er og skal være tilstede. En hjelpepleier og en vernepleier, noe som er i tråd med kompetansekravene. Det er derimot ikke nødvendigvis vernepleieren som tar ledelsen. I flere tilfeller er det hjelpepleieren som har den aktive og ledende rollen mens vernepleieren er den passive og den som holder seg litt i bakgrunnen. Dette handler om at hjelpepleieren har en "bedre" relasjon eller har bedre kjemi med tjenestemottaker og at de fungerer godt i lag. Oppgavene fordeles mao. ut i fra det konkrete, det mest rasjonelle omsorgsmessig og ikke det som er teknisk/byråkratisk rasjonelt.

Personalet her er også opptatt av å diskutere hvorvidt det de gjør på noen måte kan fremstå som integritetskrenkende. Tiltross for at man forholder seg til flere

tvangstiltak diskuterer personalet kontinuerlig hvordan tiltakene fungerer. I den forbindelse uttrykker personalet at de som en følge av loven, og alt fokus som har vært på lovreguleringen, er blitt enda mer bevisst på hvordan de opptrer overfor tjenestemottakerne. Dette illustreres også ved at de ofte diskuterer om det de gjør for eksempel overfor Eva bidrar til at hun får det ”bedre”. De diskuterer også hva det er de konkret vil oppnå med tiltakene. Et annet eksempel på at de er opptatt av å bidra til minst mulig krenkelse av Eva’s integritet er at tiltaket om tannpuss i dag er så gjennomarbeidet og utprøvd, at mange i personalgruppen uttrykker at det så å si ikke innebærer tvang. Bl.a. heter det som kjent i prosedyrene til tiltaket som omhandler tannpuss at: *”hvis du ikke kommer til med tannbørsten, sett deg litt tilbake fra henne, gi tegn for ”vent” og vent ca ½ minutt. Hun kan roe seg etter hvert. Dette gjentas tre ganger hvis nødvendig. Tiltaket avsluttes nå hvis en ikke kan fortsette etter å ha prøvd tre ganger”*. Det er med andre ord ikke rom for å gå lengre, for eksempel ved å holde vedkommende eller lignende. En har også jobbet med å gjøre tiltaket minst mulig inngripende, bl.a. ved å være bevisst på at Eva skal få stå under tannpussen, og at personalet skal sitte på toalettlokket. Begrunnelsen for dette er som tidligere nevnt at Eva ikke skal føle at personalet ”står over” henne. Når hun står og de sitter (og dermed blir ”mindre” enn henne) ufarliggjøres situasjonen på en måte som gjør at personalet fremstår som mindre ”truende”. Samtidig er dette et bevisst valg som handler om at når Eva står, må hun bruke hendene sine til å holde seg fast for ikke å falle. En unngår dermed at hun kan ”angripe” personalet.

Til slutt, når det gjelder denne profilen, skal vi berøre hvordan personalet forholder seg til deltakelse på kompetansehevende tiltak, veiledning og lignende. I den grad personalet snakker om for eksempel deltakelse på kurs handler det stort sett om spørsmål som; hvem deltok sist, hvem er det som har lyst å delta på et aktuelt kurs og hvem er det mest praktisk for med hensyn til turnus/fridager osv. Eksempelvis hadde personalet i en av boligene fått invitasjon til et dagskurs i regi av kommunen. Personalet snakket seg imellom hvorvidt dette var noe de burde delta på, hvem som hadde et ønske om å delta og hvem det passet det for. En av hjelpepleierne hadde fri den aktuelle kursdagen og sa at hun godt kunne tenke seg å gå og at hun kunne flytte fridagen til en annen gang. *”Flott sa en av de andre – da noterer jeg det i boka”*. Denne avgjørelsen tas med andre ord uten henvisning til at dette for eksempel er et kurs for vernepleiere/miljøterapeuter, boveileder eller lignende. En finner ikke den type hierarki her. Alle i personalgruppen er like prioriterte, om en kan si det slik, og en tenker ikke at de med fagutdanning/-miljøterapeutene skal prioriteres foran eksempelvis miljøarbeiderne. Den ”flate” struktur som kjennetegner personalgruppen i disse boligene kommer også frem når personalet mottar veiledning. Her deltar alle som har anledning og alle får eksempelvis være med å evaluere og vurdere arbeidet og tvangstiltakene.

Kompetanse og den ”passivt brukerstyrte” profil

Av de 12 personene som utgjør personalgruppen er det ingen som har relevant utdanning i form av helse og sosialfaglig høyskoleutdanning, det er heller ingen med relevant helse- og sosialfaglig utdanning fra videregående skole. Derimot er det en av de mannlige ansatte som har lærerutdanning. Det som særpreger denne personalgruppen er dermed at den så å si bare består av ufaglærte. Et annet forhold som preger omsorgsarbeidet i denne boligen er at arbeidet tidligere hadde en sterk forankring i den adferdsterapeutiske tenkningen og at en nå har tatt fullstendig avstand fra den ideologien som denne representerer. Dette markerer en ved å uttale veldig sterkt at en nå fokuserer på en brukerstyrt ideologi. Som vi har vært inne på flere ganger er det vanskelig å finne eksempler på hva de mener med en brukerstyrt ideologi, utover at de ikke skal kreve noe av tjenestemottaker og at de skal vente til han selv tar initiativ til ulike aktiviteter.

Miljøet her er dessuten preget av at de gjerne ønsker og vil ha folk med kompetanse/utdanning, men at de samtidig er veldig kritisk fordi de er redde for at det skal komme noen som er tilhenger av en adferdsterapeutisk ideologi. De sier bl.a. at *”vi vil heller ha bare ufaglærte enn å risikere å få noen som tenker adferdsterapeutisk”*.

Personalet her har en ekstern veileder som er vernepleier. Veileder har møte med personalgruppen hver ca. 14. dag – i tillegg til at personalet når som helst kan ta kontakt hvis det oppstår behov for det. Da jeg snakket med veilederen fortalte hun meg at hun ved jevne mellomrom prøvde å ”flette inn litt teori på veiledningsmøtene”. Dette begrunnet hun med at *”de har jo ingen utdanning her”*. Ved en av veiledningssamlingene som jeg var tilstede på snakket hun om kommunikasjon. Spesielt i forhold til hva kommunikasjon er, og ulike definisjoner på og teorier om kommunikasjon. Dette ble så knyttet opp til de konkrete situasjonene som personalet opplevde i forhold til Lars (tjenestemottakeren). På den måten prøvde veilederen å gi personalgruppen noen knagger å henge og forstå sine erfaringer på.

I den adferdsterapeutiske profilen så vi hvordan lovreguleringen bidro til økende profesjonalisering og differensiering mellom omsorgsoppgaver og hvem som gjorde hva. Begrepene differensiering og profesjonalisering var også relevant i analysen av ”hverdagslivsprofilen”, men på en helt annen måte. Her forholdt man seg mer fleksibelt både til omsorgsoppgavene og lovreglene. Når det gjelder den brukerstyrte profilen finner jeg verken tegn til økende profesjonalisering eller differensiering. En av grunnene til dette kan være at lovreglene ikke blir tatt på alvor her. Hypotesen om at lovreglene legger til rette for en økende kompetansekultur, noe den blant annet gjør ved å stille krav om kompetanse hos de som skal

gjennomføre godkjente og lovregulerte tvangstiltak, blir derimot ikke avkreftet her. En argument for å si det er at her trenger man ikke å være opptatt av differensiering og kompetanse nettopp fordi de her utfører tvang som ikke er godkjent, og som derfor ikke stilles overfor de samme kompetansekravene. Følgende eksempel kan illustrere en type tvang som her benyttes, mer eller mindre regelmessig, men som det ikke verken er søkt om godkjenning for eller er sendt inn som melding om skadeavverging:

”...med det samme de kom hjem til boligen hadde tjenestemottaker hatt et kraftig ”raserianfall”, som de kalte det. Han hadde kastet Tv’en ned fra Tv-benken, dunket hodet kraftig i veggen og vært helt vill. De fortalte at de hadde måttet legge han ned på madrassen – og en av dem måtte ligge på han til han ble rolig”.

Grunnen til at det ikke er gjort noe med denne tvangsbruken i forhold til de retningslinjer som ligger i lovreglene, ser ut til å være flere. Det er for det første ikke slik at personale ikke kjenner til loven. En av personale sier:

”Jo, vi kjenner til loven, men jeg tror ikke den fungerer...”

En annen av personalet sier:

”Det sendes ikke inn meldinger til fylkesmannen om dette selv om det brukes en del tiltak som skadeavverging. Jeg tror ikke Fylkesmannen har noe tilbakemeldingssystem ...dessuten ønsker vi ikke kontakt med noen som er preget av en adferdsterapeutisk tankegang, slik I allefall habiliteringstjenesten er....”.

De kravene som eventuelt stilles i forhold til bruk av tvang her, er mer av selvpålagt karakter. Dette gjelder for eksempel det at man har laget seg regler eller rutiner som skal bidra til at tvangen utføres mer eller mindre likt fra personal til personal, og at det skal skrives i tvangsmiddelprotokollen hver gang tvang har blitt brukt. Personale forteller at en slik ”regel” er at:

”hvis det er snakk om alvorlig utagering med varighet så skal tjenestemottaker legges ned på madrass og evt. medisineres. Hvis det derimot er snakk om ”mindre” alvorlig utagering kan det være nok å holde han i en stol”.

Tvangsmiddelprotokollen er en tykk linjert skrivebok som bare har status internt. Personalet forteller at ingen utenfra har sett denne protokollen, det har heller aldri vært spørsmål om å få se den. *”Det er mer en registrering for at vi skal kunne se tilbake på hvor ofte vi bruker tvang”*, sier en av personale.

Det er som tidligere nevnt bare i denne profilen vi finner den tradisjonelle forståelsen av kjønnsforskjeller. En mulig tolkning kan også være at når det ikke finnes noen form for fagkompetanse i personalgruppen så tydeliggjøres det tradisjonelle kjønnsmonsteret. Satt litt på spissen; kjønn blir en av de få ting som skiller mellom personalet. Kjønn blir veldig tydelig her fordi det ikke er så mange andre forhold som tydeliggjøres, for eksempel gjennom ulike kompetanselementer.

Det faktum at en ikke kan se noen tegn på en fremvoksende kompetansekultur her kan tolkes på flere måter. Enkelte i personalgruppen uttrykker at man er redd for å ansette folk med kompetanse fordi en *"kan risikere at det kommer noen som tenker adferdsterapeutisk"*. Det fremkommer også at enkelte i personalet har liten tiltro til fagkompetanse. I den forbindelse var det en av personale som uttrykte følgende:

"Det som skjer er jo bare at de har lært om en hel masse ting som de skal ut i boligene å prøve ut, og vi vet jo at nesten ingenting av dette fungerer. Det eneste som nytter er jo å ta dem for det de er. Vi kan jo ikke forandre dem, de e jo ikke sånn som oss"

Hadde dette miljøet brydd seg om lovreguleringen og hatt godkjente tvangsvedtak hadde de også måttet forholde seg til kompetanse, og sikret seg kompetanse på en annen måte enn i dag. Regelverket som følger med kap. 6A/4A gjøres på en måte ikke relevant her, derfor forholder en seg heller ikke til kompetansekravene.

OPPSUMMERING

Lovreglene om bruk av tvang og makt har satt i gang en prosess som har hatt ulik betydning for det daglige omsorgsarbeidet. Først og fremst vil jeg trekke frem at det til en viss grad har betydd at man har skapt grobunn for en kompetansekultur i boenheten, men denne kompetansekulturen har også til en viss grad betydd økt differensiering og profesjonalisering av omsorgsarbeidet. Dette gjelder til en viss grad i alle omsorgsmiljøer, fordi det pr. definisjon er slik at det er de med utdanning på et visst nivå som skal gjennomføre tvangstiltak. Dette bidrar automatisk til at en del av tiden til de fagutdannede bindes opp til tvangstiltakene. I mine analyser handler dette i tillegg om at det bl.a. i enkelte miljøer skjer en opphoping av en spesiell type kunnskap. En type kunnskap som spesielt tiltrekkes unge og uerfarne menn, og som i sin tur bidrar til at en fjerner seg mer og mer fra de omsorgsrasjonelle sidene ved arbeidet. I dette ligger det at en bl.a. fjerner seg fra den erfaringsbaserte kunnskapen og erstatter denne med en instrumentell kunnskap. En annen betydning lovreglene ser ut til å ha hatt er at slike miljøer, som jeg har identifisert i den *"passivt brukerstyrte"* profilen, forhåpentligvis må reflektere mer over hva det er de driver på med.

Ut i fra de funn jeg har gjort fra det kvantitative materialet og gjennom analysene av de tre profiler, kan en med andre ord slå fast at det i visse miljøer blir slik at lovens kompetansekrav legger til rette for en sterkere kompetansekultur. Jeg kan også konkludere med at sannsynligheten for dette øker hvis det er snakk om mannsdominerte miljøer, og særlig hvis omsorgskonteksten er preget av en instrumentell tankegang som den vi finner i den adferdsterapeutiske profilen. Et annet funn er at den arbeidsdelingen eller differensieringen som kompetansekulturen bidrar til ikke følger den tradisjonelle og etablerte forestillingen om kjønnsforskjeller. En finner ikke forskjeller mellom en maskulin og en feminin tilnærming til omsorgsarbeidet, men derimot at både kvinner og menn her utøver en form for maskulin omsorg. I disse miljøene, og den omsorgskontekst som det her vises til, er det heller ikke slik at det er hvilken som helst kompetanse som etterspørres, men det en kan kalle for en form for ”behandlerkompetanse”.

KAPITTEL 11

OMSORGSKULTUR I ENDRING?

I denne avhandlingen har jeg presentert en studie som fokuserer på hvilken betydning lovregulert tvang kan få i det daglige omsorgsarbeidet. Arbeidet har vært inspirert av en induktiv metodisk tilnærming, men ulike metodiske innfallsvinkler har vært benyttet. De ytre kontekstuelle faktorene, som organisatoriske, materielle og ressursmessige forhold; er studert gjennom kvantitative spørreundersøkelser. Her har mine informanter som nevnt vært lederne ved boligene. De indre kontekstuelle faktorer som det konkrete omsorgsarbeidet, sosiale relasjoner, omsorgsideologiske forestillinger, håndteringen av ambivalens og tvangstiltak; er studert gjennom kvalitative observasjonsstudier. Mine informanter har her vært tjenesteyterne, samt at jeg ved å ha observert omsorgsarbeidet også har observert relasjonen mellom tjenesteytere og tjenestemottakere. I fortsettelsen av dette avslutningskapitlet kommer jeg til å oppsummere og diskutere avhandlingens resultater i lys av trekk ved samfunnsutviklingen, samt i lys av omsorg som normaliseringsarbeid, maktutøvelse og ambivalens.

DEN ADFERDSTERAPEUTISKE PROFILEN

Den stramme struktureringen av omsorgsarbeidet som vi så i analysekapitlene fantes også der før lovreguleringen om makt og tvang kom. Struktureringen er derimot blitt mer omfattende etter at kap. 6A/4A ble iverksatt. Dette skyldes at den adferdsterapeutiske tenkemåten også preger hvordan man tolker og forholder seg til loven. Det vil si det preger hvordan man utformer tvangstiltak, lager regler som skal "støtte" opp under tiltakene og det preger kriteriene som skal igangsette tiltakene. Man forholder seg til tvangstiltakene og det som preger disse på en svært rigid og "programmert" måte. Av den grunn blir også tiltakene mer synlige og gjennomgripende her. Loven har ikke bidratt til at man har endret "arbeidsstil", men den adferdsterapeutiske "arbeidsstilen" er blitt mer tydeliggjort, på en mer ekstrem måte.

Når det gjelder hvilken betydning kap. 6A/4A fikk i forhold til hvordan det mannlige og kvinnelige personale håndterte omsorgsarbeidet fant jeg altså ingen forskjeller mellom kjønnene. Det vil si, jeg fant at kjønnsidentiteten - og også andre identiteter - var mer eller mindre visket bort. Begge kjønn hadde en maskulin tilnærming til omsorgsarbeidet. De forholdt seg til omsorgsarbeidet på en tingliggjort og instrumentell måte, preget av selvsikkerhet, kontroll og

uavhengighet. Personalets identiteter forsvinner mer eller mindre i denne konteksten. Man ser ingen forskjeller på måten personalet forholder seg til omsorgsarbeidet på ut i fra om de er ung eller gammel, har lang eller kort erfaring, er menn eller kvinner. Alle er like ”drillet” i forhold til de ideologiske prinsippene som skal styre arbeidet, og de tror på det de gjør. Det er verken rom for eller behov for lokale, kulturelle eller kjønnet mangfold.

Arbeidsdelingen i disse boligene er svært differensiert. Lovreglene og håndteringen av dem heves over, eller gis forrang i forhold til, det øvrige omsorgsarbeidet. Det øvrige omsorgsarbeidet fremstår som en ”stor-restkategori”. Personalet uttrykker stor enighet og er i liten grad ambivalente til det de gjør. De reflekterer også i liten grad over konsekvensene av omsorgsarbeidet og tvangstiltakene. De er ikke opptatt av å diskutere eventuelle bi-effekter av de tiltakene som gjennomføres eller reflektere over om tiltakene er integritetskrenkende overfor tjenestemottakerne. De av personalet som har den kompetansen som loven krever ”slukes” opp av arbeidet knyttet til tvangstiltakene. På denne måten skjer det en differensiering som fører til at den tradisjonelle omsorgen overlates til de ufaglærte og de med minst utdanning. Det er flere forhold her som tyder på at vi kan snakke om en profesjonalisering av omsorgen. Kort oppsummert handler dette for det første om en sterkere vektlegging av formell utdanning. For det andre handler det om at arbeidsoppgavene er blitt mer spesifisert og avgrenset i forhold til hvem som får gjøre hva. For det tredje handler det om at noen får et monopol på visse arbeidsoppgaver. Sett i sammenheng med mine funn om at begge kjønn har en maskulin tilnærming til omsorgsarbeidet, tør jeg her påstå at det er flere forhold som tyder på at det har skjedd en profesjonalisering som har bidratt til en avfeminisering av omsorgen.

DEN ”PASSIVT BRUKERSTYRTE” PROFILEN

Det er lite som tyder på at lovreguleringen har hatt noen særlig betydning for det daglige omsorgsarbeidet. Man kan derimot si at de har valgt å holde avstand til loven og til de som bidrar til å forvalte den. Når det gjelder det daglige omsorgsarbeidet utføres det på samme måte i dag som i tiden før lovreguleringen. De forbinder loven med en annen ideologi, en ideologi som de vil holde avstand til. De argumenterer med at de er ferdige med tvangsregimet og adferdsterapien, og at de har funnet sin måte å håndtere tjenestemottaker på. De opplever sin oppgave som å bidra med hjelp og service overfor tjenestemottaker, og presiserer i den forbindelse at de ikke vil prøve å forandre eller ”normalisere” han.

Omsorgsmiljøet her er preget av en macho-kultur. Det er mennene som dominerer både i antall og i forhold til hvem som fremstår som formelle og uformelle ledere. Det er også mennene som er opptatt av å legitimere omsorgsarbeidet og avstanden til lovreguleringen i forhold til ideologisk forankring. Det er først og fremst et

konservativt og tradisjonelt kjønnsmonster som utkrystalliseres her. I den forstand at menn blir sett på som det sterke kjønn, som ved hjelp av fysisk styrke er de som best kan ivareta omsorgen for en utagerende tjenestemottaker. Den tradisjonelle forestillingen om hva menn og kvinner passer til blir tydelig her. Det at kvinnene ”godsnakker” og ”lirker” tjenestemottaker ut av ulike situasjoner, eller bruker ”kløkt” for å få han med på ulike aktiviteter, gjør også at omsorgsarbeidet ”glir” lettere, eller fremstår på en mer ”stillferdig” og usynlig måte.

Det finnes ingen faglig kompetanse i denne personalgruppen. Bortsett fra at lederen har lærerutdanning er de andre - som de selv uttrykker det - ”*hentet rett inn fra gaten*”. Og gjerne fra tidligere arbeid som dørvakter på puber og restauranter. Personalet forbinder til en viss grad kompetanse med adferdsterapeutisk kompetanse. De vil heller ha bare ufaglærte, hvis de kan risikere at det tilsettes en som jobber ut i fra adferdsterapeutiske prinsipper. I denne profilen finner jeg verken tegn på profesjonalisering eller differensiering. Hypotesen om at lovreguleringen legger til rette for en økende kompetansekultur kan ikke testes ut her, fordi de ikke forholder seg til loven og dermed heller ikke til lovens kompetansekrav. Kjønn blir dermed et av de få aspekter som skiller mellom personalet. Kjønn blir med andre ord veldig tydelig her fordi andre forhold, som for eksempel ulike kompetansekrav mister betydning.

DEN ”HVERDAGSLIVSORIENTERTE” PROFIL

Lovens betydning for det daglige omsorgsarbeidet har ført til noen endringer her, selv om det må sies at de ikke er like synlige og gjennomgripende som vi så i den adferdsterapeutiske profilen. Personalet her forholdt seg til mye av den samme problematikken rundt utfordrende adferd, motstand og vegring fra tjenestemottakeren, også før lovreguleringen ble iverksatt. Slik sett representerer den derfor ikke noe nytt. Omsorgsmiljøene brukte mye tid i starten på å sette seg inn i loven, og de gjennomgikk sin egen praksis i forhold til lovreglene. De valgte ut noen områder som de utredet og laget tvangstiltak på. Om enn noe tilfeldig i følge personalet. Dette fordi det var mye å gripe fatt i, og en vurderte det slik at en ikke kunne lage tvangstiltak på alt som tjenestemottakerne motsatte seg eller vegret mot. Personalet forholder seg til lovverket som til det generelle omsorgsarbeidet på en fleksibel og konkret måte. De er opptatt av at det må være lov å tenke praktisk og bruke ”sunn fornuft”. På tross av dette er omsorgsarbeidet mer formalisert enn det var før loven trådte i kraft. Bl.a. trekker personalet frem formaliseringene som går på rapportering og evaluering av tiltakene. Noe de for øvrig mener bidrar til en unødvendig formalisering av det daglige omsorgsarbeidet. De hadde heller sett at de bare rapporterte i de tilfellene tiltakene ikke ble gjennomført etter planen. De fremhever også at de bruker mye tid og ressurser på å utforme tiltakene og å følge de saksbehandlingsregler som loven legger opp til.

Kjønnsforskjellene er ikke dominerende, men det betyr ikke at de er helt fraværende. Man finner ingen tegn på en autoritær mansrolle her, slik vi kunne se hos de ”passivt brukerstyrte”, til tross for at den formelle lederrollen ivaretas av en mann. Det er heller ikke slik at begge kjønnene har en maskulin tilnærming til omsorgsarbeidet og tvangstiltakene, slik vi så i den adferdsterapeutiske profilen. Det er den partikulære og nære omsorgen som dominerer både hos det kvinnelige og mannlige personale, begge kjønn opptrer til en viss grad ut i fra et omsorgsrasjonale. De er opptatt av det erfaringsbaserte, konkrete og relasjonelle. Det er helt klart kvinnene som dominerer her når det gjelder antall, og jeg har antydning at det kan ligge en kontekstuell forklaring her som går på at der kvinner dominerer blir en mer fleksibel og lokal omsorgsrasjonalitet dominerende for både kvinner og menn. En forklaring som styrkes gjennom analysene av det kvantitative datamaterialet.

Jeg finner videre en arbeidsdeling her som kan kobles til kompetanse, men arbeidsdelingen er ikke koblet til noe hierarkisk struktur. Her lager for eksempel alle mat til tjenestemottakerne, uavhengig av om de er vernepleiere eller ufaglærte. Poenget er at oppgavene ikke løses på samme måte hver gang. En velger den arbeidsdelingen som fungerer best i øyeblikket. Når det gjelder gjennomføringen av tvangstiltak følges kompetansereglene i forhold til hvem det er som gjennomfører tiltakene, men det er ikke nødvendigvis vernepleieren som tar ledelsen. Det kan like gjerne være hjelpepleieren som har den aktive og ledende rollen, mens vernepleieren er den passive som holder seg i bakgrunnen. Det som avgjør hvem som tar ledelsen er hvilken relasjon og kjemi vedkommende har til tjenestemottaker. Den flate struktur som kjennertegner personalgruppen i disse boligene kommer også frem når personalet mottar veiledning i forhold til tvangstiltak. Her deltar alle som har anledning, ikke bare de som har kompetanse til å gjennomføre tiltakene.

I neste avsnitt skal jeg kort oppsummere noen betydninger loven har fått for det daglige omsorgsarbeidet.

BETYDNINGER LOVEN HAR FÅTT FOR DET DAGLIGE OMSORGSARBEIDET.

Lovreglene i kap. 6A/4A har satt i gang prosesser som har hatt betydning for det daglige omsorgsarbeidet. For det første har lovreguleringen bidratt til at personale i større grad ser ut til å reflektere over og få et mer bevisst forhold til bruk av makt og tvang i den daglige omsorgen, slik vi bl.a. så eksempler på i den ”hverdagslivsorienterte” profilen. Men det ser også ut til at de ferdig utredede og godkjente tvangstiltakene bidrar til at personalet oppfatter tvangstiltakene som en ferdig

tolkningsramme. Slik sett kan også tvangstiltakene bety at de er et ambivalens-reducerende tiltak. Ambivalens er i så måte et tegn på at personalet ikke slutter å reflektere over det de gjør. Noe for øvrig loven heller ikke legger opp til. Det presiseres tvert imot at personale hele tiden må vurdere hva som er faglig og etisk forsvarlig, og at tjenestetilbudet skal tilrettelegges med respekt for den enkeltes fysiske og psykiske integritet, samt at ingen skal behandles på en nedverdiggende eller krenkende måte. Loven stiller med andre ord krav til at personalet hele tiden skal vurdere det de gjør.

I og med at konteksten og arbeidsstilen har betydning i forhold til hvordan lovreguleringen preger det daglige omsorgsarbeidet, er det viktig at personalet er bevisst hvilken faglig tilnærming de velger og hva det kan bety for det daglige omsorgsarbeidet. Uansett faglig tilnærming eller arbeidsstil skal personale vurdere det de gjør opp mot hva som bl.a. kan oppfattes som integritetskrenkende. Her har mine analyser vist at selv om et tiltak er godkjent, så kan selve gjennomføringen av tiltaket virke integritetskrenkende over for tjenestemottakeren. Man har med andre ord ingen garanti for at gjennomføringen står i samsvar med tiltaket. Der omsorgsarbeidet er svært formalisert, gis det lite rom for refleksjon.

Det ser ut til at man har lyktes med å skape en kompetansekultur blant personale i boligene. Til tross for at denne kompetansekulturen kan ha andre og mer utilsiktede konsekvenser, i forhold til at den kan bidra til økt differensiering og profesjonalisering av omsorgsarbeidet. Det kan innebære at det skjer en opphoping av en spesiell type kunnskap. En type kunnskap som spesielt tiltrekkes unge og uerfarne menn, og som i sin tur bidrar til at en fjerner seg fra den erfaringsbaserte kunnskapen og erstatter denne med en mer instrumentell kunnskap. Et annet trekk ved denne kompetansekulturen er at det ikke er hvilken som helst kompetanse som etterspørres, men det jeg har omtalt som "behandlerkompetanse"⁵³. I enkelte miljøer ser det ut til å gi økt status å beherske loven og den problematikk som lovreglene skal bidra til å håndtere.

Det er dessuten viktig å trekke frem at enkelte miljøer rapporterer om en nedgang i tvangsbruken. Selv om det er noe usikkert hva denne nedgangen skyldes. Det kan bety at man tidligere brukte tvang som loven ikke tillater, men det kan også bety at man i dag er mer bevisst tvangsbruken, og som enkelte av personalet mener; at personalet er mer tydelige og klare på hvor grensene for hva som er akseptabel adferd går.

---

⁵³ Kompetanse i målrettet miljøarbeid, adferdsanalytisk behandling, psykiatrisk diagnostisering og konfliktdemping.

Jeg skal nå avslutte avhandlingen med å diskutere noen av studiens funn i forhold til trekk ved samfunnsutviklingen, normaliseringsarbeid, maktutøvelse og ambivalens.

EN REAKTIV LOV?

Jeg har tidligere vært inne på at omsorgen, og da spesielt institusjonsomsorgen tradisjonelt sett har vært motivert ut i fra tre forhold. Institusjonene skulle blant annet være et sted å leve, et sted å få behandling og et sted for oppbevaring (Tøssebro, 1992). Under institusjonstiden var det først og fremst behandlingsstedet som ble vektlagt, spesielt på 1970 og 80-tallet hvor man hadde et optimistisk syn på at behandling gav resultater. Men det er også flere som bemerker at spesielt i perioden før vi fikk vernepleierutdanningen og før de første psykologene ble ansatt på institusjonene, så var det oppbevaringsstedet som var vektlagt. Tøssebro skriver at dette først og fremst dreide seg om etterkrigstiden, hvor den pleiebaserte omsorgen sto sentralt. Med den økende kritikken av institusjonene utover 1970 og 80-tallet fulgte så en periode hvor institusjonene som levested sto sentralt. Noen som innebar en økt vektlegging av aktiviteter som arbeid og sysselsetting. Dette ble også forløperen til et ideologiskifte innenfor omsorgen for personer med psykisk utviklingshemming. Lossius II-utvalget (NOU 1985:34) la prinsippene om normalisering, integrering og desentralisering, til grunn for sine forslag om å avvikle institusjonene. Med HVPU-reformen ble normaliseringsideologien stadig sterkere kommunisert ut som den rådende ideologi, selv om det også i tiden før reformen ble ansett som et mål at omsorgspolitikken skulle styres av normaliseringsprinsipper. En hadde som tidligere nevnt store forhåpninger til at en del av adferdsproblemene og dermed også tvangsbruken ville forsvinne ved en normalisering av levekårene.

Normalisering har med andre ord utgjort hovedlinjen for den politikken som skulle prege denne omsorgen etter HVPU-reformen. Noe som har bidratt til at man har kommunisert i termer som integrering, medborger, levested osv. Behandlingslinjen og oppbevaringslinjen er derimot blitt underkommunisert, og det har dessuten ikke vært politisk korrekt å bruke slike termer i en reformtid hvor man ville bort i fra det "negative" som var forbundet med livet på institusjonene. Imidlertid har både oppbevarings- og behandlingslinjen eksistert og eksisterer fortsatt ved siden av levestedslinjen, selv om de to førstnevnte har blitt mer eller mindre underkommunisert. Behandlingslinjen har blitt videreført gjennom adferdsterapien og gjennom adferdsendrende tiltak som kap. 6A åpnet for. Eller som dagens lovformulering (kap. 4A) åpner for; opplærings- og treningstiltak for å dekke tjenestemottakers grunnleggende behov for mat og drikke, påkledning, hvile, søvn, hygiene og personlig trygghet (Rundskriv 15-10/2004). Når det så gjelder

oppbevaringslinjen er den først og fremst videreført gjennom vektleggingen av beskyttelse som omsorgsverdi. Noe som innebærer at enkelte personer med psykisk utviklingshemming må ha et tjenestetilbud som legger til rette for en beskyttet og kontrollert tilværelse. Det være seg beskyttelse mot seg selv, eller i form av å beskytte omgivelsene, for eksempel i forhold til utagerende adferd. Verdien av beskyttelse er også ytterligere aktualisert med innføringen av kap. 6A/4A. Loven åpner opp for bruk av tvang for å beskytte den enkelte eller omgivelsene fra utagerende adferd som anses nødvendig for å hindre eller begrense vesentlig skade i en konkret faresituasjon. Kravet om konkret faresituasjon kan imidlertid i noen tilfeller fravikes, med bakgrunn i at det enkelte ganger ikke er til fordel for den det gjelder å vente til faresituasjonen er nært forestående (Kramås, Lingås og Skjerve 1999).

Loven åpner altså opp for en omsorg som både skal ivareta levestedet, oppbevaringsstedet og behandlingsstedet. På denne måten representerer den noe reaktivt, ved at en igjen får inn beskyttelse og behandling som viktige verdier i omsorgsarbeidet. Et sentralt spørsmål i den forbindelse er om normalisering som omsorgsideologi var mislykket overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming. Bidrar rammebetingelsene som følger av loven til at man ser bort fra normalisering som rådende ideologi? Blir omsorgsarbeid som vektlegger behandling gjennom adferdsendring og beskyttelse foretrukket fremfor normaliseringsarbeid for de utviklingshemmede med størst adferdsproblemer?

Søder (1992) har et viktig poeng når han beskriver utviklingen fra normalisering som prinsipp for planleggings- og tiltaksarbeid til normalisering som abstrakt ideologi. Han beskriver utviklingen mot en ideologi ved at et problem dukker opp, oppfattes og defineres på et tidspunkt (tidspunkt 1). Ut i fra denne bevisstheten vokser det frem et perspektiv som beskriver hva problemet består i, og hva en kan gjøre med det. Dette perspektivet rendyrkes med tiden og formuleres så i mer generelle termer på et annet tidspunkt. I neste omgang (tidspunkt 2) har det utviklet seg en ideologi. Samtidig har også samfunnet endret seg, bl.a. ved at nye problemer er kommet til. Ideologien er derimot en rendyrking av tankegangen som er basert på de problemer man sto overfor under tidspunkt 1. Denne ideologien bidrar dermed ikke til å tydeliggjøre de aktuelle problemene og det oppstår et gap mellom ideologien og de hverdagslige problemene man opplever i omsorgsarbeidet. Søder konkluderer dermed med at normaliseringstenkningen ikke makter å håndtere dagens og fremtidens problemer ettersom de er basert på en 20 år gammel virkelighet (ibid. s.53). Normalisering var i forbindelse med HVPU-reformen betraktet som en målformulering eller en intensjon fra de politiske myndigheters side i forhold til hvilken retning omsorgen for psykisk utviklingshemmede skulle utvikles i (Askheim, 2003). Slik sett skulle normalisering ses på som en utvidelse

av velferdsstaten til også å gjelde utviklingshemmede. Med andre ord, velferdsstatens vektlegging av universalisme og rettigheter skulle også inkludere psykisk utviklingshemmede (Kristiansen 1993).

Jeg har tidligere i denne avhandlingen vist til de endringene som den offentlige omsorgspolitikken overfor psykisk utviklingshemmede har vært gjenstand for opp gjennom historien. En historie som her strekker seg tilbake til etterkrigstiden. En vesentlig del av disse endringer har jeg beskrevet gjennom ulike omsorgspolitiske faser. Dette er faser som på mange måter representerer en positiv utvikling, selv om det kan være grunn til å være på vakt når det gjelder den siste del av utviklingen. Dette dreier seg spesielt om hvordan de føringer som gis i kap. 6A/4A vil påvirke omsorgen overfor personer med psykisk utviklingshemming. Noe som først og fremst henspeiler på at økende rettsliggjøring eller jussifisering av omsorgen kan ha en rekke utilsiktede virkninger. Blant annet kan rettsliggjøringen føre til at omsorgsarbeidet gjøres til et pliktlop der det viktigste er å holde seg innenfor lovlighetens grenser, eller at en finner kreative løsninger som har som formål å unngå lovverket. Dessuten vil det kunne være en fare for at omsorgsarbeidet innsnevres på en slik måte at det som er juridisk relevant får forrang og at en i verste fall anser alt som ikke er juridisk relevant som irrelevant. En kan dessuten oppleve at kriteriene for bruk av tvang er så detaljerte at det tar hele oppmerksomheten til omsorgsyterne, noe som kan bidra til å dra personalets fokus bort fra deres primære oppgave; å yte omsorg. Det kan eksempelvis være snakk om at det finnes mellom 10-15 kriterier som utløser tvangstiltak, noe som betyr at personalets oppmerksomhet i stor grad knyttes opp til å se om kriteriene inntreffer. I andre tilfeller kan det dreie seg om så detaljerte prosedyrer for hvordan tvangstiltak skal gjennomføres at personalet nærmest må være programmerte for å kunne følge dem. Det er her mange av omsorgens praktiske problemer og utfordringer ligger i dag, mens normaliseringsideologien tar utgangspunkt i, og forholder seg til helt andre problemer og utfordringer.

Som tidligere nevnt er en av de mer umiddelbare forklaringene på hvorfor vi fikk kap. 6A/4A i sosialtjenesteloven, at en ville sikre seg mot vilkårlig og uetisk omsorgsutøvelse. En fare ved den tvangsregulering som skal hindre dette er at tvangstiltakenes detaljerte utforming kan bidra til at personale får en mer eller mindre ferdig oppskrift eller tolkningsramme for hvordan de skal håndtere ulike situasjoner. Noe som igjen kan føre til at de i stor grad stoler på at de gjør det "rette", og at man i mindre grad reflekterer over det man gjør. Man reflekterer for eksempel ikke over hvordan dette harmonerer med normaliseringsideologien. I den grad man reflekterer over dette handler det mer om hva det er som "behandles" eller hvordan dette kan bidra til å beskytte vedkommende mot seg selv eller andre, slik at det er mulig å ha vedkommende i boligen og at oppbevaringen kan

realiseres. En annen fare ved slike reguleringer er at tiltakene kan representere en formalisering av omsorgsarbeidet som reduserer personalet mulighet for bruk av skjønn. Muligheten for å kunne bruke skjønn er spesielt viktig i omsorgsarbeid fordi man stadig kommer opp i valgsituasjoner som må vurderes der og da. På den andre siden kan tvangsreguleringen bidra til en bedre og mer systematisk jobbing med det faglige opplegget rundt tjenestemottakeren. En må imidlertid også her være observant, fordi det kan føre til at omsorgsarbeidet i større grad gjøres til et instrumentelt arbeid som mer og mer tilpasses en mål-middel modell, hvor resultatet gradvis kan bli et mer mekanisk og teknologisk omsorgsarbeid.

På denne måten kan man risikere å legge ytterligere til rette for oppbevarings- og behandlingslinjen som vi i dag ser har sin renessanse. Det er ikke bare tvangstiltak som omfatter behandling gjennom adferdsendring og beskyttelse som gjøres relevant, det kan også skje store endringer i hele omsorgskulturen – og kanskje endringer som ingen hadde ønsket, dersom vi hadde fått velge.

MAKT OG TVANG – IKKE TO SIDER AV SAMME SAK

I tidligere kapitler har jeg vært inne på at det ikke er maktutøvelsen i seg selv som er problematisk i relasjonen mellom tjenesteyter og tjenestemottaker. Omsorgsarbeid forutsetter maktutøvelse, det er en naturlig del av omsorgen. Tjenesteyterens posisjon som ansatt innebærer at ansvaret og makten overfor virksomheten delegeres til dem. Tjenesteyter og tjenestemottaker har pr. definisjon ulik status i en omsorgsarbeidsrelasjon.

Maktutøvelsen er også et naturlig element i normaliseringsarbeidet. Normalisering skjer gjerne ut i fra omsorgsarbeiderens forestillinger om hva som er alminnelig eller vanlig. Slik sett blir omsorgsarbeidere eksperter på hva som er normalisering. Det som er normalt blir det som er riktig og resultatet kan bli omsorgstjenester som ikke er tilpasset den enkelte tjenestemottakers behov og interesser. I et slikt lys fremstår normalisering som disiplinering og for å ha assimilering, tilpasning og status quo som konsekvens (Askheim, 2003).

Det er ikke maktutøvelsen i seg selv som skal reguleres gjennom kap. 6A/4A. Derimot er det de ekstreme utfallene av maktutøvelsen som kommer til uttrykk gjennom tvang som skal reguleres. Et sentralt spørsmål er om kap. 6A/4A og dens manglende distinksjon mellom makt og tvang, har bidratt til at både makt og tvang assosieres med noe negativt og noe som bør reguleres. Når begge begreper brukes sammen i lovteksten og en ikke skiller mellom dem, blir det lett slik at begge får en negativ klang. Fordi formålet med loven er å unngå bruk av makt og tvang – eller bidra til minst mulig makt og tvang. Det kan være uheldig å betrakte maktbegrepet

på denne måten, nettopp fordi makt er en viktig forutsetning for alt omsorgsarbeid, normaliseringsarbeid, og sosialiseringarbeid.

Et annet forhold som berører den maktutøvelsen som knytter seg til omsorgsarbeidet, er den økende vektleggingen på brukerstyring og brukermedvirkning. Askheim (2003) er en av dem som mener at normaliseringsideologien i dag utfordres av strømninger som retter fokus mot den enkelte tjenestemottaker. Empowerment er det begrepet som internasjonalt knyttes til disse strømningene. Begrepet brukes også her til lands i mangel på en god norsk oversettelse, men brukerstyring og brukermedvirkning er eksempler på en konkretisering av empowerment tankegangen. Denne tenkningen markerer en opposisjon mot den etablerte tenkningen om rehabilitering, behandling og tjenestebasert omsorg, bl.a. fordi det fører til umyndiggjøring og undertrykking av marginaliserte grupper. Empowerment tenkningen kan ses som en forlengelse av normaliseringstenkningen i forbindelse med at funksjonshemmede her fremholder sin rett til å definere hva som er normalt for dem, og hvilke verdier de vil vektlegge i livet sitt (Askheim, 2003).

Empowerment som begrep har med overføring av makt å gjøre. "*Makten må gis eller tas tilbake av de avmektige*" (ibid, s. 103). Opprinnelsen og inspirasjonen knyttes videre til amerikanske borgerrettsbevegelse, kvinnebevegelsen, frigjøringsbevegelsene og forskjellige typer selvhjelpsorganiseringer. Denne tenkningen har også hatt betydning for den økende rettsliggjøringen som jeg har diskutert tidligere bl.a. ved at empowerment tenkningen har ført til økt vektlegging av juridiske tenkemåter og sterkere fokusering på rettighetsspørsmål (Askheim, 2003). Når empowermentperspektivet benyttes overfor psykisk utviklingshemmede reises også spørsmålet om hvor bredt eller snevert brukerbegrepet og medvirkningsbegrepet bør defineres. En kan også spørre hvordan en skal kunne vektlegge brukerinntilflytelse og rettighetstenkning uten å favorisere de med lett grad av utviklingshemming og bidra til å usynliggjøre eller passivisere de med alvorlig grad av utviklingshemming.

Et annet aspekt som aktualiseres gjennom empowermentperspektivet er hvilken type relasjoner perspektivet rettes mot. Grad av brukermedvirkning og selvbestemmelse vil arte seg noe forskjellig avhengig av om det er snakk om personlig tjenesteyting, spontane omsorgstjenester, omsorg basert på balansert gjensidighet eller som her; omsorgsarbeid - slik det er redegjort for i denne avhandlingen. Wærness (1982) poengterer at det ikke er tjenestens karakter i seg selv som er avgjørende for om det bør karakteriseres som personlig tjenesteyting eller omsorgsarbeid, men at det avgjørende er hvem som mottar tjenesten. Forskjellen her handler om ulik status. Personlig tjenesteyting innebærer en

symmetrisk relasjon fordi den som mottar tjenesten like gjerne kan gjøre det selv. Omsorgsarbeid innebærer som tidligere nevnt at det er en asymmetrisk relasjon, hvor mottakerens avhengighet eller hjelpeløshet gjør han eller henne til den statusunderlegne (Wærness 1982). Trekker vi så inn ordningen med brukerstyrt personlig assistanse (BPA), vil denne bygge på en asymmetrisk relasjon som går i motsatt retning av den asymmetri som preger relasjon mellom tjenesteyter og tjenestemottaker i en omsorgsarbeid relasjon. Dette fordi den som mottar personlig assistanse eller service er den statusoverlegne. I ordningen med BPA er det brukeren selv som er arbeidsleder (primærbrukeren) eller for eksempel foreldre (sekundærbruker) der brukeren selv har små kognitive evner og dermed ikke kan ivareta arbeidsleder ansvaret (Askheim 2001).

Uansett hvilken tilnærming man velger kommer en ikke bort i fra at omsorgsarbeidet er preget av usikkerhet og ambivalens. Omsorgsarbeidet forutsetter maktutøvelse og selv om man skulle gi fra seg noe av denne makten og la tjenestemottaker i større grad få medvirke på sin egen livssituasjon, vil en likevel stilles overfor spørsmålene som jeg reiste innledningsvis til denne studien; hvor mye kan en og hvor mye bør en ta over for en psykisk utviklingshemmet tjenestemottaker? Hvilke ”normale” livsmønstre skal en opprettholde som absolutte og hvilke kan en forholde seg mer fleksibelt til? Hvor mye hensyn skal en ta til tjenestemottakerens egne ønsker? Uansett hva man gjør er man usikker på hvorvidt man handler riktig, man innser at man kunne gjort ting annerledes.

Årsaken til at nye tiltak, perspektiver eller strømninger dukker opp er ofte koblet til en kritikk mot det bestående. Det var også slik lovreglene i kap. 6A/4A skulle bidra til å bedre rettsikkerheten til personer med psykisk utviklingshemming, eller slik empowerment perspektivet kom som en reaksjon på at tjenesteapparatet var for lite brukervennlig. Uansett hva man gjør for å bedre det bestående vil man ikke kunne eliminere den situasjonsbetingede tvetydighet og adferdsmessige ambivalens. Det å skape orden i noe som ikke fungerer omfatter nye inndelinger og nye klassifiseringer, som sjelden eller aldri samsvarer fullt ut med ”den virkelige virkeligheten”. Derfor vil nesten ethvert ordensskapende tiltak avføde nye tvetydigheter og ambivalenser som igjen krever ytterligere tiltak, og slik fortsetter runddansen. Ambivalens skyldes at man i praksis overlapper kategorier som i teorien var ment å skulle holdes atskilt (Baumann og Tester 2002). I lys av dette kan en også forstå hvorfor personalet under den adferdsterapeutiske profilen fremsto mindre ambivalente enn personalet i de andre profilene. De var så programmerte i forhold til sin ideologi at de i mindre grad overskred sin egen kategori enn personalet i de andre profilene.

HELT TIL SLUTT

Jeg har i denne avhandlingen ikke vært opptatt av hvilke effekter eller konsekvenser lovreglene i kap. 6A/4A har ført til. Dette er et kausalt spørsmål som det vil være problematisk å svare på. Det er alltid vanskelig å si noe bestemt om hva som er årsak til et fenomen eller en tilstand. Jeg har derimot konsentrert oppmerksomheten min om å si noe om hvilken betydning kap. 6A/4A kan få i det daglige omsorgsarbeidet. Jeg har vist at det har skjedd noen endringer i omsorgskulturene, eller i forhold til arbeidsstilene om en vil. Endringer som hver på sin måte preger det daglige omsorgsarbeidet på litt forskjellig vis. Dette er endringer som i stor grad viser seg å være svært konteksthengige. Noe som også betyr at en må være bevisst på at lovreglene iverksettes i en tid da naturligvis også andre forhold preger hverdagen til folk flest og dermed også det daglige omsorgsarbeidet i boligene, og slik vil det alltid være. En kan dermed ikke utelukke at det også er andre forhold som påvirker omsorgsarbeidet.

LITTERATURLISTE

- Abrahamsson og Søder (1977) *Makten och verksamheten*. Om villkor och verksamhet vid vårdhemsavdelingar. Rapport 20/311 fra Stiftelsen ALA, Stockholm.
- Askheim, O. P. (2001) *Personalis assistance for funksjonshemmede i Norden*. En sammenlignende studie av ordningen i Danmark, Finland, Sverige og Norge. Forskningsrapport nr. 61. Høgskolen i Lillehammer.
- Askheim, O. P. (2003) *Fra normalisering til empowerment*. Ideologier og praksis i arbeid med funksjonshemmede. Gyldendal Akademiske. Oslo.
- Bachrach og Baratz (1970). Decisions and nondecisions: an analytical framework. In *Power and poverty: theory and practice*. Oxford University Press, New York.
- Bauman, Z. (1995) *Modernity and ambivalence*, Polity Press, Cambridge.
- Bauman, Z. og Tester K. (2002) Samtaler med Bauman. Norsk utgave. Vidarforlaget AS. Org.tittel: *Conversations with Zygmunt Bauman*. Polity Press in associations with Blackwell Publishers Ltd.
- Bernt, J. F. (1992). ”Tvang” i Eskeland og Syse. *Psykisk utviklingshemmedes rettsstilling*. Ad Notam Gyldendal. Oslo.
- Blumer, Herbert (1969) *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Prentice Hall.
- Bollingmo, L. (2002) *Hvordan oppleves det å utøve legalisert tvang og makt? – reflektert etisk praksis som kompetanseområde i møte med utfordrende adferd*. Hovedfagsoppgave i helsefag, spesialfag: pedagogikk/fagdidaktikk. Universitetet i Bergen.
- Brekke og Thorsrud, (2001) ”*Fra statlig armod til samfunnsansvar*”. Samordningsrådet gjennom 50 år”. Samordningsrådet.
- Brinkmann (1991). *Sosiologiske grunnbegreper*. Ad Notam Gyldendal AS. Oslo.
- Brox, Ottar (1995) *Praktisk samfunnsvitenskap*. Universitetsforlagets metodebibliotek. Oslo.
- Coffey og Atkinson (1996) *Making sense of qualitative data*. Complementary Research Strategies. SAGE. USA.
- Cohen, S. (1985/1994) Den sociale kontrolls nye former. Oversatt fra engelsk etter ”*Visions of Social Control*”. Polity Press, Cambridge 1985 av Hans Reitzels Forlag AS. København.

- Christensen, K. (1999) "Computerbruk og omsorgsarbeid – lar det seg forene?" I Thorsen og Wærness (red.) *Bli omsorgen borte?: eldreomsorgens hverdag i den senmoderne velferdsstaten*. Ad Notam Gyldendal.
- Christensen, K. (2000) *En forskers møte med funksjonshemmedes liv i bofellesskap*. Sor-rapport 1/2000. (s. 13-17). Bergen.
- Christensen, K. og Nilssen, E. (2002) *Livet i bofellesskap*. Fagartikkel i *Embla* nr. 5 2002. s 41-50.
- Eliasson, Rosmari (1996) *Omsorgens skiftningar*. Begreppet, vardagen, politiken, forskningen. Studentlitteratur, Lund.
- Ellingsen, K. E., Jacobsen, K. og Nicolaysen, K. (red.) (2003) *Sett og forstått*. Alternativer til tvang og makt i møte med utviklingshemmede. Gyldendal Norsk Forlag AS. Oslo.
- Engelstad, F. (red.) (1999) *Om makt : teori og kritikk*. Fra Makt- og demokratiutredningen 1998-2003. Ad Notam Gyldendal. Oslo.
- Erichsen, Vibeke (2001) "Den disiplinerte fagligheten" i "Makt og kjønn i offentlig omsorgsarbeid" – rapport fra workshop – Bergen 9. og 10. mai 2001. senter for kvinne og kjønnsforskning. Universitetet i Bergen. Makt og demokratiutredningen 1998-2003. Rapportserien Nr. 34, desember 2001.
- Eriksen, E. O. (1993) *Den offentlige dimensjon*. Verdier og styring i offentlig sektor. LOS-senterets Tano-serie.
- Fisher og Tronto (1990) "Toward a Feminist Theory of Caring" i Abel & Nelson (eds.) *Circles of Care – Work and Identity in Women's Lives*. New York: State University of New York Press.
- Folkestad, H. (2004) *Institusjonalisert hverdagsliv*. En studie av samhandling mellom personale og beboere i bofellesskap for personer med utviklingshemming. Avhandling for dr.polit. graden. Det samfunnsvitenskapelige fakultet. Universitetet i Bergen.
- Foucault (1975) *Overvåking og straff*. Det moderne fengsels historie. Gyldendals fakkell bøker. Oslo.
- Giddens, Anthony (1991) "Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age. Polity Press. Cambridge.
- Gildemeister (1991) The invisibility of the obvious: On the everyday creation of "normality". In Mosesson Matts (ed) *Normality, Social Work and the creation of Everyday Life's Settings*. Sosialhøgskolen. Universitetet i Lund.
- Gjernes, Trude (1997) *Deltakerroller og intervjusituasjoner*. Paper i til dr.gradskurs i kvalitativ metode. Universitetet i Bergen.
- Glaser, B. G. & Strauss, A. L. (1970) *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*. Chigago: Aldine.

- Goffman, E. (1967) *Anstalt og menneske*. Kbh. Jørgen Paludans forlag.
- Gomnæs, U. (2000) *Omsorg og makt*. En kritisk analyse av sosialtjenestelovens Kapittel 6A. Hovedfagsoppgave i spesialpedagogikk. Universitetet i Oslo.
- Gough, R. (1987) *Hemhjälp till gamla*. Arbetslivscentrum. Forskningsrapport; 54. Stockholm.
- Guneriussen, Willy (1996a) *Aktør, handling og struktur*. Grunnlagsproblemer i samfunnsvitenskapene. Tano. Oslo.
- Guneriussen, W. (1996b) Emile Durkheim. I *Klassisk og moderne samfundsteori*. Heine Andersen og Lars Bo Kaspersen (red.) Hans Reitzels forlag. København.
- Götlind, K. (2002) *Värderingskonflikter i praktiken*. Handering av ambivalens vid en neonatal intensivvårdsavdelning. Doktorsavhandling för filosofie doktorsexamen i sociologi. Uppsala Universitetet. Sverige.
- Halvorsen og Steimoen (red.) (1983) *I voldens verden*. Sentralinstitusjonene for psykisk utviklingshemmede. Aschehoug, Oslo.
- Hamersly og Atkinson (1987). *Feltmetodikk*. Grunnlaget for feltarbeid og feltforskning. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo.
- Hammersley (1992) *What's wrong with Ethnography*. Routledge. London.
- Handegård, T. L. (1999) "Grenser for tvang – rom for fortolkning". Nordlandsforsknings arbeidsnotatserie 1007/99. Bodø.
- Handegård, T. L. (2002) *Tvangens strukturelle og ideologiske betingelser i boenheter for utviklingshemmede*. Nordlandsforsknings rapport 3/2002. Bodø.
- Hellevik, O. (1993) *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap*. Universitetsforlaget. 5. utgave, 2. opplag.
- Henriksen og Vetlesen (1997) *Nærhet og distanse. Grunnlag, verdier og etiske teorier i arbeid med mennesker*. Ad Notam Gyldendal. Oslo.
- Hernes, G. (1975) *Makt og avmakt*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Hillestad Thune, G. (1996) *Trenger vi menneskerettigheter i Norge?* Kronikk i Aftenposten 12.juli 1996.
- Hochschild, A. R. (1999) "Politisk kultur: Tradisjonelle, postmoderne, kaldmoderne og varm-moderne omsorgsidealer". I *Omsorgens forvitring?* Antologi om utfordringer i velferdsstaten. Christensen og Syltevik (red.). Fagbokforlaget. Bergen.
- Holme og Solvang (1991) *Metodevalg og metodebruk*. 2. utgave. Tano. Oslo.
- Jensen, K. (1992) *Hjemlig omsorg i offentlig regi*. Universitetsforlaget. Oslo.

- Kirkebæk, B. (2002) Det onde og det gode – om forholdet mellom paternalisme og likegyldighet. I Barbro Sætersdal og Kristin Heggen (red.) *I den beste hensikt? Ondskap i behandlingssamfunnet*. Akribe Forlag. Oslo.
- Knutsen, O. (1989) *Sosiale tjenester og velferdsstatens yrker: Særtrekk, modeller og hypoteser for komparativ forskning*, INAS rapport nr. 1/1989. Nova. Oslo.
- Kramås, Lingås og Skjerve (1999) *Tvang, makt og forsvarlighet*. Juridiske, etiske og faglige sider ved sosialtjenesteloven kapittel 6A. Kommuneforlaget Jus. Oslo.
- Kristiansen, K. (1993) *Normalisering og verdsetting av sosial rolle*. Kommuneforlaget.
- Kvale, Steinar (1997) *Det kvalitative forskningsintervju*. Ad. Notam Gyldendal.
- Lichtwarck, W. (1999) *Spesialistkrav og politiske reformkrav*. En studie av den Fylkeskommunale habiliteringstjenesten for voksne. Avhandling dr.polit, NTNU. Trondheim.
- Lichtwarck og Sandvin (1999) *Trivsel, kompetanse og utviklingsmuligheter*. En studie av arbeidsmiljøet i omsorgen for utviklingshemmede i Bergen kommune. Nordlandsforskningsrapport 10/1999. Bodø.
- Liljequist og Frandsen (1999) *Magt og tvang*. Bofællesskaber Anno 1997. Formidlingscenter Øst. Socialt utviklingsarbejde for handicappede. Ringsted. Danmark.
- Løchen, Yngvar (1993) *Forpliktende fantasi*. I serien det blå bibliotek. Universitetsforlaget. Oslo.
- Mathisen, T. (1982) *Makt og motmakt*. Pax Forlag AS. Oslo.
- Mathiesen, T. (1997) *Retten i samfunnet. En innføring i rettssosiologi*. Pax Forlag. Oslo.
- Marthinsen, K. og Wærness, K. (1979) *Pleie uten omsorg?* Norsk sykepleie mellom pasient og profesjon. Pax Forlag. Oslo.
- Marthinsen, K. (1990) *Omsorg i sykepleien – en moralsk utfordring*. I K. Jensen (red.) *Moderne omsorgsbilder*. Gyldendal. Oslo.
- Martinussen, W. (1984) *Sosiologisk Analyse*. En innføring. Universitetsforlaget. Oslo.
- Martinussen, W. (1998) *Solidaritetsens grenser: en undersøkelse av oppslutningen om velferdsstatens verdier og virkemidler*. Det blå bibliotek. Universitetsforlaget. Oslo.
- Melgaard, T. (2000) *Utviklingshemming*. I J. Eknes (red.). *Utviklingshemming og psykisk helse*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Myrdal, Gunnar (1968) *Objektivitetsproblemet i samhøllsforskningen*. Raben & Sjøgrens samhøllsvetenskapliga bibliotek. Stockholm.

- Mørch, Snoek og Syse (1998). *Frivillighet og tvang i behandling av barn og ungdom*. Ad Notam Gyldendal 1998.
- Måseide, Atle (1988) *Omsorg – ein frestnad på begrepsavklaring*. Norsk Filosofisk Tidsskrift. Nr 1/1988.
- Måseide, Per (1997) *Feltarbeid i ekspertorganisasjoner. Sjukehuset som arena for sosiologisk forskning*. I Fossåskaret et.al. (red.) *Metodisk feltarbeid. Produksjon og tolkning av kvalitative data*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Nirje, B. (1969) "The normalizations Principle and Its Human Management Implications". I R. B. Kugel og W. Wolfensberger (red.). *Changing patterns in residential services for the mentally retarded*. President's Committee on Mental Retardation, Washington DC. S. 179-195.
- Nirje, B. (2003) *Normaliseringsprincippet*. Studentlitteratur. Lund. Sverige.
- Noddings, N. (1984) "Caring. A Feminine Approach to Ethics and Moral Educations". Berkeley, Calif.: University of California Press.
- NOU 1973 nr. 25 *Omsorg for psykisk utviklingshemmede. Målsetting og retningslinjer*.
- NOU 1985 nr. 34 *Levekår for psykisk utviklingshemmede*.
- NOU 1991 nr. 20 *Rettsikkerhet for mennesker med psykisk utviklingshemming*.
- Nygaard, Line Nyvoll (1999) "Omsorg, reform og rettsikkerhet for mennesker med psykisk Utviklingshemming". Spesialfagsavhandling til juridisk embetseksamen. Universitetet i Oslo.
- Nygård, Thomas (1995) *Den lille sosiologiboka*. Innføring i sosiologisk handlingsteori. Universitetsforlaget. Oslo.
- Odelstingsproposisjon nr. 57 (1949): Om lov om hjem som mottar åndssvake til pleie, vern og omsorg.
- Odelstingsproposisjon nr. 49 (1987-88): Midlertidig lov om avvikling av institusjoner og kontrakter om privatpleie under det fylkeskommunale helsevern for psykisk utviklingshemmete og lov om endring i lov av 19. juni 1969 nr. 57 om sykehus m.v.
- Odelstingsproposisjon nr. 58 (1994-95): Om lov om endringer i sosialtjenesteloven og kommunehelsetjenesteloven (bruk av tvang og makt m v overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming).
- Odelstingsproposisjon nr. 57 (1995-96): Om lov om endringer i sosialtjenesteloven og kommunehelsetjenesteloven (begrensning og kontroll med bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming).

- Odelstingsproposisjon nr. 62 (2000-2001): Om lov om endringer i lov 13. desember 1991 nr. 81 om sosiale tjenester m. v. (endring og utvidelse av tilsynet med tjenester i omsorgsboliger og andre hjemmebaserte tjenester og forlengelse av virketiden for kapittel 6A).
- Ressner og Søder (1982) Arbetsorganisation och medbestemmande i vårorganisationer. I Sandberg, T. (red.) *Arbetsorganisation och medbestemmande*. Stockholm. Tidens forlag.
- Rødvei, P. H. (2000) ”Kommunene og den kompetente arbeidskraften” Gjennomtrekk og rekruttering i et organisatorisk og demografisk perspektiv. Nordlandsforskningsrapport 11/2000. Bodø.
- Rønning, Rolf (1990) ”Kan omsorg profesjonaliseres?” i: Jensen, Karen (red.) *Moderne omsorgsbilder*. Gyldendal. Oslo.
- Sandvin, (1992) *Mot normalt? Omsorgsideologier i forandring*. Kommuneforlaget. Oslo
- Sandvin (1995) ”Fra utbygging til avvikling” I Romøren (red.) *HVPU-reformen i forskningens lys*” Ad Notam Gyldendal. Oslo.
- Sandvin, J. T. (1996) *Velferdsstatens vendepunkt*. En analyse av reformen for personer med utviklingshemming som uttrykk for brytninger i velferdsstaten. Avhandling dr. polit. Universitetet i Tromsø.
- Sandvin, Søder, Lichtwarck og Magnussen (1998). *Normaliseringsarbeid og ambivalens*. Bofellesskap som omsorgsarena. Universitetsforlaget Oslo.
- Sandvin, (2002) ”Meget er forskjellig, men er det utenpå? Likheter og forskjeller i tjenester og omsorg for psykisk utviklingshemmede i Sverige og Norge”. Paper til SOR-konferanse 2002.
- Skau (1992) *Mellom makt og hjelp*. En samfunnsvitenskapelig tilnærming til forholdet mellom klient og hjelper. Tano Aschehoug. Oslo
- Skouen, A. (1966) *Rettferd for de handicappede*. Aschehoug. Oslo
- Skærbæk, E. (1998) *Identitet, køn og etikk*. Refleksjoner over deres konstitutive sammenheng. I Kvinneforskning nr. 2/1998.
- Sosialdepartementets rundskriv I-1035/83 Om bruk av tvangsmidler.
- Sosial og Helsedirektoratets rundskriv 15-10/2004 Lov om sosiale tjenester kapittel 4A. Rettssikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming.
- Sosial- og helsedepartementets rundskriv I-41/98 til lov om sosiale tjenester m v. Rettigheter for og begrensning og kontroll med bruk av tvang og makt m v overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming.
- Starrin, Larsson og Willebrand (1984) *Upptäckande metodologi*. I Sociologisk Forskning 3-4 1984.

- Stortingsmelding nr. 89 (1963-1964) Om utbygging av åndssvakeomsorgen.
 Stortingsmelding nr. 88 (1966-1967) Om utviklingen av omsorgen for funksjonshemmede.
- Stortingsmelding nr. 88 (1974-75) Omsorg for psykisk utviklingshemmede.
 Stortingsmelding nr. 26 (1997-1998) Begrensning og kontroll med bruk av tvang i tjenesteyting. (Lov om sosiale tjenester m.v. kapittel 6A. Rettigheter for og begrensning og kontroll med bruk av tvang og makt m.v. overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming).
- Sundet, M. (1995) *Hverdagsliv i en reformtid*. Nordlandsforskningsrapport 25/95. Bodø.
- Sundet, M. (1997) ”*Jeg vet jeg er annerledes – men ikke bestandig*”. En antropologisk studie av hverdagslivet til fem personer med psykisk utviklingshemming. Dr. avhandling for filosofie doktorexamen i kulturanthropologi, Uppsala Universitet 1997. Utgitt i kultur i fokus. En skriftserie från institusjonen för kulturanthropologi och etnologi vid Uppsala universitet.
- Syse, A. (1992) ”Psykisk utviklingshemming Omsorgshistorie Folkerettslige forpliktelser” i Eskeland og Syse (red.) *Psykisk utviklingshemmedes rettsstilling*. Ad Notam Gyldendal AS. Oslo
- Syse, A. (1995). *Rettsikkerhet og livskvalitet for utviklingshemmete*. Rettigheter, vern, kontroll som rettslige virkemidler. Ad Notam Gyldendal.
- Syse, A. og Røed, O.T. (2001) Rådet for vurdering av praksis og rettssikkerhet etter sosialtjenesteloven Kapittel 6A – erfaringer etter tre års virksomhet. Skriftlig manus til presentasjon på Rådets erfaringskonferanse, Oslo i november 2001.
- Szebehely (1995) ”*Vardagens organisering*”. Om vårdbitråden och gamla i hemtjänsten. Lund. Arkiv forlag.
- Szebehely, M. (1996) ”Om omsorg og omsorgsforskning”. i Eliasson, R. (red) *Omsorgens skiftningar. Begreppet, vardagen, politiken, forskningen*. Studentlitteratur, Lund.
- Søder, M. (1992) ”Normalisering og integrering: Omsorgsideologier i et samfunn i endring”, i Sandvin (red.) *Mot normalt?* Omsorgsideologier i forandring. Kommuneforlaget. Oslo.
- Søder, M. (1993) “The Problematic Concept of normalization”. In Mosesson Matts (ed.) *Normality, Social Work and the Creation of Everyday Life settings*. Sosialhøgskolen. Universitetet i Lund.
- Søder, M. (1995) ”*Var står forskaren? Om den sociala handikappforskningens möjligheter och begränsningar*”. Socialmedicinsk tidskrift, 231-237.

- Taylor, S. J. & Bogdan, R. (1998) *Introduction to Qualitative Research Methods*. A guidebook and resource. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Terum, L. I. (1996) *Grenser for sosialpolitisk modernisering*. Det blå bibliotek. Universitetsforlaget. Oslo.
- Tetzchner, S. v.(2003) *Utfordrende atferd hos mennesker med lærehemming* : betydningen av kommunikasjon, boforhold og tjenester . Gyldendal akademiske Forlag. Oslo.
- Thagaard, Tove (1998) *Systematikk og innlevelse*. En innføring i kvalitativ metode. Fagbokforlaget. Bergen.
- Tranøy, (1995) *Psykiatriens kjemiske makt*. Spartacus.
- Trygstad, S., Alsos, G. og Rødvei, P (2000) *En jobb å leve av – og med!* Om deltidsarbeid, undersyssetting og kvinner i Eigersund Kommune. Nordlandsforskning rapport nr. 15/2000. Bodø.
- Tøssebro, J. (1992).*Institusjonsliv i velferdsstaten*. Levekår under HVPU. Ad Notam Gyldendal.
- Tøssebro, J. (1996) *En bedre hverdag? Utviklingshemmedes levekår etter HVPU-reformen*. Kommuneforlaget AS. Oslo.
- Tøssebro (1999) ”Da tidevannet snudde. Perspektiv på utviklingshemming og tjenester for utviklingshemmede under framveksten av dagens politikk: 1960-1975”. I Dalen, Rygvold og Tangen (red.) *Mangfold og samspill: om minoriteter i familie og samfunn*: Festskrift til Barbro Sætersdal. Universitetsforlaget. Oslo.
- Tøssebro, J. (2000) *Hva skjer på forskningsfeltet?* SOR-rapport nr. 46/2000 s. 14-20.
- Tøssebro, J. og Lundeby, H.(2002) *Statlig reform og kommunal hverdag*. Utviklingshemmedes levekår 10 år etter reformen. Rapportserie for sosialt arbeid og helsevitenskap. NTNU. Trondheim.
- Vabø, M. (2001) Forbrukermakt en kilde til bedre omsorgstjenester? I *Makt og avmakt i helse- og omsorgstjenestene*. Thorsen, K., Dahle. R og Vabø, M. (red.) Nova rapport nr. 18/2001.
- Vetlesen, A. J. (2001) ”Dydenes gjenkomst og omsorgens grunnlag”. i Ruyter og Vetlesen (red.) *Omsorgens tvetydighet. Egenart, historie og praksis*. Gyldendal Akademiske forlag. Oslo.
- Walín-Weie, Hans Jørgen (1996) ”Bruken av omsorgsbegrepet”. i Eliasson, R. (red) *Omsorgens skiftningar. Begreppet, vardagen, politiken, forskningen*. Studentlitteratur, Lund.
- Weber (1982) *Makt og byråkrati*. Studiefakkelt Praktisk filosofi. Gyldendal Norsk forlag. Oslo.
- Wolfe, A. (1989) *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*. Berkeley: University of California Press.

- Wolfensberger (1972) *The principle of normalization in Human services*. Toronto, National Institute on Mental Retardation.
- Wuttudal (1995) Hjemmet som arena for omsorg – ny praksis og nye dilemmaer? I Romøren T. I. (red.) *HVPU-reformen i forskningens lys*. Ad Notam Gyldendal.
- Wærness, Kari (1982) *Kvinneperspektiver på sosialpolitikken*. I serien: *Kvinnens levekår og livsløp*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Wærness, K. (1987) On the rationality of caring. In Sasson, A.S. (ed.) *Women and the State*. London. Hutchinson. Pp 207-234.
- Wærness, K. (1996) "Omsorgsrationalitet". Reflexioner över ett begrepps karriär. i Eliasson, R. (red) *Omsorgens skiftningar. Begreppet, vardagen, politiken, forskningen*. Studentlitteratur, Lund.
- Wærness, K. (2001) "Omsorgsetikk, omsorgsrasjonalitet og forskningens ansvar" i Ruyter og Vetlesesen (red.) *Omsorgens tvetydighet. Egenart, historie og praksis*. Gyldendal Akademiske forlag. Oslo.
- Østerberg, Dag (1990) (red.) *Handling og samfunn*. Sosiologisk teori i utvalg. Pax Forlag AS.
- Østerud, Ø. (2000) *Maktfordeling og rettsliggjøring*. Nytt Norsk Tidsskrift nr. 2/2000. Oslo

Andre dokumenter:

- Advokatforeningens Menneskerettighetsutvalg 1997. *Høringsuttalelse til forskrift om nytt kap. 6A i Lov om sosiale tjenester*. Oslo 7. april 1997
- Den nasjonale forskningsetiske komite for samfunnsvitenskap og humaniora (1999) *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap og humaniora*.
- Jerusalemklæringen av 1968. Erklæring om alminnelige og særlige rettigheter for de psykisk utviklingshemmede. Jerusalem 1968. i Brekke og Thorsrud (2001) "Fra statlig armod til samfunnsansvar". Samordningsrådet gjennom 50 år". Samordningsrådet.
- "Lag angående specialomsorger om utvecklingsstörda" av 1977. Finland
- "Lov om ændring af lov om social service og lov om retsikkerhed og administration på det sociale område" (Om magtanvendelse og andre indgreb i selvbestemmelsesretten m.v. og om øget fleksibilitet i sammensætningen af koordinationsudvalg). Lov nr. 392 af 02.06.1999
- Samfunn for alle nr. 4/2002. Rådet for kapittel 6A: *Loven har ført til mindre makt og tvang*. Tekst: Haagensen, V. Norsk Forbund for Utviklingshemmede.

Social- och hälsovårdsministeriet (2001) ”*Motiverade begränsningar eller dåligt bemötande*” - en rapport om behovet av att reglera sanktionerna inom social- och hälsovården. (Social- och hälsovårdsministeriet promemorior 2001:33).

Sosialdepartementet (2002) *Høringsnotat*. Lov om sosiale tjenester kapittel 4A. Rettssikkerhet ved bruk av tvang overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming. 4. november 2002.

Sluttrapport fra rådet for kap. 6A i Lov om sosiale tjenester. 11. juni 2002

Straffeloven av 1902 . www.lovdato.no

VG. 24. april 1995. Uttalelse fra Karl Grunewald.

VEDLEGG 1

NÆRMERE OM STATISTISKE MÅL OG FREM GANGSMÅTER

I Kapittel 6 har jeg som formål å beskrive faktorer som sier noe om hvordan boliger for utviklingshemmede ser ut. Jeg har spesielt lagt vekt på hvordan boliger som bruker tvang legitimert av loven eventuelt avviker fra det generelle bilde av boliger for utviklingshemmede. Metodisk fremkommer en slik kartlegging ved hjelp av bl.a. gjennomsnittsmål, krysskjøringer og korrelasjoner.

Gjennomsnittsmålet jeg benytter (Mean) er et mål for hvor tyngdepunktet i en fordeling ligger (for eksempel gjennomsnittsalderen til personalet eller tjenestemottakerne). Krysstabeller viser sammenhengen mellom enkeltvariabler, for eksempel sammenhengen mellom type bolig og antall kvinnelige ansatte.

Korrelasjoner er et annet mål som uttrykker at to eller flere variabler har en statistisk samvariasjon, dvs. at de på en eller annen måte henger sammen. Dette målet uttrykkes som korrelasjons- koeffisienten. Denne koeffisienten kan være høy eller lav, dvs. det eksisterer en sterk eller svak sammenheng mellom variablene. Koeffisienten vil variere mellom -1,0 (fullstendig negativ sammenheng) og 1,0 (fullstendig positiv sammenheng). Ingen korrelasjon uttrykkes med verdien 0. Når det gjelder positive og negative sammenhenger ser jeg at det i analysene kan oppstå forvirring med hensyn til fortegn på korrelasjons -koeffisienten. Dette skyldes rett og slett kodingen av variablene, men retningen for sammenhengene forklares fortløpende der det er nødvendig.

Disse deskriptive analyseteknikkene er viktige for å gi en fremstilling der interessante og viktige sammenhenger legges ut i en ”åpen” og ”observerende” form. Jeg har da også valgt denne strategien i mange av analysene. I noen av analysene har jeg i tillegg behov for å sammenstille ulike variabler.

Når det gjelder i hvilken grad ulike variabler ”henger sammen”, i den forstand at de er ulike uttrykk for den samme bakgrunnsvariabelen, har jeg brukt *faktoranalyse*. Dette er en analyseform som er godt egnet til å redusere antall variabler gjennom å finne et felles meningsinnhold i dem. Ett eksempel på dette er variabelen ”det er viktig å beskytte tjenestemottakere slik at de ikke skader seg selv” og variabelen ”det er viktig å beskytte personalet mot utagerende adferd hos tjenestemottakerne”. Det samlede meningsinnholdet i begge disse variabler uttrykker beskyttelse. Hvis jeg bare gjør analyser for hver enkelt variable (spørsmål) som uttrykker holdninger hos personalet vil analysene kun bli knyttet opp til enkeltvariabler. Dette kan være problematisk fordi det øker sårbarheten for å fundere analysene på spørsmål som a) kan ha blitt gjennomgående misoppfattet av respondentene eller b) bare er egnet til å beskrive deler av den teoretiske bakgrunnsvariabelen den skal beskrive. Jeg har derfor brukt faktoranalyse på verdispørsmålene for å kunne lage mer robuste kategorier.

Et sentralt mål i faktoranalysene er *Eigenvalue*. Denne viser på den enkelte faktors forklaringsverdi i modellen. Typisk vil denne bli satt til verdien 1 eller høyere, slik jeg har gjort i min analyse. Et annet mål som benyttes i faktoranalysene er kumulativ forklaringsverdi, dvs. hvor mye faktorene forklarer til sammen. En test som ofte angis samtidig med disse målene er *KMO* og *Barlett's test*. *Faktorladningene* er et uttrykk for korrelasjonen mellom den enkelte faktor og den enkelte variabelen. Dette er det sentrale målet nettopp for å kunne binde sammen enkelte variabler til samme faktor. Dette målet uttrykkes på samme form som korrelasjonskoeffisienten, og bør her oftest ligge relativt høyt, for at vi kan snakke om at de hører sammen.

Disse uavhengige teknikkene er likevel ikke tilstrekkelige, fordi de ikke tar høyde for mellom - liggende variabler. Det vil si, jeg ønsker også å kunne si noe mer sikkert om kausalitet.

I denne avhandlingen har jeg derfor også benyttet en *diskriminantanalyse*. Dette er en teknikk som er godt egnet for å påvise variasjon mellom et sett uavhengige variabler i forhold til en avhengig variabel. Analyseformen hører derved til de avhengige statistiske teknikker, i motsetning til for eksempel korrelasjon - og faktoranalyse. Teknikken har sterke likhetspunkter med regresjonsanalyser, men anvendes på variabler der den avhengige er kategorisk og a priori (for eksempel to eller flere på forhånd ulikt definerte grupper etc.) og de uavhengige følger en metrisk logikk. En bruker teknikken til å bestemme hvilke av de uavhengige variablene, i dette tilfelle verdiindeksene, som sterkest varierer mellom boliger med tvang og boliger generelt. Jeg viser resultatet i selve avhandlingen gjennom en *strukturmatrise*. Denne viser prediksjonsverdien diskriminantfunksjonene har

ovenfor den avhengige variabelen, med andre ord hvilke av verdifaktorene boliger med tvang / boliger generelt sterkest diskriminerer mellom. Jo høyere score, jo sterkere forklarer den uavhengige variabelen (verdiindeks) forskjeller mellom kategoriene i den kategoriske avhengige variabelen (dvs. boliger tvang / boliger generelt).

VEDLEGG 2

TABELLER OG FIGURER

Figur 2 – Faktorene og deres forklaringsstyrke

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	2,863	19,084	19,084	2,863	19,084	19,084	2,371	15,803	15,803
2	1,968	13,123	32,207	1,968	13,123	32,207	1,820	12,136	27,940
3	1,622	10,814	43,021	1,622	10,814	43,021	1,815	12,100	40,040
4	1,230	8,199	51,220	1,230	8,199	51,220	1,463	9,890	49,730
5	1,032	6,881	58,101	1,032	6,881	58,101	1,266	8,372	58,101
6	,893	5,952	64,053						
7	,856	5,709	69,762						
8	,763	5,085	74,847						
9	,731	4,873	79,720						
10	,642	4,278	83,998						
11	,620	4,133	88,131						
12	,552	3,682	91,813						
13	,468	3,120	94,932						
14	,420	2,799	97,731						
15	,340	2,269	100,000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Figur 3 - KMO/Bartlett's Test

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,674
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	608,786
	df	105
	Sig.	,000

Figur 4 - Faktorladningene

Rotated Component Matrix^a

	Component				
	1	2	3	4	5
mestre egen hverdag1	,778	-5,76E-03	-,126	-,142	4,902E-02
normalisert livssituasjon	,748	-,109	-6,07E-02	,147	,166
realisere egne ønsker	,688	5,116E-02	-8,79E-02	,128	-,253
tilrettelegge	,510	,128	-,317	4,159E-02	,152
felleskap	,181	7,241E-02	-1,40E-02	,771	-9,03E-02
sosiale kontakter	,513	9,967E-02	4,061E-02	,333	-,392
liten kontroll	-,117	1,171E-02	,681	-,106	-,207
frustrasjon	-7,62E-02	-4,83E-02	,812	8,574E-02	,116
menn i personalgruppen	-,150	,520	-,129	,272	,183
beskytte personale	8,464E-02	,844	5,315E-02	-6,95E-02	-3,50E-02
beskytte tj. mottakere	6,118E-02	,817	8,075E-02	-9,53E-02	9,196E-02
vanskelig å ta beslutninger	-,335	,261	,510	,170	6,109E-02
ike gjøre forskjell	-1,34E-02	-,108	,101	,733	,209
avgjørelser på vegne	-5,44E-02	8,676E-04	,497	9,770E-02	,577
møte konsekvent	8,907E-02	,204	-,136	8,032E-02	,705

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 6 iterations.

Figur 5 diskriminantanalyse

Wilks' Lambda

Test of Function(s)	Wilks' Lambda	Chi-square	df	Sig.
1	,885	28,716	5	,000

Test Results

Box's M	44,052
F	Approx. 2,870
	df1 15
	df2 218606,7
	Sig. ,000

Tests null hypothesis of equal population covariance matrices.

Classification Function Coefficients

	Begge undersøkelser	
	Boliger tvang	Bolig generelt
"Normaliseringsidealer"	-2,928E-02	3,320E-02
"Beskyttelse"	,165	-,187
"Frustrasjon"	-,187	,212
"Homogenisering"	-,255	,289
"Paternalisme"	-1,539E-02	1,745E-02
(Constant)	-,689	-,831

Fisher's linear discriminant functions

VEDLEGG 3

SPØRREUNDERSØKELSEN

TYPE BOLIG

1. Kryss av på det alternative som passer når det gjelder hvilken type bolig du arbeider i.

- Egne soverom – felles stue og kjøkken
- Egne leiligheter – i tillegg til fellesrom
- Egne leiligheter – personalrom/kontor i eget rom knyttet til boligen
- Egne leiligheter – ingen fellesrom, ambulerende personale uten personalrom /kontor knyttet til boenheten
- Annen utforming av boligen: _____
_____
_____

PERSONALET

Antall stillinger og type stillinger

2. Hvor mange stillingshjemler er knyttet til bofellesskapet/leiligheten? _____

3. Er alle disse stillingene besatt? Ja Nei

4. Hvis nei, hvor mange stillinger er vakante: _____

5. Angi de ulike stillingsbrøkene som finnes. (for eksempel hvor mange har 25 % stilling, hvor mange går bare ekstravakter, hvor mange har 100 % stilling osv)

Kjønn

6. Hvor mange av de ansatte er menn og hvor mange er kvinner?

Antall kvinner: _____

Antall menn: _____

Alder

7. Hvor gammel er den som er eldst blant personalet? _____ år.

8. Hvor gammel er den som er yngst blant personalet? _____ år.

9. Hva er gjennomsnittsalderen på personalet? _____ år.

Ansettelsestid og personalomsetning

10. Hvor lenge har den som har vært lengst ansatt i bofellesskapet/leiligheten arbeidet der? _____ år.

11. Hvor lenge har den som sist ble ansatt arbeidet der? _____ år.

12. Hvor lenge har nåværende personalgruppe i gjennomsnitt arbeidet der? _____ år.

13. Hvor mange av de ansatte har vært ansatt mindre enn ett år i bofellesskapet/ leiligheten? _____

14. Hvor mange av de ansatte har tidligere arbeidet på HVPU-institusjon?
_____

Utdanning

15. Angi hvilken type utdanning de ansatte har:

Ingen relevant utdanning for denne type arbeid ("ufaglært") Antall: _____

Hjelpepleier utdanning. Antall: _____

Omsorgsarbeider Antall: _____

Vernepleierutdanning. Antall: _____

Barnevernpedagogutdanning. Antall: _____

Sosionomutdanning Antall: _____

Annen utdanning. Antall: _____

Hvis annen utdanning, hvilken:
_____

TJENESTEMOTTAKERNE (med tjenestemottakerne menes bare de psykisk utviklingshemmede som bor i bofellesskapet/leiligheten)

16. Hvor mange psykisk utviklingshemmede bor i bofellesskapet

/leiligheten? _____

Kjønn

17. Hvor mange av tjenestemottakerne er kvinner og hvor mange er menn?

Antall kvinner: _____

Antall menn: _____

Alder

18. Hvor gammel er den som er eldst blant tjenestemottakerne? _____ År.

19. Hvor gammel er den som er yngst blant tjenestemottakerne? _____ År.

20. Hva er gjennomsnittsalderen på tjenestemottakerne? _____ År.

Tid på boligen

21. Hvor lenge har den personen som har bodd lengst tid i bofellesskapet/leiligheten bodd der? _____ år.

22. Hvor lenge har den personen som har bodd kortest tid i bofellesskapet/leiligheten bodd der? _____ år.

23. Hvor lenge har tjenestemottakerne i gjennomsnitt bodd i bofellesskapet/leiligheten? _____ år.

24. Hvor mange av tjenestemottakerne har bodd i bofellesskapet/leiligheten i mindre enn ett år? _____

Funksjonsnivået til tjenestemottakerne

25. Hvor mange av tjenestemottakerne kan:

Kle på seg selv – uten hjelp fra personalet? Antall: _____

Spise selv – uten hjelp fra personalet? Antall: _____

Gjøre seg forstått ved hjelp av ord? Antall: _____

Gå eller forflytte seg selv – uten hjelp fra personalet? Antall: _____

26. Hvor mange av tjenestemottakerne i bofellesskapet/ leiligheten vil du plassere i hver av kategoriene som følger?

Lett grad av utviklingshemming Antall tjenestemottakere: _____

Moderat grad av utviklingshemming Antall tjenestemottakere: _____

Alvorlig grad av utviklingshemming Antall tjenestemottakere: _____

27. Er tjenestemottakerne i bofellesskapet/leiligheten forskjellig når det gjelder interesser?

Ja

Nei

28. Er tjenestemottakerne i bofellesskapet/leiligheten forskjellig når det gjelder hvilke aktiviteter de deltar på?

Ja

Nei

Adferden til tjenestemottakerne

29. Hvor mange av tjenestemottakerne har utagerende adferd i form av selvskading Antall: _____

30. Hvor mange av tjenestemottakerne har utagerende adferd som resulterer i materielle skader? Antall: _____

31. Hvor mange av tjenestemottakerne har utagerende adferd som resulterer i angrep på andre personer? Antall: _____

32. Hvor mange av tjenestemottakerne har en utagerende adferd som resulterer i selvskading, materielle skader og angrep på andre personer? Antall: _____

33. Ca. hvor ofte har den tjenestemottaker som viser mest utagerende adferd slik adferd –

1-5 ganger
pr. mnd.

6-20 ganger
pr. mnd.

21-50 ganger
pr. mnd.

Over 50 ganger
pr. mnd.

34. Hvor ofte har den av tjenestemottakerne som har minst utagerende adferd slik adferd Ca. _____ antall ganger pr. mnd

35. Hvor mange av tjenestemottakerne i bofellesskapet/leiligheten viser aldri utagerende adferd? Antall: _____

ORGANISASJONEN

Beslutningsformer

36. Hvem eller hvilke personer fatter beslutninger som angår følgende forhold: (sett et kryss i **den/de** aktuelle ruter)

	Tjeneste- mottakerne	Tjeneste- Yterne	Leder på bofellesskapet	Kommune adm.
Innflytting av en ”ny ” tjenestemottaker				
Tjenestemottakers daglige sysselsetting/aktivitet				
Feriereiser for tjenestemottaker				
Personalets deltakelse på konferanser/seminarer og lignende				
Personalets ferier				
Bruk av vikarer				

37. Hvor ofte forekommer følgende møter: (sett kryss i **de/den** aktuelle rute)

	Ca. 1 gang i uken	Ca. 1 gang i mnd	Ca. 1 gang i halvåret	Aldri
Møte for løpende planlegging				
Møte for individuell planlegging for tjenestemottaker, uten at tjenestemottaker deltar				
Møte for individuell planlegging sammen med den tjenestemottaker det gjelder				
Fellesmøter med personalet og tj.mottaker				
Møte angående en tjenestemottaker med begrenset deltakelse av personalet				
Intern veiledning				

Veiledning/konsultasjon

**38. Hvor ofte får personalet ekstern veiledning/konsultasjon av
habiliteringstjenesten?**

Mer enn 25   24 – 10 ganger   5 – 9 ganger   mindre enn   Aldri
ganger pr.år   pr. år   pr. år   5 ganger pr. år

39. Hvor ofte får personalet veiledning/konsultasjon av andre?

Mer enn 25   24 –10 ganger   5 – 9 ganger   mindre enn   Aldri
ganger pr.år   pr. år   pr. år   5 ganger pr. år

**40. Hvilke yrkeskategorier gir slik type veiledning/konsultasjon som nevnt i
spørsmål 37?** _____

41. Hvor mange ganger det siste året (1999) har dere fått ekstern veiledning/konsultasjon? Antall ganger i 1999: _____

42. Hvilke behov ligger etter din oppfatning vanligvis til grunn for disse henvisningene? (Kryss av for de tre tjenestene som etterspørres mest)

- Veiledning om rammebet., planlegging eller organisatoriske forhold.
- Somatisk diagnostisering
- Psykiatrisk diagnostisering
- Akutt psykiatrisk behandling/ Mer langvarig psykiatrisk behandling
- Akutt somatisk behandling/ Mer langvarig somatisk behandling
- Veiledning i konfliktdemping
- Veiledning i adferdsanalytisk behandling
- Veiledning i målrettet miljøarbeid
- Veiledning i rettssikkerhetsspørsmål
- Veiledning i kommunikasjon
- Veiledning i bruk av tekniske hjelpemidler
- Utredning om individuelle behov
- Veiledning i forhold til ideologi/holdning/forståelsesramme
- Tverrfaglig utredning
- Annet

43. Mener du at dere får den hjelp som dere trenger ved disse veiledninger/konsultasjoner?

Ja Nei

44. Hvis nei, på hvilken måte svarer det ikke til deres behov?

IDEOLOGI/FORSTÅELESERAMME

45. Mener du at de andre i personalgruppen har en felles oppfatning av hvordan arbeidet i bofellesskapet/leiligheten skal utføres og hvordan ulike situasjoner skal takles?

Ja, i høy grad	Ja, til en viss grad	Ikke i noe særlig grad	Nei, absolutt ikke
☐	☐	☐	☐

46. Hvis du krysset av på – ja, i høy grad eller på ja, til en viss grad – Hvordan kan du kortfattet beskrive denne felles oppfatningen?

---

47. Hvor ofte oppstår det uenighet blant personalet om hvordan arbeidet skal utføres eller når det gjelder hvordan en bør møte ulike problemsituasjoner?

Ofte

Iblant

Sjelden

Aldri

48. Hvis du svarte – ofte eller iblant – Kan du gi eksempler på noen spørsmål der slik uenighet forekommer?

PERSONALETS KOMPETANSE OG BEHOV FOR VIDEREUTDANNING

49. Hvor mange av personalet har det siste året deltatt i følgende:

Formell utdanning (som leder frem til eksamen)?

Antall: _____

Seminarer eller konferanser?

Antall: _____

Andre kompetansehevende kurs?

Antall: _____

50. Er det noen av de ansatte som har deltatt på andre kompetansehevende tiltak enn de ovenstående?

Ja

Nei

51. Hvis ja, hvilke?

---

52. Planlegger noen av personalet å begynne på en formell videreutdanning som leder frem til en eksamen, det inneværende år?

Ja

Nei

53. Hvis ja, Hvor mange har slike planer?

Antall: _____

54. Hvilken utdanning er i så tilfelle aktuell?

---

55. Planlegger noen av personalet å delta i andre kompetansehevende tiltak det inneværende år?

Ja

Nei

56. Hvis ja, hvor mange av personalet har slike planer?

Antall: _____

57. Hvilke kompetansehevende tiltak vil en i så fall delta på:

---

58. Hvordan bedømmer du personalets kompetanse i forhold til de krav som stilles til arbeidet i bofellesskapet/leiligheten?

Svært til-
fredsstillende

tilfreds-
stillende

lite tilfreds-
stillende

ikke tilfreds-
stillende

59. Er det noen yrkesgrupper du mener bør rekrutteres til bofellesskapet/leiligheten?

Ja

Nei

60. Hvis ja, hvilke yrkesgrupper mener du bør rekrutteres til bofellesskapet/leiligheten og hvorfor?

---

61. Hvordan opplever du bemanningssituasjonen i bofellesskapet/leiligheten?

Alt for lite personale

Noe for lite personale

En ganske god bemanningssituasjon

For mye personale

62. Hvor mye vil du si at det legges vekt på følgende mål for arbeidet i det bofellesskapet/leiligheten du arbeider i?

a) At den enkelte tjenestemottaker skal bli mest mulig i stand til å mestre sin egen hverdag

Ingen vekt	ρ
Liten vekt	ρ
Verken stor el. liten vekt	ρ
Ganske stor vekt	ρ
Svært stor vekt	ρ

b) Å skape en mest mulig normalisert livssituasjon for den enkelte tjenestemottaker

Ingen vekt	ρ
Liten vekt	ρ
Verken stor el. liten vekt	ρ
Ganske stor vekt	ρ
Svært stor vekt	ρ

c) Å hjelpe den enkelte tjenestemottaker til i størst mulig grad å realisere egne ønsker og valg

Ingen vekt	ρ
Liten vekt	ρ
Verken stor el. liten vekt	ρ
Ganske stor vekt	ρ
Svært stor vekt	ρ

d) Å tilrettelegge slik at tjenestemottaker får positive opplevelser og meningsfulle aktiviteter på fritiden

Ingen vekt	ρ
Liten vekt	ρ
Verken stor el. liten vekt	ρ
Ganske stor vekt	ρ
Svært stor vekt	ρ

e) Å skape et best mulig fellesskap mellom tjenestemottakerne på bofellesskapet/ leiligheten

Ingen vekt	ρ
Liten vekt	ρ
Verken stor el. liten vekt	ρ
Ganske stor vekt	ρ
Svært stor vekt	ρ

f) Å hjelpe den enkelte tjenestemottaker til å knytte sosiale kontakter utenfor bofellesskapet/leiligheten

Ingen vekt	ρ
Liten vekt	ρ
Verken stor el. liten vekt	ρ
Ganske stor vekt	ρ
Svært stor vekt	ρ

63. Kan du helt til slutt ta stilling til følgende utsagn:

a) Jeg mener tjenestemottakerne har for liten kontroll over sin egen hverdag

Dekker ikke i det hele tatt	ρ
Dekker lite	ρ
Dekker av og til	ρ
Dekker ganske godt	ρ
Dekker svært godt	ρ

b) Jeg opplever ofte frustrasjon over å skulle ta stilling til hva som er ”normalt” i ulike situasjoner.

Dekker ikke i det hele tatt	ρ
Dekker lite	ρ
Dekker av og til	ρ
Dekker ganske godt	ρ
Dekker svært godt	ρ

c) Det er viktig med menn i personalgruppen for å kunne bistå tjenestemottakere med vanskelig adferd

Dekker ikke i det hele tatt	ρ
Dekker lite	ρ
Dekker av og til	ρ
Dekker ganske godt	ρ
Dekker svært godt	ρ

d) Det er viktig å beskytte personale mot utagerende adferd hos tj.mottakerne

Dekker ikke i det hele tatt	ρ
Dekker lite	ρ
Dekker av og til	ρ
Dekker ganske godt	ρ
Dekker svært godt	ρ

e) Det er viktig å beskytte tjenestemottakerne slik at de ikke skader seg selv.

Dekker ikke i det hele tatt	ρ
Dekker lite	ρ
Dekker av og til	ρ
Dekker ganske godt	ρ
Dekker svært godt	ρ

f) I arbeidet på bofellesskapet/leiligheten er det vanskelig å ta beslutninger for hvordan man skal håndtere ulike situasjoner, noe som gjør personalet usikre.

Dekker ikke i det hele tatt	ρ
Dekker lite	ρ
Dekker av og til	ρ
Dekker ganske godt	ρ
Dekker svært godt	ρ

g) Det er viktig å ikke gjøre forskjell på tjenestemottakerne	Dekker lite	ρ
	Dekker av og til	ρ
	Dekker ganske godt	ρ
	Dekker svært godt	ρ

Dekker ikke i det hele tatt ρ
Dekker lite ρ
Dekker av og til ρ
Dekker ganske godt ρ
Dekker svært godt ρ

h) Noe av det aller vanskeligste i arbeidet er å hele tiden måtte ta avgjørelser på vegne av tjenestemottakerne

Dekker ikke i det hele tatt ρ
Dekker lite ρ
Dekker av og til ρ
Dekker ganske godt ρ
Dekker svært godt ρ

i) Det er viktig at ansatte møter den enkelte tjenestemottaker på en konsekvent og mest mulig likeartet måte

Dekker ikke i det hele tatt ρ